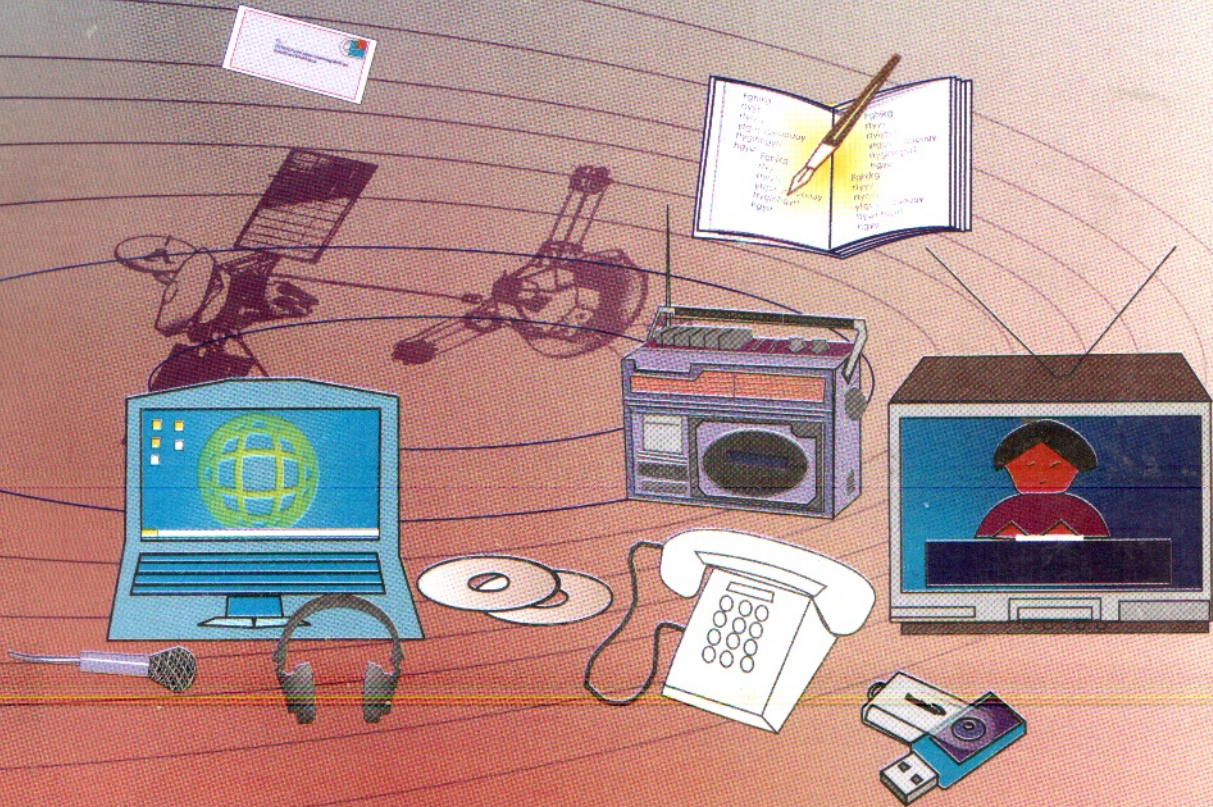

दूर शिक्षा

DISTANCE EDUCATION

२०६७

दूर शिक्षा

Distance Education

विशेषाङ्क, २०६७

Special Vol. July, 2010

सल्लाहकार

विष्णुप्रसाद थैव

उषा दीक्षित

देबकुमारी गुरागाईं

खगराज बराल

पुस्तकालय
शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र
सानोठिमी

सम्पादन

डा. वासुदेव काफ्ले

रामहरि श्रेष्ठ

शिवकुमार सापकोटा

रमेश भट्टराई

डा. बालकृष्ण रज्जित

बालकृष्ण चापागाईं

नेपाल सरकार

शिक्षा मन्त्रालय

शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र

सानोठिमी, भक्तपुर

२०६७

प्रकाशक

नेपाल सरकार

शिक्षा मन्त्रालय

शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र

सानोठिमी, भक्तपुर ।

G 2946

©शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र, २०६७

(लेख रचनाहरूमा अभिव्यक्त गरिएका लेखकहरूका विचार उहाँहरूका निजी विचार हुन् ।)

कम्प्युटर लेआउट

दीपेन्द्रकुमार भट्ट

खडोस सुनुवार

आवरण डिजाइन

सुमन बज्राचार्य

दुई शब्द

शिक्षा मन्त्रालय अन्तरगत मानव संसाधनको विकास गर्ने संस्थाको रूपमा जिम्मेवारी पाएको यस केन्द्रले विभिन्न प्रकारका पेशागत तालिम, कार्यशाला, सेमिनार तथा विषयगत गोष्ठीहरू सञ्चालन गर्दै आइरहेको छ । विगतमा शैक्षिक तालिम केन्द्र तथा जिल्ला शिक्षा कार्यालय मार्फत् दूर शिक्षा पद्धतिबाट विभिन्न प्रकारका शिक्षक तालिमहरू सञ्चालन हुँदै आएका हुन् । हाल विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम अन्तर्गत शैक्षिक तालिम केन्द्रमा र जिल्ला शिक्षा कार्यालय मार्फत अगुवा स्रोत केन्द्र तथा स्रोत केन्द्रमा प्राथमिकदेखि माध्यमिक तह सम्मका शिक्षकहरूका पेशागत विकासका लागि विभिन्न मोड्युलका तालिम कार्यक्रमहरू सञ्चालन भइरहेका छन् । चालु शैक्षिक सत्रमा देशभरिका ७५ जिल्लालाई समेट्ने गरी ८५ विद्यालयमा एसएलसी तहका खुला विद्यालयको शिक्षाका कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा छन् । एसएलसी परीक्षाका परीक्षार्थीलाई लक्षित गरी सहयोग सामग्रीको विकास गरि एको छ । ज्ञानको अर्थतन्त्रको विश्वव्यापीकरण भइरहेका यस युगमा हरेक क्षणको द्रुत गतिको परिवर्तन र नयाँनयाँ घटनाहरूले नयाँ विचारको रूप धारणा गरेको अवस्था छ । यस अवस्थामा शिक्षाको क्षेत्रमा कार्यरत जनशक्तिलाई नयाँ ज्ञान र सीपले अद्यावधिक बनाइराख्न विभिन्न साधन र माध्यमहरूको खाँचो पर्दछ । यस तथ्यलाई मनन गरेर यस केन्द्रबाट “दूर शिक्षा विशेषाङ्क” नामक वार्षिक पत्रिका प्रकाशन हुँदै आइरहेको छ ।

अहिले पाठकहरूसमक्ष खोजमूलक, अनुसन्धानात्मक र नयाँ विचारहरूको सँगालोको रूपमा दूर तथा खुला शिक्षासँग सम्बन्धित लेखहरूमात्र सङ्कलन गरी दूर शिक्षा विशेषाङ्क प्रकाशन गर्न लागेका छौं । हाम्रो यस प्रकाशनले शिक्षाक्षेत्रमा कार्यरत शिक्षा प्रशासक, योजनाकार, अनुसन्धानकर्ता, व्यवस्थापक, शिक्षक, अभिभावक र विद्यार्थीहरूलाई समेत उल्लेख्य सहयोग पुऱ्याउन सकोस् भन्ने हाम्रो अपेक्षा रहेको छ ।

यो समाग्रीलाई यस रूपमा प्रकाशन गर्न योग्य तुल्याउन आफ्नो क्षेत्रबाट सहयोग गर्नुहुने सम्पूर्ण विद्वान लेखकहरू, विशेषज्ञहरू, अनुसन्धानकर्ताहरू, सम्पादन कार्यमा सङ्लग्न सम्पादन मण्डलका सदस्यहरू लगायत अन्य सम्पूर्ण महानुभावहरू धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ ।

अन्तमा, यस प्रकाशनको निरन्तरता र गुणस्तरीयताका लागि यहाँहरूको रचनात्मक तथा अमूल्य सल्लाह र सुभाषका लागि यस केन्द्र हार्दिक अपेक्षा राख्दछ ।

असार, २०६७

विष्णुप्रसाद थाप
कार्यकारी निर्देशक
शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र

विषयसूची

क्र.सं.	शीर्षक	पृष्ठ
१.	आधारभूत तहमा वैकल्पिक र खुला शिक्षाको व्यवस्था र लगानीसम्बन्धी विश्लेषण - हरिप्रसाद लम्साल	१
२.	कागजरहित सिकाइ - डा. रामस्वरूप सिन्हा	९
३.	खुला विद्यालयको अवस्था र भावी स्वरूप - हर्कप्रसाद श्रेष्ठ	१९
४.	खुला शिक्षा - डा. आनन्द पौडेल	२४
५.	खुला सिकाइ - डिल्ली रिमात	३२
६.	दूर तथा खुला शिक्षा : आजको आवश्यकता - दिनानाथ गौतम	३९
७.	नागरिक सशक्तिकरणका लागि खुला शिक्षा - बाबुकाजी कार्की	४४
८.	नेपालमा खुला विश्वविद्यालय : सम्भावना र प्रारूप - खुबीराम अधिकारी	४९
९.	नेपालमा दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ पद्धतिका लागि भएका नीतिगत व्यवस्था र कार्यान्वयनमा देखिएका समस्याहरू - मित्रनाथ गड्तौला	५४
१०.	पेशागत क्षमता अभिवृद्धिको लागि खुला तथा दूर सिकाइ - बैकुण्ठ श्रेष्ठ	६०
११.	सशस्त्र द्वन्द्व व्यवस्थापन र खुला शिक्षा - गेहनाथ गौतम	६८
१२.	सुरासन र विद्युतीय शासन: सम्बन्ध र सम्भावना - हरि खड्का	७३
१३.	Audio-Visual Materials in Open / Distance Learning - Bal Krishna Ranjit, Ph.D.	८३
१४.	Information Communication Technology (ICT) in Education - DK Jha	८८

१५.	Issues and Challenges of Distance Learning	१००
	– Usha Bhandari	
१६.	Open University in Nepal : A New Concept for Widening Education	१०६
	– Prof. Dr. Shreeram Prasad Upadhyaya	
१७.	Pedagogy of E-Learning in School Education	११३
	– Shyam Singh Dhami	
१८.	Quality Compliance of Open Learning in Nepal	१२१
	– Chandra Prasad Luintel	
१९.	Reaching the Unreached Through Alternative Mode	१२७
	– Baudha Raj Niraula	
२०.	Study on Identification of Appropriate Communication Subjects, Methods and Media on Diversified Characteristics of Nepal	१३६
	– Dr. Madhav Adhikari	
२१.	The Use of ICT in Teacher Training : Nepal's Experience	१४३
	– Usha Dixit	
२२.	Visual Illustrations and Oral Questioning for Effective Teaching: Useful Resources for Distance Education	१५१
	– Dr. Bhwani Shankar Subedi	

आधारभूत तहमा वैकल्पिक र खुला शिक्षाको व्यवस्था र लगानीसम्बन्धी विश्लेषण

हरिप्रसाद तम्सात

उपनिर्देशक, शिक्षा विभाग

भूमिका

आधारभूत तहको शिक्षा सुनिश्चित गर्न राज्यले लगानी (Investment) र यसको वितरणमा विशेषरूपले ध्यान दिनु पर्ने हुन्छ। यस किसिमको लगानी राज्यले शिक्षाप्रति व्यक्त गरेको प्रतिबद्धताको मापक पनि हो (शिक्षा मन्त्रालय, २०५५)। राज्यले शिक्षामा गरेको लगानी, लगानीले समेटेका क्षेत्रहरू र लगानीबाट प्राप्त उपलब्धिहरूमा नै शैक्षिक प्रणालीको सबलता निर्भर हुन्छ। तसर्थ शिक्षामा लगानीको चर्चा गर्दा लगानीले समेटेने क्षेत्रहरू (Areas), प्राथमिकता (Priority), लक्षित समूह (Target groups), पारदर्शिता (Transparency) र प्रभावकारी उपयोग (Efficiency) जस्ता पक्षहरू छुटाउन नहुने विषय हुन (Toutkoushian and Michael, 2007)। यी विषयहरू राज्य संयन्त्रका जवाफदेहितासँग पनि जोडिएर आउने गर्दछन्। यसरी लगानी र सोको उपयोगिता राज्यको आफ्ना नागरिकप्रतिको जवाफदेहिता पनि हो।

विभिन्न आयोगका प्रतिवेदनका सुझावहरू एवम् योजनाहरूमा शिक्षाको विकासका लागि शिक्षामा लगानी नपुगेको भन्ने गरेको पाइन्छ (शिक्षा मन्त्रालय, २०६६)। लगानी बढाएमा शिक्षामा सुधार हुन्छ भन्ने गरेको भेटिन्छ। यो केही हदसम्म सत्य पनि छ किनभने लगानी र प्रतिफल एवम् लगानी र उपलब्धिका बीचमा सकारात्मक सम्बन्ध रहेको हुन्छ (Psacharopoulos and Anthony Patrinos, 2002)। तर कुनै पनि तहको शिक्षामा लगानी बढ्दैमा सबै वर्गले उतिकै लाभ लिन सक्छन् भन्ने छैन। बढेको लगानी लक्षित वर्गमा नपुगेसम्म सो वर्गले अपेक्षित लाभ लिन सक्दैन। तसर्थ शिक्षामा भएको

लगानीबाट कुन वर्ग र समूहले बढी फाइदा पाएको छ भन्ने विषय अति महत्वपूर्ण हुन्छ। यही अवस्थाको पहिचानका लागि शिक्षामा गरिने लगानीको विश्लेषण Horizontal equity र Vertical equity दुवैका आधारमा गरिन्छ (Toutkoushian and Michael, 2007)। यस विश्लेषणले लगानीले कुन पक्षमा केकाति मात्रामा योगदान पुर्याएको छ भन्ने जानकारी प्रदान गर्दछ। विद्यालय शिक्षामा भएको लगानी र वैकल्पिक एवम् खुला शिक्षामा भएको लगानीले पनि मुलुकले कुन वर्ग र कुन समूहलाई प्राथमिकता दिएको छ भन्ने जानकारी प्रदान गर्दछ।

माथि उल्लेख गरिएअनुसार विद्यालय तहको शिक्षामा गरिएको लगानीले विद्यालय आएका बालबालिकाहरूलाई मात्र लाभ दिने गर्दछ। यसैगरी आधारभूत तहमा निशुल्क शिक्षाको लागि गरेको व्यवस्था कार्यान्वयन गर्दैमा यसको लाभ विद्यालय आउन बाँकी रहेका र विद्यालय छाडेका बालबालिकाहरूले लिन नसक्ने देखियो। जब निशुल्क शिक्षाका कार्यक्रमले विद्यालय बाहिर रहेका बालबालिकाहरूलाई लाभ दिन सक्दैन त्यसमा गरिने लगानी पनि न्यायसङ्गत वन्न सक्दैन। विद्यालय बाहिर रहेका त्यस्ता बालबालिकाहरूलाई विशेष व्यवस्था गर्न सकेमात्र तिनीहरूका लागि निशुल्क शिक्षाको अर्थ रहन्छ। यो विषय भएको लगानीको न्यायपूर्ण वितरणमा हेरिने अर्को पाटो हो। विद्यालय बाहिर रहेका बालबालिकाहरूलाई लगानीले केकाति मात्रामा समेट्दछ भन्ने विषय न्यायसङ्गत लगानीमा जोडिएर आउने गर्दछ। वैकल्पिक र खुला शिक्षामा गरिएको लगानी विद्यालय बाहिर रहेका र विद्यालय छाडेका बालबालिकाहरूका लागि भएको औचित्य

सावित गर्न सकिन्छ ।

विकासोन्मुख मुलुकहरूमा आधारभूत तहभित्र लगानी गर्ने क्षेत्रको प्राथमिकता निर्धारण गर्न नसक्दा भएको लगानीबाट पनि लिनसक्ने जति उपलब्धि लिन सकिएको छैन (Global Monitoring Report, 2008) । नेपाल पनि यसबाट अछुतो छैन । प्राथमिकताका क्षेत्रहरू किटान गरी कार्यान्वयन गर्न सकेमा नेपालले पनि हालको लगानीबाट ठोस र दिगो उपलब्धि हासिल गर्न सक्दछ । उदाहरणका लागि मुलुकभित्र आधारभूत तहमा रहेको शिक्षक विद्यार्थी अनुपातलाई लिन सकिन्छ । मुलुकको कुनै भागमा शिक्षक उपलब्धताको अभावमा विद्यालय तथा कक्षाकोठामा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप सञ्चालनमा कठिनाई भएको छ भने कुनै भागमा भएका शिक्षकको सदुपयोग गर्न सकिएको छैन । शिक्षामा विगतका चारपाँच वर्षमा विनियोजन भएको बजेट तथा कार्यक्रमको विश्लेषण गर्दा भएका शिक्षकको मिलानभन्दा पनि शिक्षक थप गर्न सबैलाई सजिलो देखिएको छ । यसरी एकातिर शिक्षक वितरण न्यायपूर्ण बन्न सकेको छैन भने अर्कोतिर आवश्यक सङ्ख्यामा शिक्षक व्यवस्था गर्न नसक्दा त्यसको प्रत्यक्ष मार विद्यार्थीहरूमा परिरहेको छ । हाल हामी अगाडि न पछाडिको अवस्थामा रहेका छौं । मुलुकको विद्यमान आर्थिक ढाँचालाई अध्ययन गर्दा आधारभूत तहको शिक्षामा तत्काल लगानी बढाउन सक्ने अवस्था पनि देखिँदैन । अर्को विकल्प भनेको भएको लगानीलाई पनि प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्रमा विनियोजन गर्नु हो । शिक्षामा भएको लगानीको सदुपयोगमा जोड दिनु हो । उदाहरणका लागि दुर्गम र पातलो बस्ती भएका स्थानमा रहेका विद्यालयहरूमा तत्काल बहुकक्षा शिक्षण पद्धति लागू गरेमा शिक्षकमा हाल पर्न गएको दबाबमा केही कमी हुनसक्छ (Global Monitoring Report, 2008) । बाक्लो र घना बस्ती भएका स्थानहरूमा दुई चरण (Double shift) मा विद्यालय सञ्चालन गर्न सकेमा हाल उपलब्ध शिक्षक, विद्यालय भवन र भौतिक सुविधाबाट पनि यो भन्दा धेरै

उपलब्धि हासिल गर्न सकिन्छ । यी दुवै कार्यबाट मात्र पनि स्रोतको व्यवस्थापनमा केही मात्रामा भए पनि सुधार आउने देखिन्छ । यसरी व्यवस्थापन भएको स्रोतले वैकल्पिक शिक्षा र खुला शिक्षाका कार्यक्रममा थप सहयोग हुन पुग्दछ ।

आधारभूत तहको शिक्षामा सबैको पहुँच सुनिश्चितता गर्न लगानीको मात्रा विपन्न समूहसम्म पुर्‍याउनु पर्ने हुन्छ । लगानी विपन्न समूहमा पुर्‍याउन सर्वप्रथमत भएको लगानी न्यायपूर्ण ढङ्गबाट वितरण हुने प्रणालीको विकास गरी सोको कार्यान्वयन गर्नुपर्ने देखिन्छ । अनि मात्र लगानी बढाउदा त्यसबाट अपेक्षित लाभ लिन सकिन्छ । यसबाट के भन्न सकिन्छ भने आधारभूत तहको शिक्षामा सबैको पहुँच सुनिश्चित गर्नका लागि हाल भएको लगानीको ढाँचामा परिवर्तन गर्नुपर्ने हुन्छ । यसका साथै यसमा लगानी थप गर्नुपर्ने पनि हुन्छ । यसले मात्र लक्षित समूहसम्म विविध उपायहरू कार्यान्वयन गर्ने बाटो खोल्दछ । प्रस्तुत लेख आधारभूत तहको शिक्षाको पहुँच मुलुकका सबै समुदाय र बस्तीहरूमा सुनिश्चितता गर्न केकस्ता उपायहरू अवलम्बन गर्न सकिन्छ भन्ने विषयसँग सम्बन्धित छ । कार्यान्वयन गरिने उपायहरूबाट लगानीको ढाँचामा परिवर्तन आउने निश्चित प्राय नै छ । अझ विशिष्ट रूपमा भन्नुपर्दा प्रस्तुत लेख आधारभूत तहको शिक्षामा वैकल्पिक र खुला शिक्षा कार्यान्वयन एवम् यससँग जोडिएर आउने लगानीको विषयसँग सम्बन्धित रहेको छ ।

विद्यमान अवस्था

आधारभूत तहको शिक्षामा पहुँचान्तरगत वैकल्पिक र खुला शिक्षाको चर्चा गर्दा हाल कार्यान्वयनमा रहेका व्यवस्थाका बारेमा उल्लेख गरिनु सान्दर्भिक नै देखिन्छ । विद्यमान अवस्थामा आधारभूत तहमा औपचारिक र वैकल्पिक एवम् खुला शिक्षा गरी दुई किसिमको शैक्षिक कार्यक्रम कार्यान्वयनमा राज्यले लगानी गरेको भेटिन्छ (शिक्षा विभाग, २०६६) । वैकल्पिक विद्यालय कार्यक्रम र खुला शिक्षा प्रणालीका

कार्यक्रम पनि व्यवहारमा औपचारिक पद्धतिको विद्यालय शिक्षाभन्दा खासै फरक नरहेको गुनासो स्वयम् कार्यान्वयनकर्ताहरू गरिरहेका छन्। केन्द्रमा कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने निकायहरू फरकफरक छन्। यसकारण पनि यी कार्यक्रमहरूको बीचमा फरक छ भन्नुपर्ने अवस्था देखिएको छ। यी कार्यक्रमहरू फरक छन् भनिए तापनि सारमा यी सबै कार्यक्रम औपचारिक शिक्षाका कार्यक्रम जस्तै रहेका छन्।

विश्वका केही देशहरूमा खुला शिक्षाको अवधारणा विशेषगरी उच्च शिक्षामा प्रयोग गरिएको पाइन्छ। कतिपय मुलुकहरूमा यसको प्रयोग माध्यमिक तहको शिक्षामा पनि गरिएको देखिन्छ। नेपालको सन्दर्भमा भने निम्नमाध्यमिक र माध्यमिक तहमा खुला शिक्षा, प्राथमिक तहमा वैकल्पिक शिक्षा र साक्षरताको क्षेत्रमा साक्षरताका कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन भइरहेका छन्। साक्षरताका कार्यक्रमहरू युवा तथा प्रौढहरूमा साक्षरताको सीप विकास गर्नमा केन्द्रित भएको भए तापनि खुला र वैकल्पिक शिक्षाका कार्यक्रमहरू औपचारिक शिक्षाका सहयोगीका रूपमा देखिएका छन् (शिक्षा विभाग, २०६६)। स्रोत र क्षमताको आधारमा ससानो सङ्ख्यामा सञ्चालित यस किसिमका कार्यक्रमहरू औपचारिक शिक्षा पद्धतिको सानो रूप नै हुन्। अनौपचारिक शिक्षा पद्धतिका केही गुणहरू मिलाएर कार्यान्वयनमा ल्याइएका यी कार्यक्रमहरू नत विस्तार नत बन्दका अवस्थाबाट गुज्रिरहेका छन् भन्नुमा त्यति अन्यथा नहोला। शिक्षा विभागको शैक्षिक तथ्याङ्कले देखाएअनुसार लगभग ३२,००० औपचारिक विद्यालय भएको मुलुकमा दुई चार सयको सङ्ख्यामा वैकल्पिक शैक्षिक कार्यक्रम र सोभन्दा पनि कम सङ्ख्यामा खुला शिक्षाका कार्यक्रम चलिरहेर यसको विस्तार मुलुकभर कहिलेसम्म गर्ने होला यसको जवाफ हामी कसैसँग पनि छैन।

माथिको अवस्थाले राज्यको शिक्षामा गरेको लगानी

कसका लागि? भन्ने पक्ष महत्वपूर्ण बन्न पुगेको देखिन्छ। विपन्न समूहका बालबालिकाका लागि गरिएको लगानी हो भने यसको पहुँच सोहि समूहसम्म पुग्नेगरी वैकल्पिक शैक्षिक कार्यक्रम र खुला शिक्षाका कार्यक्रमको विस्तार आवश्यक देखिन्छ। लक्षित समूह भएका वस्ती तथा समुदायमा राज्यले औपचारिक विद्यालय खोल्न पनि नसक्ने र खुला र वैकल्पिक शैक्षिक कार्यक्रम पनि व्यापक रूपमा लैजान नसक्दा आधारभूत तहमा भएको लगानीबाट ती समूह लाभान्वित हुन नसक्ने देखियो। तत्कालमा आधारभूत तहमा गरिएको लगानी र अब थप गर्ने लगानीबाट लक्षित समूहलाई फाइदा पुर्‍याउन खुला र वैकल्पिक शिक्षा कार्यक्रममा ध्यान केन्द्रित गर्नुपर्छ। हाल विद्यालय बाहिर रहेका र विद्यालय छाडेका बालबालिकाहरूलाई विद्यालय शिक्षाको अवसर उपलब्ध गराउन यस किसिमको शिक्षामा केही गर्नुपर्ने देखिन्छ।

समस्या कहाँ छ ?

राज्यले आधारभूत तहको शिक्षामा पहुँचको चर्चा गर्दा हालसम्मका नीति तथा कार्यक्रम र तिनका कार्यान्वयनको अवस्था हेर्दा सबैका लागि शिक्षाका लक्ष्यहरू सन् २०१५ सम्ममा पूरा हुनसक्ने देखिएको छैन (NPC and UNDP, 2006)। सन् २०१५ सम्ममा सबैका लागि शिक्षा पूरा हुन सन् २०१० मा प्राथमिक विद्यालय उमेर समूहका सबै बालबालिका विद्यालयमा भर्ना भएको हुनुपर्छ। कक्षा छाड्ने र कक्षा दोहोर्‍याउने दर शून्यमा पुग्नुपर्ने हुन्छ। प्राथमिक तहका, अर्धल्ल्या कक्षाहरूमा कक्षा छाड्ने र कक्षा दोहोर्‍याउने दर बढी नै छ। तसर्थ सबैका लागि शिक्षा सन् २०१५ सम्ममा पूरा गर्न हामीले हाम्रा कार्यप्रक्रिया र तौरतरिकामा आजदेखि नै परिवर्तन गर्नुपर्ने हुन्छ। हालको औपचारिक शिक्षा पद्धतिले मात्र सबैका लागि शिक्षा पूरा होला जस्तो छैन। यसका लागि अनौपचारिक प्रकृतिका वैकल्पिक र खुला सिकाइ प्रकृतिका कार्यान्वयन प्रक्रिया खोजी

गरी तीनको कार्यान्वयन गर्नुपर्ने देखिन्छ (राष्ट्रिय योजना आयोग, २०६५)।

विविध कारणबाट विद्यालय आउन नपाएका बालबालिकाहरू, विद्यालय आउन नसक्ने बालबालिकाहरू र विद्यालय छाडेका बालबालिकाहरूलाई सहज रूपमा अध्ययन गर्ने वातावरणको सुनिश्चितता गर्नका लागि वैकल्पिक र खुला शिक्षाका कार्यक्रममा विस्तार जरुरी छ। लक्षित समूह पहिचान गरी ती समूहका लागि वैकल्पिक शिक्षा र खुला शिक्षाको व्यवस्था गर्नु नै अहिलेको आवश्यकता हो।

अब के गर्ने त ?

सर्वप्रथम त खुला शिक्षा (Open Education) र दूर सिकाइ (Distance learning) का बीचमा पनि प्रस्टता ल्याउनु जरुरी देखिन्छ। यो अवधारणात्मक पक्षसँग सम्बन्धित छ। यसले पनि कार्यक्रमको विस्तारमा सहयोग गर्दछ। वास्तवमा खुला सिकाइ अर्थात खुला शिक्षा एक प्रकारको प्रणाली (System) हो भने दूर सिकाइ खुला शिक्षालाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्ने माध्यम (Means) बन्न सक्दछ। आधारभूत रूपमा भन्नुपर्दा यी दुईमा रहेको भिन्नता यही नै हो। खुला शिक्षा एउटा प्रणाली हो औपचारिक समय र औपचारिक विद्यालयमा आउन नसक्ने बालबालिकाहरूका लागि। यिनीहरू दूर सिकाइको माध्यमबाट सिक्न सक्दछन्। यसले के देखाउँछ भने खुला शिक्षा र वैकल्पिक शैक्षिक कार्यक्रम विभिन्न कठिन समूहमा रहेका बालबालिकाहरूका लागि हो।

नेपालजस्तो मुलुकका लागि खुला र वैकल्पिक प्रकृतिको शैक्षिक पद्धति केकति मात्रामा लाभदायक हुन सक्छ भनी यसको प्रभावकारिता र प्रयोगका सम्बन्धमा खासै अध्ययन हुन सकेको छैन तापनि अन्तराष्ट्रिय अनुभव र मान्यताका आधारमा पनि यो भन्न सकिन्छ कि नेपालजस्तो मुलुकका लागि खुला र वैकल्पिक प्रकृतिको शिक्षा लाभदायक हुन्छ।

लागतका दृष्टिकोणबाट पनि उपयोगी हुनसक्छ।

सर्वप्रथमतः विद्यालय उमेर समूहका सबै बालबालिकाहरूलाई आफ्नै घरसमुदायमा पढ्न पाउने वातावरण सिर्जना गर्नु आवश्यक छ ([http://www.schome.ac.uk/wiki/Flexible schooling](http://www.schome.ac.uk/wiki/Flexible_schooling))। समय र लगानीका हिसाबबाट सबै समुदाय र वस्तीमा औपचारिक विद्यालय सम्भव हुन नसक्ने देखिएकोले वैकल्पिक र खुला शिक्षाको अवधारणा कार्यान्वयनमा ल्याउनु परेको यथार्थलाई सबैले मनन गर्नुपर्ने देखिन्छ। वैकल्पिक र खुला शिक्षामा गुणस्तर सुनिश्चित गर्ने कार्यमा विविध चुनौती रहेका छन्। शिक्षामा गुणस्तर अवश्य पनि चाहिन्छ तर गुणस्तरका नाममा पहुँचको विकास नै अवरुद्ध गरिनु पनि राम्रो होइन। तसर्थ राज्यले पहुँच र गुणस्तरको विषयमा स्पष्ट निर्णय लिनुपर्ने देखिन्छ। पहिलो आवश्यकता भनेको विद्यालय सुविधा नपाएका बालबालिकाहरू र विद्यालय छोडेका बालबालिकाहरूका लागि आधारभूत तहको शिक्षा पहुँच सुनिश्चित गर्नु हो।

भारत, आन्ध्रप्रदेशको रिसर्भ्यालीमा सञ्चालित बहुकक्षा शिक्षणका विद्यालयमा सञ्चालित कार्यक्रमका गुणस्तरको बारेमा प्रश्न गर्दा विद्यालयको जवाफ वढो सटिक छ। उनीहरूले भने : “हामीले विद्यालय शिक्षाको अवसर नै नपाएका बालबालिकाका लागि शिक्षाको अवसर दिएका छौं। यसलाई हामीले पहिलो कर्तव्य ठान्यौं। गुणस्तरको नाममा अल्झ्ने हो भने त यी बालबालिकाले अभै पनि कति समय विद्यालय देख्न नपाउन सक्छन्।” हो हामीकहाँ पनि अवस्था ठीक यस्तै छ। कतिपय बालबालिकासम्म राज्यले औपचारिक शिक्षाका सुविधा उपलब्ध गराउन पनि नसक्ने, अनि वैकल्पिक शिक्षाका कार्यक्रम पनि उपलब्ध गराउन नसक्ने अवस्था आजको परिस्थितिमा न्यायसङ्गत हुनसक्दैन। गुणस्तरका नाममा शिक्षाका अवसर प्रदान नगरिनु पनि अन्याय हुनसक्छ। विपन्न अवस्थामा रहेका बालबालिकाका लागि अवसरको

मूल्यको व्यवस्था नगरी विद्यालयमा ल्याउन सकिदैन । अहिले राज्यले अवसरका मूल्यको व्यवस्था गर्न सक्ने अवस्था पनि छैन । तसर्थ पहिलो चरणमा जो जहाँ छौ त्यहाँ नै अध्ययन गर भन्ने बातावरण तयार गरिदिनुपर्ने देखिन्छ ।

माथि दिएका सुझावहरूका साथ नेपालमा वैकल्पिक र खुला शिक्षाको विकास र विस्तारमा देहायका कार्यहरू थप उपयोगी हुनसक्छन् :

१. सर्वप्रथमतः खुला र वैकल्पिक शिक्षाका सम्बन्धमा नीति तय गर्नुपर्ने देखिन्छ । सरकारको काम नीति नियम तर्जुमा गर्ने र नियमको प्रभावकारी कार्यान्वयन भए नभएको सुनिश्चित गर्ने हुनुपर्दछ । बालबालिकाले निश्चित समयसम्म स्वीकृत प्राप्त निकाय, व्यक्ति वा संस्थाबाट अध्ययन गरेको प्रमाणित गर्ने व्यवस्था गरी समक्षता निर्धारण गर्ने कार्य कार्यान्वयनमा ल्याउन सकेमा यस किसिमको शिक्षाको विस्तार हुनसक्थ्यो । विविध कठिनाइमा रहेका बालबालिकाहरू विद्यालयमा मात्र नभएर अन्य अवस्थामा पनि अध्ययन गर्ने अवसर पाउन सक्ने थिए (Global Monitoring Report, 2008) ।

२. खुला र वैकल्पिक शिक्षाको कार्यान्वयनका लागि कार्ययोजनाको निर्माण हुनु आवश्यक देखिन्छ । उक्त कार्ययोजनाले कार्यक्रम सञ्चालनमा राज्यका विभिन्न निकायको भूमिका स्पष्ट गर्नुपर्छ । उदाहरणका लागि शिक्षा मन्त्रालयले संयोजनको काम गर्ने, उद्योग व्यवसायीले आ आफ्ना क्षेत्रमा खुला र वैकल्पिक शैक्षिक प्रणालीको माध्यमबाट शिक्षा लिन सक्ने बातावरण सिर्जना गर्ने जस्ता कार्यहरू कार्ययोजनामा समावेश गर्न सकिन्छ । सीप विकास गर्ने संस्था, तालिम प्रदान गर्ने संस्था, परामर्शदाता संस्था एवम् निकायहरूको भूमिकासमेत उक्त

कार्ययोजनामा उल्लेख गर्नुपर्दछ । यस कार्यका लागि निजी क्षेत्रको पनि सहयोग लिन सकिन्छ (http://www.freedom-in-education.co.uk/Parttime_school.htm) । यस किसिमको सुविधा कसले उपलब्ध गराएका छन् भन्ने विषय भन्दा पनि महत्वपूर्ण विषय चलाएका संस्थाहरूको नियमनको सुनिश्चितता गर्नु हो । यो कार्य शिक्षा मन्त्रालयले गर्नुपर्दछ ।

३. खुला शिक्षा र वैकल्पिक शैक्षिक कार्यक्रमहरू व्यापक रूपमा सञ्चालन गर्न विद्यालयलाई नै जिम्मेवार बनाउनु पर्दछ । यसका लागि कार्यरत शिक्षकहरूलाई नै परिचालन गरिनु पर्दछ । यो छुट्टै र समानान्तर प्रणालीको शिक्षा हो भन्दा पनि विद्यालय शिक्षाको सहयोगी शिक्षाको रूपमा लिई अगाडि बढाउनु पर्दछ । विद्यालयको एउटा निश्चित क्षेत्र निर्धारण गरी यसभित्रका बालबालिकाहरूलाई विद्यालयमा ल्याउने कार्यको जिम्मा विद्यालयलाई लगाउन सकेमा एकै पटक मुलुकको सवै क्षेत्र समेट्न सकिन्छ । विद्यालय बाहेक अन्य शैक्षिक संस्थाहरूले यस किसिमको कार्यक्रम सञ्चालन गर्न चाहेमा निश्चित कार्यहरूाँचा बनाई कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न दिनुपर्छ (Global Monitoring Report, 2008) ।

४. विद्यालयका साथै खुला शिक्षा र वैकल्पिक शैक्षिक कार्यक्रम स्थानीय तह र समुदायको सहभागितामा सञ्चालन गर्ने व्यवस्था गरिनु पर्दछ । विश्वका विभिन्न मुलुकमा समुदायसंगको सहकार्यमा कार्यान्वयनमा गरिएका कार्यक्रमहरू थप प्रभावकारी पनि देखिएका छन् (<http://www.designshare.com/research/locker/flexibleschools.asp>) । सरकारले निश्चित सुविधाको सुनिश्चितता गरी सेवा प्रवाहको अवस्था एकित गर्ने प्रणाली विकास गर्ने र सेवा प्रदायकबाट प्रदान गरिएको सेवाको

गुणस्तर र प्रभावकारिताको स्तर मापन गर्नुपर्छ । यो कार्यक्रम सीमित सङ्ख्यामा परीक्षण गर्नेभन्दा समुदायबाट स्वयम्सेवकको व्यवस्था गरी व्यापक रूपमा कार्यान्वयनमा लैजानु पर्दछ ।

५. हालको जस्तो साक्षरता र वैकल्पिक कार्यक्रम छुट्टाछुट्टै रूपमा चलाउनु भन्दा पनि यी दुवै कार्यक्रमलाई जोडेर संगै लैजानु पर्दछ । विद्यालय शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित सबै बालबालिकाहरूलाई यस किसिमको शिक्षाको अवसर दिई निरन्तर शिक्षाका साथै क्षमता र योग्यताका आधारमा माथिल्लो तह तथा कक्षामा लैजाने नीतिको अवलम्बन गर्नु आवश्यक छ । यसो गर्दा क्षमता देखाउन सक्ने बालबालिका विद्यालय शिक्षाको माथिल्लो कक्षामा जाने अवसर पाउन सक्छन् भने कम क्षमता भएकाहरू निरन्तर शिक्षाको माध्यमबाट जीवनपयोगी सीप हासिल गर्न सक्छन् । यसका लागि Bridging course उपयोगी हुनसक्दछ ।

६. हालसम्म औपचारिक विद्यालय शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित ठूलो समूह जस्तै युवा, जोखिममा रहेका बालबालिका, विपन्नताको कारणबाट विद्यालय बाहिर रहेका बालबालिका र विद्यालय छाडेका बालबालिकालाई अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रमको लक्षित समूह बनाउनु पर्दछ । यो कार्यक्रम सीप विकास, औपचारिक शिक्षामा जाने माध्यम, निरन्तर शिक्षाको माध्यम बन्न सक्नुपर्दछ । यसबाट औपचारिक शिक्षामा जाने प्रणालीले पनि राम्रै गरेको अनुभव Global Monitoring Report 2008 ले पनि उल्लेख गरेको छ । यस प्रणालीअन्तर्गत Non-formal equivalency course सञ्चालन गरी विद्यार्थीहरूलाई औपचारिक शिक्षामा जान सहयोग गरिएको थियो ।

७. खुला वा वैकल्पिक पद्धतिको शिक्षा जुनसुकै

अवस्था र परिवेशमा अध्ययन गर्न मिल्ने गरी बनाइने हुनाले उद्योग कलकारखानाजस्ता स्थानमा पनि उद्योगपतीसँग मिली वेलुका वा अन्य कुनै उपयुक्त समयमा यस किसिमका कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा ल्याउनु उपयोगी देखिन्छ । काम गर्ने परिवारका छोराछोरीलाई आमाबाबुको समयअनुकूलता हुनेगरी पढाउने वातावरण तयार गर्न सकेमा मात्र उनीहरूका छोराछोरी यस कार्यक्रममा सहभागी हुनसक्छन् । माथि भनिएभै उद्योगमा काम गर्ने मजदुर र तिनका परिवारका लागि यस किसिमको शिक्षाको अवसर उपलब्ध गराउने दायित्व सम्बन्धित उद्योग तथा कलकारखानाको हुनुपर्दछ । विभिन्न धार्मिक समूह वा यस्तै निकायबाट सञ्चातित विद्यालयहरू पनि यस कार्यमा सहयोगी बन्न सक्छन् । यस किसिमको शिक्षा आसिक समय पढ्ने अवधारणासँग पनि सम्बन्धित बनाउदा उपयोगी देखिएको छ (http://www.freedom-in-education.co.uk/Parttime_school.htm) । स्थानीय तहमा समुदायसँग सहकार्य गरी समय र स्थानका वीचमा सहमति कायम गरी कार्यक्रम कार्यान्वयनमा ल्याउन सकिन्छ । यस व्यवस्था कार्यान्वयनमा ल्याउन सिकाइ सहजकर्ताको व्यवस्थासमेत उपयोगी हुन सक्छ (<http://www.nagcbrtain.org.uk/schools.php?id=33&anchor=34>) ।

८. पाठ्यक्रम र पाठ्यसामग्रीको सम्बन्धमा हालकै औपचारिक शिक्षाका सामग्रीलाई नै प्रयोग गर्नुपर्दछ । यस कार्यका लागि छुट्टै सामग्री विकास गर्ने अहिलेको जस्तो पद्धतिले सीमित स्रोत अनावश्यक रूपमा खर्च गर्ने निश्चित प्राय छ । एकै किसिमको सामग्रीको प्रयोगले ठूलो धनराशिको बचत गर्न सकिन्छ । एउटै सामग्री विभिन्न तरिकाबाट प्रयोग गर्न सक्ने बनाउन शिक्षकलाई तालिम दिन उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा आधारित बनाउन सकिएमा लाभदायक हुने देखिन्छ । विद्यालयकै भवन, शिक्षक र व्यवस्थापनले स्रोतको प्रयोगमा मितव्ययिता आउने गर्दछ । खुला शिक्षा र वैकल्पिक शैक्षिक कार्यक्रममा दृश्यात्मक सामग्री केकसरी प्रयोग गर्न सकिन्छ भन्ने बारेमा थप अध्ययन गरी सोहीअनुसारका सामग्रीहरूको व्यवस्थागर्न सकिएमा अझ लाभदायक बन्न सक्दछ । यस कार्यमा निजी क्षेत्रबाट सहयोग लिन सकिन्छ ।

कार्यान्वयनमा ल्याइँ यस किसिमको सुविधा प्रत्येक समुदायमा स्थापित गर्न सकिएमा सो व्यवस्था अधिकांश विकासोन्मुख मुलुकमा लाभदायक नै देखिएको छ (Global Monitoring Report, 2008) । विश्वका कतिपय मुलुकमा प्रयोग भएको यस किसिमको कार्यक्रम स्थानीय समुदायसँगको सहकार्यमा सञ्चालन गर्दा प्रभावकारी देखिएको थियो । यसैगरी घुम्ती विद्यालय वा घुम्ती शिक्षकको अवधारणा पनि यस किसिमको बस्ती भएका स्थानमा अवलम्बन गर्न सकिन्छ । शैक्षिक गुणस्तर र स्तर मापनका लागि यस किसिमका विद्यालयहरूलाई नजिकको कुनै एक विद्यालयसँग आवद्ध गर्न सकिन्छ । यस्ता विद्यालयहरूले Bridging Course रूपमा विभिन्न कार्यक्रम सञ्चालन गरी विद्यार्थीहरूलाई आवश्यक सहयोग गर्न सक्दछन् ।

९. खुला र वैकल्पिक शिक्षाको प्रयोगमा सञ्चार माध्यम र प्रविधिको अति महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ (<http://www.openeducation.net/>) । यसलाई बढीभन्दा बढी मात्रामा प्रयोग गर्ने वातावरण तयार गर्नुपर्दछ । सञ्चारका साधनहरूसँगको सहकार्यबाट लक्षित समूहका बालबालिकाहरूले फाइदा लिनसक्छन् । विद्यालय छाडेका बालबालिकाहरूको शिक्षामा आवश्यक सहयोग गर्न सामाजिक परिचालक प्रयोग गरिएका उदाहरणहरू पनि उपयोगी नै देखिएका छन् (Global Monitoring Report, 2008) । यस किसिमका परिचालकहरूले समुदायमा गई लक्षित समूहका बालबालिकाहरूलाई आवश्यक सहयोग गर्ने गर्दछन् । यी बालबालिकाहरू केही समयपछि विद्यालयमा आएको देखिएको छ । अभिभावक र बालबालिका सँगसँगै बसेर अध्ययन गर्ने वातावरण पनि तयार गर्न सकिन्छ । खुला र वैकल्पिक सिकाइलाई निरन्तर शिक्षासँग पनि जोडेर लैजान सकिन्छ । लागत प्रभावकारिताको दृष्टिकोणबाट पनि यो उपयोगी देखिन्छ ।

११. समुदायमा पुस्तकालय वा वाचनालय स्थापना गरी त्यससँग जोडेर पनि वैकल्पिक शिक्षाका कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सकिन्छ । विश्वमा घरमा नै सञ्चालन गरिएका कार्यक्रमहरू पनि प्रभावकारी देखिएका छन् (http://www.schome.ac.uk/wiki/Flexible_schooling) । अभिभावक र बालबालिकासँगै बसेर छलफल गरी सचेतनाका कार्यक्रम चलाउन सकेमा यसबाट पनि बालबालिकाको शिक्षामा सहयोग पुग्ने देखिन्छ । बालबालिकाहरूलाई यस्ता केन्द्रहरूमा राखेर केही समयको अध्ययनपछि उनीहरूलाई विद्यालयमा स्थानान्तरण गर्न सकिन्छ ।

१०. पातलो बस्ती भएका स्थानमा रहेका हालकै विद्यालयहरूको पुर्नसंरचना पनि आवश्यक देखिन्छ । यसको पुर्नसंरचना गर्दा बहुकक्षा शिक्षण हुने विद्यालय, एक कक्षाकोठा हुने विद्यालय, एक शिक्षक हुने विद्यालय जस्ता शैक्षिक कार्यक्रमहरू

सन्दर्भसामग्रीहरू :

राष्ट्रिय योजना आयोग (२०६५)। *तीन वर्षीय अन्तरिम योजना (२०६५-२०६७)*। काठमाण्डौ : लेखक ।
शिक्षा विभाग (२०६६)। *विद्यालय क्षेत्र सुधार क्षेत्र सुधार कार्यक्रमको वार्षिक कार्यक्रम २०६६/६७*। सानोठिमी : लेखक ।

शिक्षा मन्त्रालय (२०५५)। *उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा*

- आयोगको प्रतिवेदन २०५५। काठमाण्डौ : लेखक ।
- शिक्षा मन्त्रालय (२०६६)। *विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम २००९/१०-२०१५/१६* । काठमाण्डौ : लेखक ।
- NPC & UNDP (2006). *Millenium Development Goals Need Assessment* 2006. Kathmandu : Authors.
- Psacharopoulos, G & Anthony P. H. (2002). Returns to Investment in Education A Further Update in The W. B. *Latin America and the caribbean region education sector unit*, Paris: The Author.
- Toutkoushian, R. K. & Michael, R.S.(2007). *An Alternative Approach to Measuring Horizontal and Vertical Equity in School Funding*. Journal of Education Finance 32:4 Spring 2007, Pp395-421.
- UNESCO (2008). *EFA Global Monitoring report 2008. Education for All by 2015. Will it make it?* Paris: UNESCO.
- <http://www.designshare.com/research/locker/flexibleschools.asp>. Retrieved in 26 April 2010.
- http://www.freedom-in-education.co.uk/Parttime_school.htm. Retrieved in 15 April 2010.
- <http://www.nagcbrtain.org.uk/schools.php?id=33&anchor=34>. Retrieved in 18 April 2010.
- <http://www.openeducation.net/>. Retrieved in 18 April 2010.
- http://www.schome.ac.uk/wiki/Flexible_schooling. Retrieved in 26 April 2010.

परिवेश (Context)

आजको युग भनेको उदारीकरण (Liberalization), भू-मण्डलीकरण (Globalization) तथा निजीकरण (Privatization) अर्थात (LGP) को युग हो। त्यस्तै आजको अर्थव्यवस्था कृषि, उद्योगमा आधारित होइन कि ज्ञान (Knowledge) तथा सूचना प्रविधि (Information Communication Technology, ITC) मा आधारित अर्थतन्त्र (Knowledge and ITC Based Economy) को युग हो। साथै विश्वकै सबभन्दा बढी जनसङ्ख्या भएका देशहरू चीन तथा भारत जो आज जनस्रोत (Human Resource) लाई मानव पूँजी (Human Capital) मा रूपान्तर गरी सूचना प्रविधिको माध्यमद्वारा राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई तिब्रतर गतिमा अगाडि बढाएर केही दशकभित्रै अत्यधिक धनी राष्ट्रको पङ्क्तिमा उभ्याउन सक्षम हुँदैछन्। डिजिटल (Digital) पद्धतिमा जीवनयापन गर्ने यी दुई देशका नागरिकहरूका बीच हाम्रा भावी सन्तति केकस्तो आर्थिक अवस्थामा जीवनमापन गर्ने हो भन्ने कुरा अहम् प्रश्नको विषय बनेको छ।

यस्तो परिवर्तित सन्दर्भमा के विश्वका विकासशील र अत्यविकासित राष्ट्रहरू विकसित राष्ट्रहरूसँग प्रतिस्पर्धा गर्न सक्छन् त? आफूलाई समायोजन गर्न सक्छन् त? के राष्ट्रिय वृहत्तर (Macro) र सूक्ष्म (Micro) आर्थिक अवस्थाले यसलाई समर्थन गर्न सक्लान्? होइन भने हाम्रो अवस्थामा परिवर्तन कसरी ल्याउने? हामी विश्व प्रतिस्पर्धी कसरी बन्ने त? यी सवालहरूका वावजुद पनि जनमानसको चाहना तथा विश्व बजारको मागअनुसार पनि प्रविधिका चुनौतिहरूको सामना गर्दै आधुनिक सूचना सञ्चारको प्रविधिको सञ्जाललाई आधुनिक शिक्षा

प्रणालीले अङ्गीकार गर्नुपर्दछ। २१ औं शताब्दीको जीवन पद्धतिसँग समायोजन हुने नागरिक तयार गर्न अबको शिक्षा प्रणालीले उत्तरदायित्व लिनुपर्दछ। वास्तवमा अमेरिका, बेलायत, डेनमार्क, कोरिया, जापान, मलेसियाजस्ता सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको प्रयोगमा अग्रणी राष्ट्रहरू सूचना समाजको नजिक छन्। यसरी नयाँ वाटोमा हिँड्न थालेको समाज एकदिन सूचना समाज (Information Society) मा रूपान्तर हुने परिकल्पना गर्न थालिएको छ (सिन्हा, २०६५)।

हिजोको शिक्षकमा आधारित शिक्षा प्रणालीलाई आजको शिक्षा प्रणालीले सिकारुको सिकने वातावरणमा परिवर्तन ल्याएको छ भने भोलिको शिक्षा प्रणालीमा सिकारुको समष्टिगत जीवनयात्रा (Life Journey) र जीवन पद्धति (Life Style) सम्मको दूर-दृष्टि विकसित हुनुपर्दछ। यसका लागि विश्वभरिका कक्षाकोठाहरू एउटै सञ्जालभित्र आवद्ध हुन्छन्। संसारका सबै बातवाल्कि, वालिग, युवाहरू र सम्पूर्ण भू-मण्डललाई एउटै कक्षामा अटाउने लक्ष्य लिनुपर्ने हुन्छ (Anthony, 2007)। सोहीक्रममा हाल शिक्षणसिकाइ प्रक्रियामा प्रयोग भइरहेका कागज, पेन्सिल पद्धतिहरू ITC मा आधारित इमेल (E-mail), इन्टरनेट (Internet), कम्प्युटर (Computer), टेलिफोन (Telephone), भिडियो कन्फरेन्स (Video Conferencing) पद्धतिमा परिवर्तन हुनेछन्। एक ठाउँ, देश, सङ्घसंस्था वा व्यक्ति सँग रहेको आधुनिकतम ज्ञान मिनेट सेकेन्डभित्रै अर्को ठाउँ वा राष्ट्रका सिकारुले हासिल गर्न सक्नेछन्। विद्यार्थीहरूको हातहातमा ल्यापटप (Laptop) रहन्छ र त्यसको माध्यमबाट अध्ययन अध्यापन प्रक्रिया सम्पन्न हुन्छ। त्यस्तो अवस्थालाई विद्युतीय सिकाइ

(Electronic Learning (E-Learning) भन्नेछैन" ।

केही दशकदेखि कक्षा शिक्षणमा जटिल यन्त्रको प्रयोगका साथै प्रोग्राम सिकाइ (Program Learning) तथा लघु कम्प्युटर (Micro-Computer) र शैक्षिक सामग्री आउन थालेका छन् । तर यसको निरन्तर प्रयोगले पनि सिकाइ उपलब्धिस्तर र गुणस्तर (Learning Achievement Level and Quality of Learning) मा खासै परिवर्तन आउन सकेन । अतः शिक्षण सिकाइ प्रक्रियाको रणनीतिभन्दा पनि समष्टिगत रूपमा प्रणाली उपागमलाई अधि सार्नुपर्ने हुन्छ । यन्त्र प्रविधि Chalk र Talk मा अल्झिएको पद्धति श्रव्यदृश्य सामग्री (Audio-Visual Aid) मा सीमित नरही अंश (Part) लाई पूर्ण प्रणाली (Whole System) तर्फ डोर्‍याएको छ, (Kafle et.al, 2061) ।

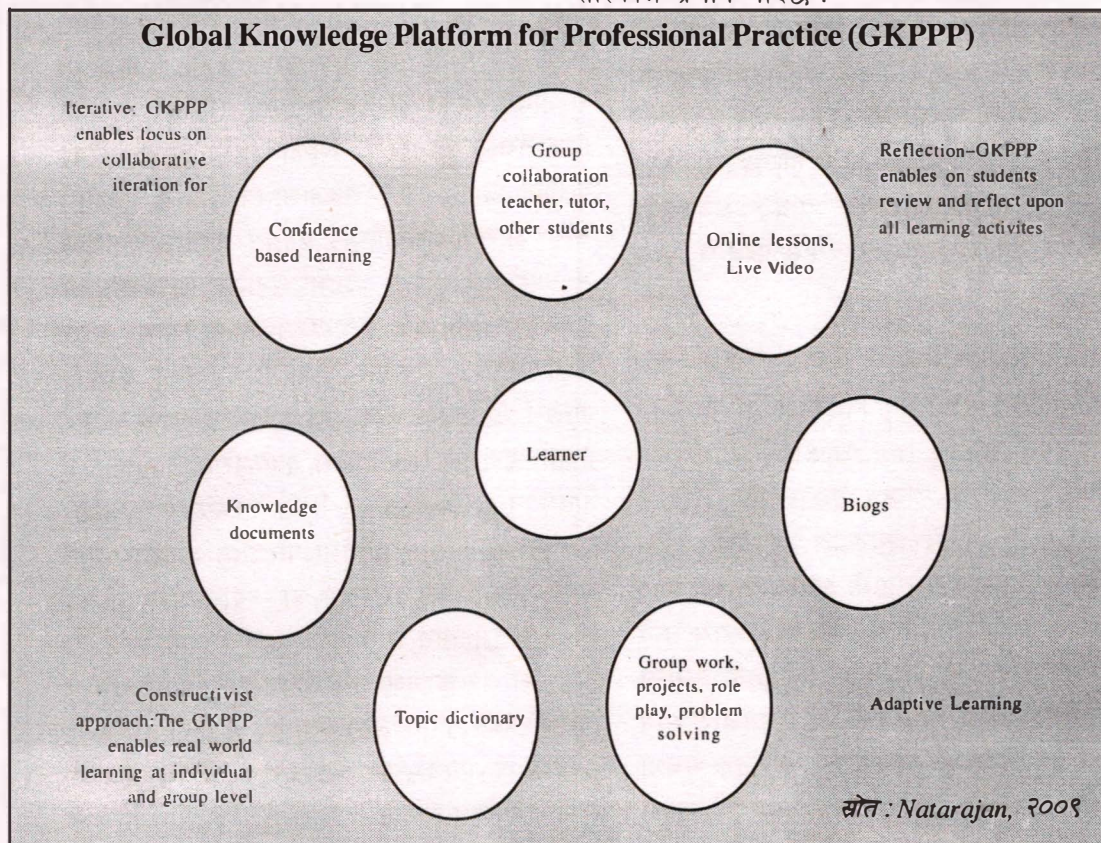
कागजविहीन सिकाइका पूर्व शर्तहरू (Pre-requisite for Paperless Learning)

कागजविहीन सिकाइका लागि निम्न पूर्वाधारको आवश्यकता पर्दछ :

- नीति/रणनीति र योजना तर्जुमा (Policy/Strategies and Planning)
- पूर्वाधार विकास (Infrastructure Development)
- शासन र व्यवस्थापन (Governance and Management)
- शिक्षक तालिम (Teacher Training)
- पाठ्यक्रम तथा शिक्षण सिकाइ सामग्री (Curriculum and Teaching Learning Materials)
- कक्षाकोठा शिक्षण (Classroom Teaching)

कागजरहित शिक्षणका विशेषताहरू (The characteristics of paperless Learning)

कागजविहीन शिक्षणले सिकारुहरूमा निम्न पाँच तरिकाले प्रभाव पार्दछ :

१. पुनरावृत्ति (Reflection):

यो व्यक्तित्व तथा पेसागत विकासका लागि सकारात्मक परिवर्तनको पहिलो चरण हो। यसले सुधार र विकासका लागि क्षेत्रको पहिचान गर्दछ।

२. समायोजन सिकाइ (Adaptive Learning):

समायोजन सिकाइ भनेको सिकारुले विभिन्न अवस्थामा सिकेका विषयवस्तुहरूलाई वास्तविक संसारमा ल्याउन सक्छ। सिकाइ ढाँचा (Learning Framework) भित्र सिकेका कुराहरूलाई विविध सन्दर्भबाट समझदारी बढाउन सक्छ र अन्तरक्रिया गर्न सक्छ।

३. रचनात्मक उपागम (Constructive Approach):

यसले वास्तविक संसारलाई प्राथमिकता दिन्छ र प्रोजेक्टहरूलाई चुनौतिको रूपमा लिन्छ। यस्ता प्रोजेक्टहरू विद्यार्थी, शिक्षक र विज्ञहरूको संयुक्त सहभागितामा सञ्चालन हुन्छन्।

४. सहयोगी सिकाइ (Collaborative Learning):

यो शिक्षकबाट समूह कार्यमा परिवर्तन पद्धति हो, यसमा विद्यार्थीको सहज स्मरण (Memorization) बाट कुनै समस्याप्रतिको गहिरो उच्चतम सोचाइ (Higher Order Thinking) विकसित गर्दछ। यसले कुनै समस्या समाधानमा सहपाठीहरूको विविध सोच तथा प्रतिफललाई उजागर गर्दछ।

५. विशेषज्ञता (Reification)

यसले ३६०° डिग्री सिकाइलाई अगाडि सार्दछ। यसको अर्थ हुन्छ सिकारुले कुनै विषय वा क्षेत्रमा विशेषज्ञता हासिल गर्नु। सिकारु आफैँमा शिक्षक बन्दछ (Learner Becomes Teacher of Himself/Himself)। यसमा सिकारुले कुनै जटिल विषय वा समस्यालाई अवधारणाहरू र विश्लेषणात्मक रूपमा उच्च विश्वास (Confidence) का साथ नयाँ संसारमा प्रविष्ट गराउँछ (Natarajan, 2009)।

कागजरहित शिक्षण र सबैका लागि शिक्षा (Paperless Learning and EFA)

“सबैका लागि शिक्षा” डाकार कार्यढाँचा रणनीति १० मा “सबैका लागि शिक्षाको उद्देश्य हासिल गर्ने नयाँ “सूचना तथा सञ्चारको विकास” गर्ने उल्लेख भएको छ जसलाई निम्नअनुसार प्रस्तुत गरिएको छ:

- सबैका लागि शिक्षाका उद्देश्य हासिल गर्ने कार्यमा योगदान पुर्याउन सुपथ मूल्यमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको विकास गर्नु आवश्यक छ। कुशल शैक्षिक सेवाको विकास गर्नु, सिकाइमा प्रभावकारिताको प्रादुर्भाव तथा ज्ञानको विस्तार गर्न यस्ता प्रविधिको ठूलो उपादेयता रहन्छ। नयाँ प्रविधिहरूले शैक्षिक रणनीतिहरूलाई नयाँ के सम्म ती उपादेयताहरूलाई आत्मसात् गर्न सकिँदैन। खासगरी विकासशील मुलुकहरूले सूचना प्रविधिलाई परम्परा प्रविधिसँग जोडेर व्यापक रूपले प्रयोग गर्न सक्थे भने अभिभावक हुनेछ जस्तै-पाठ्यपुस्तक र रेडियोको संयोजन तथा शिक्षकहरूको तालिम।

- सूचना प्रविधिको द्रुततर विकास, तिनको बढ्दो प्रसार र उपलब्धता, तिनमा निहित विषयवस्तुको प्रकृति र घट्दो मूल्यका कारण सिकाइ प्रक्रियामा यसको प्रयोग अर्थपूर्ण हुन सक्छ। यसले विभेद बढाउने, सामाजिक बन्धनलाई कमजोर पार्ने तथा सांस्कृतिक सम्मिश्रणविरुद्ध चुनौति खडा गराउनेजस्ता नकारात्मक प्रभाव पनि उत्पन्न गराउन सक्छ। त्यसकारण सरकारले विज्ञान र प्रविधिका सम्बन्धमा स्पष्ट नीति निर्धारण गर्नुपर्दछ र सूचना प्रविधिका अनुभव र विकल्पबारे सूक्ष्म अन्वेषण गर्न जरुरी छ। यसो गर्दा सूचना प्रविधिको प्रयोगबाट आधारभूत शिक्षामा पर्न सक्ने स्रोतजन्य प्रभावका साथै यसको समस्यालाई पहिचान गरी प्रभाव तथा असमानता घटाउने एवम् शिक्षाको गुणस्तर तथा पहुँच बढाउने उपायबारे विशेष ध्यान केन्द्रित गराउनु जरुरी छ।

- मन्त्रालयतहदेखि विद्यालयतहसम्मको व्यवस्थापन पद्धतिको सुदृढीकरणका लागि तथ्याङ्क सङ्कलन तथा विश्लेषण गर्न, दुर्गम तथा पिछ्छडिएको क्षेत्रको शैक्षिक पहुँच बढाउन, शिक्षकहरूका पेसागत विकासका प्रयत्नमा टेवा प्रदान गर्न र विभिन्न संस्कृति एवम् कक्षाकोठावीच सञ्चारका अवसर वृद्धि गर्न सूचना प्रविधिको प्रयोगका सम्भावनाको विकास हुनु जरुरी छ । (शिक्षा विभाग, २०६५)

कागजरहित शिक्षाको औचित्य (The Rational of Paperless Learning)

अमेरिका तथा युरोपका मुलुकहरूमा कम्प्युटर प्रविधिको उपयुक्त प्रयोगबाट कसरी शिक्षण सिकाइका प्रक्रिया तथा प्रतिफलमा प्रभावकारी सुधार ल्याउन सकिन्छ भनेर थुप्रै अनुसन्धानहरू भएका छन् । अनुसन्धान तथा विकास (Research and Development) द्वारा अमेरिका, पश्चिमी युरोप र जापानमा समेत "The Fifth Generation Computer" ले प्रसिद्धि पायो । "The Fifth Generation Computer" को कार्य निम्नानुसार रहेको छनू :

- Increased Intelligence and ease of life, The system will support judgement and decision making.
- Input and output via voice, graphics, images and documents.
- Processing using natural language.
- Specialized knowledge based.
- Learning, association, and inference capabilities.

यो कम्प्युटर भनेको पहिलेका कम्प्युटर प्रणालीभन्दा Radical departare का कारण the computer eill mirror human recognition system, so that there can be input and output in many forms. The processing will be knowledge based

with high level problem solving and "Learning" capabilities. (Davis and Olson, 2000) भएको छ ।

कुनै पनि क्षेत्रमा सूचना प्रविधिको सफलता त्यहाँको स्थानीय अवस्था, प्रथा र प्रचलनमा निर्भर गर्दछ । प्रति बच्चा एक ल्यापटप (One Laptop Per Child (OLPC) को अवधारणा ब्राजिलका विद्यार्थीहरूको उच्च सिकाइ दर सुनिश्चित गर्ने उद्देश्यले तयार पारिएको हो । त्यसकारण यो नेपालको विद्यालय, विद्यार्थी र परिवेशमा पनि त्यत्तिकै प्रभावकारी हुने ठोकुवा गर्न गाह्रो छ किनकि प्रत्येक मुलुकका परिवेश, रीतिरिवाज र प्रचलन फरक हुन्छन् । त्यसकारण नेपालले अरु मुलुकमा भए गरेका अनुसन्धानको अध्ययन गर्न सक्छ वा आफैं डिजिटल पाठ्यक्रम र ल्यापटपको परीक्षणबाट अनुभवको विश्लेषण गरेर उचित निर्णयमा पुग्न सक्छ । कागजरहित सिकाइबाट यही नै फाइदा हुन सक्छ भनेर ठोकुवा गर्न कठिन भए पनि निम्न फाइदाहरू हुन सक्ने सम्भावना देखिन्छ ।

१. सिकारूका लागि (For the Learner)

विभिन्न खाले कम्प्युटर तथा सूचना प्रविधिको प्रयोगको अवधारणा अन्य देशका अनुभवहरूले के देखाएको छ भने विद्यार्थीका सिकाइ उपलब्धिाको अभिवृद्धिमा उल्लेखनीय र सकारात्मक परिवर्तन ल्याउन सक्छ । नयाँ कुराको सिर्जना गर्न सक्ने सूचना सञ्चारको आदानप्रदान र छलफल गर्न सक्ने र त्यसबाट पृष्ठपोषण लिन सक्ने हुनाले सिकारूहरूमा व्यापक परिवर्तन आउन सक्छ । यसबाट विद्यार्थीको ज्ञानमा व्यापकता र विविधता आउँछ । प्रत्येक विद्यार्थीको एउटा ल्यापटप र त्यसमा जडित सिकाइ सामग्रीमा सम्पूर्ण समय पहुँच रहन्छ । त्यसकारण विद्यालयबाहिर, घरपरिवारको परिवेशमा रहेर पनि विद्यार्थीले आफ्नो सिकाइ प्रक्रियालाई निरन्तरता दिन पाउँछन् ।

२. शिक्षकका लागि (For the Teacher)

कक्षाकोठामा प्रत्येक बालबालिकाहरूलाई अन्तर्क्रियात्मक (Interactive) एवम् बालकेन्द्रित (Child Centred) ढङ्गबाट सिकाइ प्रक्रियामा सरिक गराउने अतिरिक्त सिकाइ सामग्री उपलब्धताले कक्षाशिक्षण अभ्यासमा पनि परिवर्तन आउँछ। विद्यालयमा राम्रा शैक्षिक सामग्रीको उपलब्ध गराउन र विद्युतीय पुस्तकालय (E-Library) जस्ता Online सामग्रीहरूमा पहुँच बढाउँछ। शिक्षकहरूले सहकर्मी शिक्षकहरूसँग Online सम्पर्क राखी पेसागत क्षमता अभिवृद्धि गर्न सक्छन्। शिक्षकहरूले वेबसाइटमा उपलब्ध सूचनाको प्रयोग गरेर विषयवस्तु, शिक्षण विधि, शिक्षण प्रक्रिया तथा अभ्यासमा प्रभावकारी सुधार ल्याउन सक्छन्। दूर शिक्षाका माध्यमबाट शिक्षकहरूको योग्यता वृद्धि तथा पेसागत विकासमा सहयोग पुग्दछ।

३. स्थानीय समुदायका लागि (For the Local Community)

विद्यालयमा ल्यापटपको प्रवेशले समुदायमा ठूलो परिवर्तन ल्याउँछ। इन्टरनेटको आबद्धताले गर्दा यसबाट सूचनाको संसारमा स्थानीय समुदायको पहुँच बढ्न गई ज्ञान तथा सीपको अभिवृद्धि हुन्छ, जो सामाजिक, आर्थिक समृद्धिको द्योतक पनि हो। यसले स्थानीय समुदाय र विद्यालयबीचको सहयोगमा दिगोपन ल्याउँछ।

४. शिक्षामा पहुँच (Access to Education)

ल्यापटपको प्रयोगले विद्यार्थीहरूलाई आकर्षित गर्ने हुँदा विद्यालयबाहिर रहेका बालबालिकाहरूको भर्नादरमा वृद्धि हुनेछ, र विद्यालय नजानेहरूको हकमा वैकल्पिक अवसर प्राप्त हुनेछ। एउटै USB Drive वा CEC Website बाट तुरुन्तै अवतरण (Download) गराउन मिल्ने हुँदा दुर्गम क्षेत्रका विद्यालयहरूमा पनि सिकाइ सामग्रीको पहुँचमा वृद्धि हुनेछ र यसले पाठ्यपुस्तक आपूर्तिको समस्या न्यूनीकरण गर्नेछ। Wikipedia, Encyclopedia,

e-Libraries, News Papers जस्ता Online शिक्षण सिकाइका सामग्रीमा पहुँच बढाउँछ। जसले गर्दा दुर्गम स्थान, पिछडिएका वग, शारीरिक अपाङ्गता भएका तथा हिमाल, पहाड र तराई मधेश सबै क्षेत्रमा सबैलाई समान र उच्च गुणस्तरको शिक्षा प्रदान गर्दछ। विद्यार्थी भर्ना, टिकाउपन, दैनिक हाजिरी, पढाइ चक्र पूरा गर्ने दरमा उल्लेखनीय सुधार हुनेछ। प्रौढ साक्षरता दरमा वृद्धि हुन्छ र सामुदायिक सिकाइ केन्द्रहरू (Community Learning Centers) माफत जीवनोपयोगी सीप तथा निरन्तर र जीवनपर्यन्त शिक्षा प्रदान गर्न सकिन्छ।

५. शिक्षाको गुणस्तर (Quality of Education)

विद्यार्थी ज्ञानमा व्यापकता र विविधता आउने हुँदा अर्थपूर्ण सिकाइ हुन्छ। समझदारी र अवधारणात्मक स्तर (Level of Understanding and Concept) बढेर जान्छ। बालकेन्द्रित र विद्यार्थी समूह क्रियाकलापमा आधारित शिक्षण हुने हुँदा आ-आफ्नो गति तथा शैलीमा सिकने अवसर प्राप्त हुनेछ। बहुकक्षा शिक्षणको सम्भाव्यतामा समेत अभिवृद्धि हुनेछ। साथै प्रवेशिका परीक्षामा नेपाली, अङ्ग्रेजी, विज्ञान, गणित तथा सामाजिक शिक्षाजस्ता विषयको औसत उपलब्धिस्तरमा वृद्धि हुन सक्नेछ।

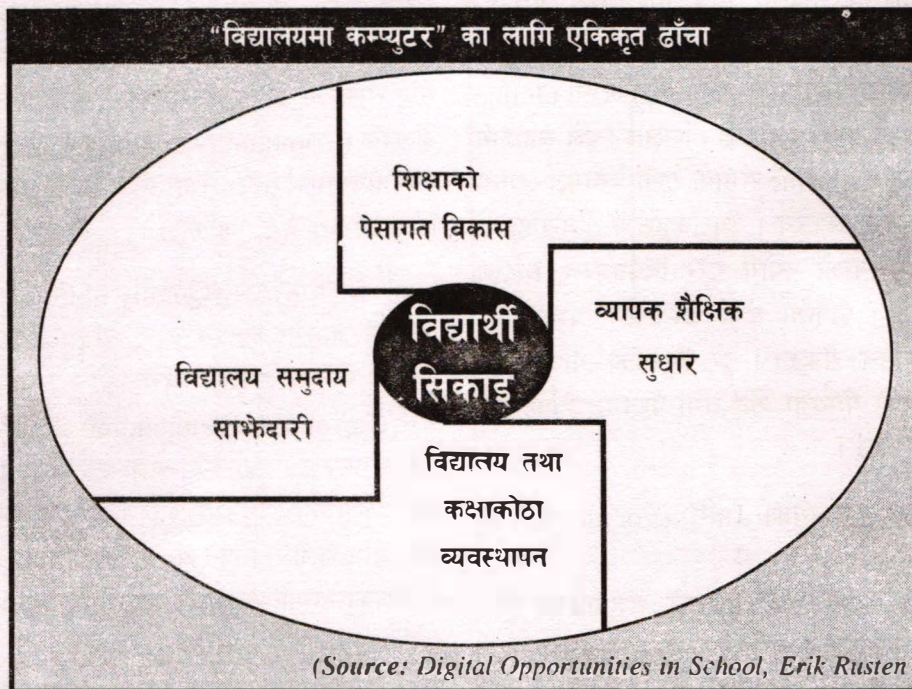
६. संस्थागत क्षमताको विकास (Building of Institutional Capacity)

यसबाट शिक्षक प्रशिक्षण संस्थाहरू, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, शिक्षा विभाग, जिल्ला शिक्षा कार्यालय तथा विद्यालयहरूको संस्थागत क्षमताको विकास हुनेछ। शैक्षिक सूचना व्यवस्थापन (EIM) को सहयोगले छिटो र विश्वसनीय शैक्षिक सूचना प्राप्त हुन सक्नेछ। शिक्षक तथा शिक्षा व्यवस्थापकको क्षमतामा अभिवृद्धि हुनेछ। स्थानीय समूहको उन्नतिका लागि कृषि, स्वास्थ्य, मौसमजस्ता सूचनाहरू प्रवाहित गर्न सकिन्छ।

कम्प्युटर अर्थात् ICT मा आधारित शिक्षा पद्धतिले निम्न चारओटा शैक्षिक पक्षलाई फाइदा पुऱ्याउँछ :

- शिक्षकहरूको पेसागत/व्यावसायिक दक्षता अभिवृद्धि
- विद्यालय र कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा सुधार
- विद्यालय समुदाय साभेदारी सुदृढीकरण
- शिक्षा प्रणालीमा व्यापक सुधारमा सहयोग

साथै पाठ्यपुस्तकका विषयवस्तु तथा केही तालिम सामग्रीहरू विकास गरी वेभसाइटमा राखिएको थियो। त्यसैवेला शिक्षा विभागमार्फत देशका ५१ ओटा जिल्लाका ५८ ओटा सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयहरूलाई सरकारको तर्फबाट कम्प्युटर

नेपालमा भएका केही प्रयासहरू

खासगरी शिक्षाक्षेत्रमा रेडियोमार्फत शिक्षकहरूको तालिम र शैक्षिक कार्यक्रम सञ्चालनमा कम्प्युटर तथा सूचना प्रविधिको प्रयोग ८० औं दशकदेखि तथा एस.एल.सी. परीक्षाफलको प्रकाशन १९९९ देखि प्रारम्भ भए पनि कक्षाशिक्षणमा यसको प्रयोग पछि मात्र भएको देखिन्छ। वि.सं. २०५८ सालतिर शिक्षक तालिममा कम्प्युटरको प्रयोगका लागि काठमाडौंको माध्यमिक शिक्षा विकास एकाइ (सेडु) (Secondary Education Development Unit (SEDU) बाट देशभरिका २५ ओटा सेडुसँग केन्द्रमा रहेको माध्यमिक शिक्षा विकास केन्द्र (Secondary Education Development Center (SEDEC) तथा शिक्षा विभागसँग सम्पर्क स्थापना गर्न E-Mail र इन्टरनेटको सुविधा उपलब्ध गराइएको थियो।

उपलब्ध गराइएको थियो भने १९९४ जना शिक्षकहरूलाई कम्प्युटर तालिम समेत उपलब्ध गराइएको थियो। शिक्षा विभागबाट जिल्ला शिक्षा कार्यालयहरूमा कम्प्युटर उपलब्ध गराइयो र ४८ ओटा जिल्लाहरूसँग शिक्षा विभागको प्रत्यक्ष सम्पर्क कम्प्युटर प्रणालीद्वारा हुने व्यवस्था गरिएको थियो। यसको प्रयोग खासगरी EMIS तथा TMIS सम्बन्धी Flash Report प्रकाशन तथा आर्थिक व्यवस्थापनमा गरिएको थियो। शिक्षक तालिमका लागि ९ ओटा प्राथमिक शिक्षक तालिम केन्द्र (हाल शैक्षिक तालिम केन्द्र 'क') मा Media Lab तथा शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र (National Center for Educational Development (NCED) मा Media Center को स्थापना भएको थियो। NCED मा हाल Video Conferencing system को पनि व्यवस्था छ। साथै

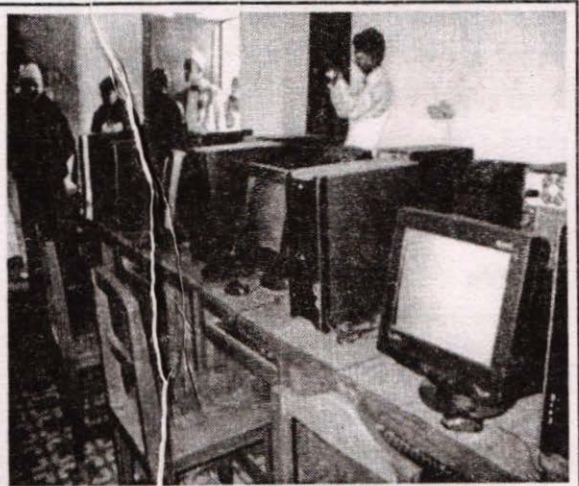
खुला तथा दूर सिकाइ पद्धतिद्वारा अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रमार्फत निम्नमाध्यमिक तहसम्म तथा शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रमार्फत माध्यमिक तह एस.एल.सी. सम्मको पढाइ भइरहेको छ ।

कक्षाशिक्षणमा ल्यापटपको प्रयोग

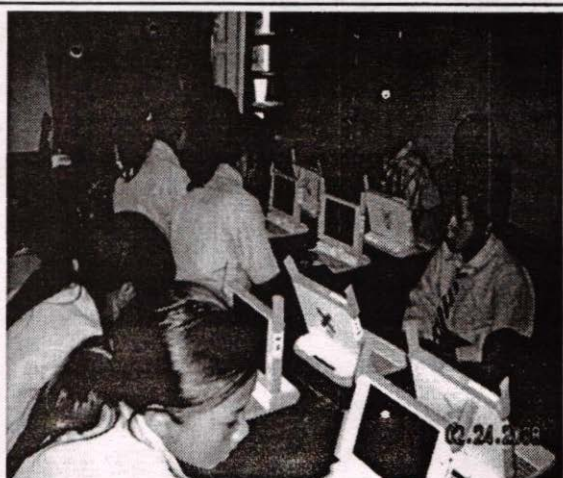
सन् २००१ मा अमेरिकी शिक्षाविद्हरूको एउटा जमातले सन् २०१५ भित्र सबैका लागि गुणस्तरीय शिक्षाको पहुँच सुनिश्चित गर्न विकासशील देशहरूलाई सघाउ पुर्याउने उद्देश्यले एकजुट भए । यस क्रममा उनीहरूको ध्यान सर्वप्रथम विद्युत्तगायतका पूर्वाधारहरूबाट वञ्चित दुर्गम क्षेत्रका बालबालिकाहरूका समस्यामा केन्द्रित भयो । यो समूह हाल “प्रति विद्यार्थी एक ल्यापटप (One Laptop Per Child (OLPC))” नामक गैरसरकारी संस्थाका नामले परिचित छ । यो संस्था सन् २००१ देखि नै विश्वका दुर्गम क्षेत्रका विद्यालयहरूमा अन्तर्क्रियात्मक पाठ्यसामग्रीको माध्यमद्वारा XO ल्यापटपद्वारा शिक्षणसिकाइको कार्य गर्दै आएको छ । हाल ब्राजिल, नाइजेरिया र थाइल्याण्ड लगायत विश्वका धेरैजसो देशहरूमा विद्यार्थी र शिक्षक तहसम्म यसको प्रयोगको थालनी गरिएको छ । (शिक्षा विभाग, २०६५) ।

नेपालमा शिक्षा विभागले सन् २००६ देखि नै विभिन्न

- चरणमा सो कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आएको छः
- सन् २००६ देखि गैरसरकारी संस्था OLPC सँग सहकार्यको सुरुवात
- सन् २००७ मा OLE सँग सहकार्य
- MIDAS का MITA डिजिटल पाठ्यक्रम सामग्रीको प्रादुर्भाव
- मदन पुरस्कार पुस्तकालको नेपाली युनिकोड, नेपाली कि-बोर्ड (Key-board Lay-out) को प्रयोग
- Classmate PC को परीक्षण नेपालमा गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय अभिरूचि
- ललितपुर र काभ्रे जिल्लाका विद्यालयहरूमा OLPC परियोजनाको पूर्व-परीक्षण
- मकवानपुर तथा मुस्ताङ जिल्लाका केही विद्यालयहरूमा परीक्षण प्रारम्भ
- डिजिटलमा आधारित शिक्षणसिकाइ सामग्रीको निर्माण
- शिक्षक तालिमको तयारी
- त्रि.वि. शिक्षाशास्त्र सङ्कायको क्षमता अभिवृद्धि
- सामुदायिक विद्यालयहरूमा साभेदारीद्वारा करिब एक हजार विद्यालयहरूलाई कम्प्युटरको उपलब्धता
- सामुदायिक विद्यालयहरूमा विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयको सौजन्यमा सूचना केन्द्रको स्थापना

श्री सिन्धुपुरानागाउँ उ.मा.वि., सिन्धुकोट-१, सिन्धुपाल्चोक, विद्यालय सूचना केन्द्र (२०६६)

स्रोत : शिक्षा विभाग, २००८, (वासुकी नि.मा.वि. ललितपुरका विद्यार्थीहरू कक्षाकोठामा laptop को प्रयोग गर्दै)

- आप्रवासी नेपालीहरूद्वारा धनुपालगायत अन्य जिल्लाहरूका विद्यालयहरूमा कम्प्युटर प्रदान सन् २०२५ सम्ममा नेपालमा कागजरहित सिकाइको उद्घोषण (The Declaration of Paperless Learning by 2025)

संयुक्त राज्य अमेरिका, युरोपलगायत विश्वका कैयौं देशहरू विद्युतीय सिकाइ (E-Learning) का साथसाथै कागजरहित सिकाइ (Paperless Learning) को दुनियाँमा प्रवेश गरिसकेको छ। हाम्रै नजिकका एसियाली मुलुक मलेसियाले समेत सन् २०१५ सम्ममा कागजरहित सिकाइको दूर-दृष्टि राखेको छ (World Band, 2010)। Twenty-Twenty (2020) रणनीतिले समेत के भनेको छ भने “नयाँ” प्रविधिको भू-मण्डलीकरणले मानव जीवनमा युगान्तकारी परिवर्तन ल्याएको छ। सन् २००० देखि २००५ सम्ममा इन्टरनेटको प्रयोग गर्ने युवाहरूको सङ्ख्या २५ करोडको सङ्ख्यामा वृद्धि भएको अनुमान गरिएको छ। विश्व वजारले अत्यधिक ज्ञानवाहक र सीपयुक्त कामदारहरूको माग गरिरहेको अवस्थामा आधारभूत शिक्षा प्राप्त गरेका स्नातकहरूका लागि नयाँ ढङ्गबाट शिक्षा प्रदान गर्ने चुनौति शिक्षा प्रणाली सामु विद्यमान नै छ। तसर्थ कहाँ र कसरी विद्यालयमा आधारित ICT ले सिकाइमा अभिवृद्धि गर्न सक्छ र विद्यालय चक्र पूरा गर्ने दरमा वृद्धि गर्न सक्छ। विश्व बैंकको

यो एक दशकको शिक्षाको दूरदृष्टि/रणनीतिलाई हेर्ने हो भने हामीले पनि सन् २०२० सम्ममा नै कागजविहिन सिकाइको समाज सिर्जना गर्न सक्नुपर्दछ। तर हाम्रो आर्थिक/सामाजिक अवस्था र शैक्षिक परिवेशले गर्दा सन् २०२५ सम्ममा सो लक्ष्य पूरा गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ। त्यसमा पनि विकास गर्नुपर्ने विश्व विकासको दौडमा हामी झन् पछाडि पर्ने छौं।

- **शिक्षा मन्त्रालय** : शिक्षा मन्त्रालयले नीतिगत निर्णय गर्नुपर्ने वैदेशिक सङ्घसंस्था र दातृनिकायहरूसँग द्विपक्षीय र बहुपक्षीय सम्झौता गर्ने तथा कार्यहरूको निरन्तर मूल्याङ्कन गर्ने।
- **शिक्षा विभाग** : शिक्षा विभागले पूर्वाधारहरूको विकास गर्ने संलग्न सरोकारवालाहरूलाई अत्यधिक परिचालन गर्ने तथा गैरसरकारी सङ्घसंस्थाहरूसँग सञ्जाल र सहकार्य स्थापना गर्ने।
- **शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र** : शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रले शिक्षक तालिमलगायत मानवीय स्रोतको विकास गर्ने।
- **पाठ्यक्रम विकास केन्द्र** : डिजिटलमा आधारित पाठ्यक्रम तथा E-Learning मा आधारित शिक्षणसिकाइ सामग्री र सन्दर्भ सामग्रीको विकास गर्ने।

यसबाहेक अन्य निम्न निकायहरूको सम्लग्नता रहनेछः

- अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र
- अन्तर्राष्ट्रिय विकास साझेदारहरू
- विज्ञान तथान प्रविधि मन्त्रालय
- सूचना तथा प्रविधिसम्बन्धी उच्चस्तरीय आयोग
- नेपाल टेलिकम
- राष्ट्रिय योजना आयोग
- अर्थ मन्त्रालय
- शिक्षक युनियन
- सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालय
- जिल्ला विकास समितिहरू
- जिल्ला शिक्षा कार्यालयहरू
- स्रोतकेन्द्रहरू
- विद्यालय व्यवस्थापन समितिहरू
- गाउँ विकास समिति/नगरपालिकाहरू
- गाउँ शिक्षा समितिहरू
- विद्यालयका प्रधानाध्यापकहरू
- शिक्षकहरू
- अभिभावकहरू
- वालबालिकाहरू

चुनौतिहरू (Challenges)

सन् २०२५ सम्ममा कागजविहीन सिकाइमा राष्ट्र पुग्न त्यति सजिलो कार्य होइन । सन् २०२५ पहिले र पछि पनि धेरै चुनौतिहरूको सामना गर्नुपर्ने हुन्छ । केही चुनौतिहरू तल उल्लेख गरिएको छ :

- विद्यालयविहीन सिकाइ कि कागजविहीन सिकाइ ? विद्यालयको भवन नै नभएको अवस्थामा कागजविहीन सिकाइ सम्भव हुन्छ ?
- पाठ्यपुस्तक नै छैन भन्ने ल्यापटप कसरी ?
- पूर्वाधारको समस्या
- लागतसम्बन्धी समस्या
- शिक्षक तालिम र संलग्न संस्थाहरूको क्षमता अभिवृद्धि
- शिक्षण प्रविधिमा परिवर्तनको स्वीकारोक्ति
- ल्यापटप मर्मत सम्भार

- इन्टरनेटमा रहेका गलत सामग्रीमा विद्यार्थीको पहुँच
- समय सान्दर्भिक भएको छैन कि ?
- डिजिटल पद्धति सिकाइबाट गुणस्तरीयताको प्रश्न ?
- विद्यार्थीहरूले घरमा ल्यापटपको प्रयोग गर्न नपाउने हो कि ?
- राजनैतिक प्रतिबद्धता

भावी दिशा (The Way Forward)

उपर्युक्त चुनौतिहरूका बावजुद पनि शिक्षामा ICT को सघन प्रयोग र कागजविहीन सिकाइ पद्धतिको अवलम्बन नेपाललगायत अल्पविकसित र विकासशील राष्ट्रहरूका लागि आवश्यकता र बाध्यता हुन पुगेको छ । यो पद्धतिलाई अङ्गीकार गरिएन भने विकसित देशहरूको तुलनामा यी राष्ट्रहरू भन्नु पछाडि पर्दै जान्छन् । अतः यो राष्ट्रिय उद्घोषणालाई सफल पार्न निम्न कदम चाल्नुपर्ने देखिन्छ :

- कागजविहीन सिकाइका लागि नीतिगत तयारी
- चरणबद्ध रूपमा कार्यान्वयन
- दातृनिकायको प्रमुख एजेन्डाको रूपमा कागजविहीन सिकाइ
- अन्य मन्त्रालयहरूसँग समन्वय कायम गर्नुपर्ने
- अन्तर्राष्ट्रिय/राष्ट्रिय सङ्घसंस्थाहरूसँग सहकार्य
- कार्यक्रममा सरकारी लगानी अभिवृद्धि
- सरकारी र राजनैतिक प्रतिबद्धता
- संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि
- सरोकारवालाहरूको तत्परता

निष्कर्ष (Conclusion)

शिक्षा शिक्षणमा ICT को एकीकृत प्रयोगले जसलाई जहाँ पनि गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्ने कार्यमा सहयोग गर्न सक्छ । यसले प्रत्येक सिकारुलाई २१ औं शताब्दीको सीप प्रभावकारी रूपमा प्रदान गर्दछ र ज्ञान समाज (Knowledge Society) को एउटा सक्रिय सदस्य बन्न पनि सघाउँछ । शिक्षामा ICT को अनुसन्धानात्मक प्रयोग/अभ्यासले अझ धेरै खोज र अनुसन्धानका लागि प्रोत्साहित गर्दछ (UNESCO, 2007) । कागजविहीन सिकाइले वालबालिकाहरूलाई

जो आज आफ्नो शारीरिक वजनभन्दा पनि किताब र नोटबुकका भोलाका वजन धेरै बोक्नु परेको छ त्यो कम भएर जानेछ । साथै आज केही निश्चित लेखकहरूद्वारा व्यापारिक दृष्टिकोणले लेखिएको पाठ्यपुस्तकमा आधारित सीमित ज्ञानको ठाउँमा इन्टरनेट र इमेलको (Internet & E-Mail) को माध्यमद्वारा व्यापक र विविध ज्ञान सिकारुहरूले हासिल गर्न सक्दछन् । सिकारुले आफ्नो समग्र जीवन पद्धति र जीवन यात्रा (Life Style & Life Journey) मा सूचना सञ्चारको प्रयोग गर्न सक्षम हुनेछन् । अतः यसलाई अगाडि बढाउन सबै सरोकारवालाहरूको तत्परताको आवश्यकता देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

काफ्ले, बासुदेव; सिन्हा, रामस्वरूप; र अन्य (२०६१),
शैक्षिक प्रविधि र अनौपचारिक शिक्षा ।
काठमाडौं: विद्यार्थी प्रकाशन प्रा. लि।

सिन्हा, रामस्वरूप (२०६५)। शिक्षामा सूचना र
सञ्चार प्रविधि, दूर शिक्षा । भक्तपुर : शैक्षिक
जनशक्ति विकास केन्द्र ।

शिक्षा विभाग, (२०६५), नेपालमा डिजिटल प्रविधिमार्फत
आधारित पाठ्यक्रमको प्रयोग र प्रति विद्यार्थी

एक ल्यापटप, आधारपत्र -२०६५, शिक्षा
विभाग, सानोठिमी, भक्तपुर ।

Anthony O' Hara (2007), *ICT for Learning*,
A Paper presentation at ADB. Manila.

Davis, G.B & and Olson, M. (2000),
Management Information Systems, Conceptual Foundation, Structure and Development. New Delhi: Tata Megrant, Hill Publishing Company Limited.

Natarajan, G. (2009), *Proposal to Government of Nepal for Single Seamless Technology Environment for Education*. A Paper Presentation in Kathmandu, Nepal.

UNESCO (2007), *In Search of Innovative Practices in ICT in Education*, Bangkok: UNESCO.

World Bank (2010), Concept Note for World Bank, Education Strategy 2020, A Seminar Paper held on March 1, 2010. Kathmandu.

खुला विद्यालयको अवस्था र भावी स्वरूप

हर्कप्रसाद श्रेष्ठ

पूर्व कार्यकारी निर्देशक, शैजविके

विषय प्रवेश

विश्वमा सिक्ने सिकाउने प्रक्रियाको विकासक्रम द्रुत गतिमा हुन गएको छ। औपचारिक तथा अनौपचारिक शिक्षाका विभिन्न सिकाइका माध्यम उपयोगमा आउने गरेका छन्। दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइका माध्यमबाट सिक्ने सिकाउने माध्यमको सुरुवात पुरानो पद्धति हो। नेपालमा दूर शिक्षाको माध्यमबाट शिक्षक तालिमको सुरुवात रेडियो शिक्षा शिक्षक तालिम कार्यक्रम (विसं २०३५) बाट भएको हो। यो दूर शिक्षा कार्यक्रम शिक्षक तालिमसँग आबद्ध भएकोले विद्यार्थीको सिकाइतर्फ लक्षित हुन नसकेको देखिन्छ। विश्वमा खुला विद्यालय तथा उच्च शिक्षाका शिक्षण सिकाइको प्रावधान सर्वसाधारणको पहुँचमा पुगिसकेको छ भने नेपालमा खुला सिकाइका माध्यमबाट उच्च शिक्षाको पहुँच दिने केही विश्वविद्यालयले बैद्वेसिक संस्थाको सम्बन्धनमा सञ्चालनमा आएका पनि राजधानी केन्द्रित संस्थाका कारण पहुँच सहज हुन सकेको छैन। खुला सिकाइको महत्वपूर्ण पक्ष अनलाइन अफलाइन प्रविधिको प्रयोग हुन नसकेकोले सम्पर्क कक्षा र छापाइ सामग्री अध्ययन नै मुख्य आधार हुने गरेको छ। रेडियोको माध्यमबाट शिक्षक तालिम दिने कार्यलाई दूर शिक्षा केन्द्र स्थापनापछि गहन रूपमा उपयोग गरिएको छ। लामो अवधिको तालिम अप्राप्त शिक्षकका लागि १० महिना र ५ महिनाको तालिम प्रदान गरियो जसले गर्दा सेवा प्रवेश गरिसकेका ९८ प्रतिशत शिक्षक १० महिनाको तालिम पूरा गर्न सफल भएको छ। त्यस्तै शिक्षासम्बन्धी विभिन्न कार्यक्रम समेत सञ्चालन

हुदै आएको छ। अनौपचारिक शिक्षाको वैकल्पिक शिक्षा कार्यक्रम प्राथमिक र निम्नमाध्यमिक तहको विद्यालयबाट योग्यता हासिल गरेका व्यक्तिका लागि र अन्य कारणले नियमित विद्यालय बीचैमा छाडेका व्यक्तिका लागि सार्वजनिक विद्यालयमा आधारित खुला विद्यालयको केही वर्षदेखि परीक्षण गरी यसवर्ष ७५ जिल्लामा नै यसको पहुँच पुऱ्याइएको छ। खुला विद्यालय सञ्चालन, नियमन तथा नियन्त्रण र संस्थागत समन्वयका लागि शिक्षा विभाग, अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र र शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र बीच समन्वयन संयन्त्र सुदृढ भएको छ। खुला विद्यालयप्रति जनचासो बढ्दै गएको र बढीभन्दा बढीलाई पहुँच पुऱ्याउने सरकारको नीति र लक्ष्य भए तापनि संस्थागत रूपमा अगाडि बढाउन दरिलो नीति र संयन्त्र बन्न आवश्यक छ। निजी क्षेत्र पनि खुला विद्यालय खोल्न इच्छुक देखिएकाले केही वर्ष परीक्षणकै रूपमा ७५ जिल्लाको अनुभवका आधारमा निजी क्षेत्रलाई खुला गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ। तत्र भने व्यापारीकरण भई सरोकारवालाका लागि पहुँच बाहिर हुन सक्ने देखिन्छ। खुला विद्यालयको प्रभावकारी रूपमा व्यवस्थापन तथा सञ्चालन गर्न हालको बहुसंस्थागत जिम्मेवारी भन्दा एक छुट्टै संस्थाबाट भएमा प्रभावकारी हुने देखिन्छ। नियमन तथा नियन्त्रणको दरिलो संयन्त्र बनाइ निजी क्षेत्रलाई पनि संस्था सञ्चालन गर्न खुला गरिदिनु पर्छ। हालको सञ्चालन प्रक्रिया र व्यवस्थापनमा सरलीकरण तथा सुधार गर्नु जरुरी छ।

दूर तथा खुला सिकाइका मौजुदा नीति तथा कार्यक्रम नेपालले यसै वर्षदेखि शिक्षा क्षेत्रको समष्टि कार्यक्रमलाई समेटी कार्यान्वयनमा ल्याइएको विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम (School Sector Reform Plan, SSRP, 2066-072) ले नीतिगत रूपमा साक्षरता तथा जीवनपर्यन्त सिकाइका लागि अनौपचारिक शिक्षाको विस्तार गर्न विभिन्न कार्यक्रमहरू तर्जुमा गर्ने व्यवस्था गरेको छ। तर संस्थागत कार्यनीति तथा कार्यक्रमले दूर तथा खुला सिकाइको प्रावधानले स्पष्ट पारेको छ। अनौपचारिक शिक्षाको साक्षरता र वैकल्पिक तथा लचिला कार्यक्रमहरूबाट विभिन्न कारणले विद्यालय शिक्षाबाट वञ्चित व्यक्तिका लागि सिकाइको अवसर प्रदान गरी माध्यमिक तहसम्म विद्यालय जाने उमेरका सहभागीलाई विद्यालयमा भर्ना गराउने र बढी उमेर हुनेलाई खुला तथा दूर शिक्षाबाट सिकाइको अवसर प्राप्त हुने छ। शिक्षा नियमावली २०५९ को परिच्छेद १० को दफ ५६ मा शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रलाई दूर तथा खुला सिकाइको लागि विद्यालयको सम्बन्धन दिने र शिक्षक तालिम तथा सामग्री विकास गर्ने जिम्मेवारी तोकेको छ। कार्यक्रमको समन्वयका लागि शिक्षा सचिवको अध्यक्षतामा शिक्षा मन्त्रालय, शिक्षा विभाग, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, परीक्षा नियन्त्रण कार्यालय, शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र र अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रका प्रमुख समाविष्ट एक समन्वय समिति रहेको छ। यस समितिले दूर तथा खुला सिकाइको नीति कार्यान्वयन तथा नयाँ नीति तथा कार्यक्रम गर्न सम्बद्ध निकायलाई निर्देश गर्दछ। अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र मार्फत कक्षा १ देखि ८ सम्मको विद्यालय शिक्षा ५ वर्षमा पूरा गराउने कार्यक्रम सञ्चालन भएको छ भने माध्यमिक कक्षा ९ र १० को १ वर्षमा खुला विद्यालयबाट पूरा गराउने जिम्मा शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रलाई

रहेको छ। यस कार्यक्रममा विद्यालय तहको पाठ्यक्रम अनुसारका पाठ्यसामग्रीलाई एकीकृत गरी तयार गरिएको छ। माध्यमिक तहका लागि अनिवार्य ६ विषयलाई उकीकृत गरी ३ ओटा पुस्तकका रूपमा विकास गरिएको छ भने ऐच्छिक विषय भने सम्बन्धित विषयको पाठ्यपुस्तक नै पढ्नु पर्ने व्यवस्था रहेको छ। खुला विद्यालयको आवश्यकता र माग बढी भए तापनि विगत ३ वर्षदेखि परीक्षणका रूपमा सङ्ख्या वृद्धि गर्दै इच्छुक सामुदायिक विद्यालयसँग सम्बद्ध गरी ७५ जिल्लामा यसको पहुँच पुऱ्याइएको छ। खुला सिकाइको अवसर खासगरी विभिन्न कारणले विद्यालय शिक्षा पूरा गर्न नसकेहरूका लागि भएकोले यस कार्यक्रमलाई व्यवसायमुखी बनाई सेवामुखी बनाउन सरकारले उक्त कार्यक्रम विद्यालयका शिक्षक तथा कर्मचारीहरूबाट खुला सिकाइको अतिरिक्त काम गरेवापत केही थप पारिश्रमिक प्रदान गर्ने र मसलन्द तथा सामग्री सहयोग गर्ने व्यवस्था गरिएको छ। सामग्री सहभागी आफैले किन्नुपर्ने छ भने ट्युसन निःशुल्क हुने छ। खुला विद्यालयका रूपमा सञ्चालित विद्यालयले एसएलसी परीक्षाका लागि छुट्टै अभिलेख तथा रजिस्ट्रेसन गराउनु पर्ने छ। परीक्षाको नतिजा खुला विद्यालयकै नाममा रहने व्यवस्था गरिएको छ।

नेपालमा दूर तथा खुला शिक्षाको प्रावधान र विकास अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रबाट विभिन्न कारणबाट विद्यालयस्तरको शिक्षा तथा सिकाइका अवसरबाट वञ्चित हुन गएका ६ देखि ८ उमेर समूहका बालबालिका लागि प्राथमिक शिक्षा विस्तार कार्यक्रम (School outreach Program, SOP) मार्फत मिल्दो समयमा कक्षा १, २ र ३ का पाठ्यपुस्तक नै सिकाइ पूरा गराई कक्षा ४ मा विद्यालयमा भर्ना गराउने कार्यक्रम र ८ देखि १४ वर्षसम्म उमेर समूहका वर्गहरूलाई शिक्षाको पहुँच पुऱ्याउन अनौपचारिक शिक्षाको वैकल्पिक कार्यक्रम (Flexible Schooling

Program, FSP) बाट कक्षा १-५ सम्मको ५ वर्ष शिक्षालाई ३ वर्षमा र त्यस्तै गरी कक्षा ६, ७, ८ को पाठ्यक्रमलाई एकीकृत गरी २ वर्षमा पूरा गर्ने गरी अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रबाट निम्न माध्यमिक तहको खुला शिक्षाको पहुँच विस्तार गरिएको छ। त्यसलाई माध्यमिक तहसम्म जोड्नका लागि कक्षा ९ र १० को पाठ्यक्रमलाई १ वर्षमा पूरा गर्ने एकीकृत गरी माध्यमिक तहको खुला विद्यालय परीक्षणका रूपमा वि.सं २०६४ को शैक्षिक सत्रमा ५ विकास क्षेत्रमा १/१ विद्यालय सञ्चालन गरियो। ती विद्यालयमा विद्यार्थीको चाप बढ्दै गएको देखिएकाले शैक्षिक सत्र २०६५ सालमा थप १७ विद्यालयमा सञ्चालन गरियो। यस कार्यक्रमले अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रबाट सञ्चालन भएका निमावि तहका खुला विद्यालयलाई नै समावेश गरियो। खुला विद्यालय विस्तार गर्ने क्रममा २०६६ सालमा थप ३१ वटा विद्यालयलाई स्वीकृत गरी जम्मा ५३ वटा विद्यालय ४४ जिल्लामा खुला विद्यालयको स्थापना गरियो। सुरुमा १३३ जना सहभागीबाट २०६६ सालमा ५३०० जना पुगेको छ। ती मध्ये ५२४३ जना २०६६ सालको एसएलसी परीक्षामा सम्मिलित भएका छन्। विगत २ वर्ष २०६४ र २०६५ सालको एसएलसी परीक्षाको नतिजा ७१ र ६९ प्रतिशत रहेको छ। बाँकी जिल्लामा खुला विद्यालयको पहुँचका लागि २०६७ मा ३२ स्वीकृत दिई ७५ जिल्लामा जम्मा ८५ वटा विद्यालय स्थापना भएको छ।

सम्भावना र चुनौतिहरू

- गरिबीको रेखामुनि रहेका र आर्थिक स्तर कमजोर भएका अन्य पेसा व्यवसाय कारण औपचारिक शिक्षाको अवसर नपाएका व्यक्तिको जनसङ्ख्या र विद्यालय शिक्षाबाट बीचैमा छाड्नेहरूको सङ्ख्या पनि धेरै रहेको छ। यसका लागि खुला शिक्षाको सम्भावना र माग बढी हुनु स्वाभाविक

छ। तर माध्यमिक तहसम्मको खुला शिक्षाका लागि अनौपचारिक शिक्षाका कार्यक्रमहरूको विस्तार गर्नु जरुरी छ भने प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन हुन आवश्यक छ।

- गत वर्षदेखि अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रबाट सुरु गरिएको साक्षरता अभियानले शिक्षाप्रति जनचासो बढाएकाले खुला सिकाइतर्फ चाप बढ्न सक्ने देखिन्छ। अर्कोतर्फ कक्षागत रूपमा पूरा गर्न लाग्ने समय कम भएको र नियमित विद्यालय आउन नपर्ने भएकोले पनि कार्यक्रमप्रति रुचि बढेको छ।
- ७५ जिल्लामा यसको सञ्जाल खडा गरिएकोले पहुँचका दृष्टिले सहज बनाएको छ। साथै सामुदायिक विद्यालयलाई मातृ विद्यालय खडा गरिएकोले कार्यक्रमले दिगोपन पाउने र व्यवसायीकरणबाट मुक्त हुन गई कम खर्चमा शिक्षाको सुविधा प्राप्त हुन सक्ने छ।
- सरकारको लगानीका दृष्टिले कम लागतमा बढी उपलब्धि हासिल हुने देखिन्छ। कार्यक्रमको दिगोपनका लागि सामग्री विकास सरकारले गर्ने र न्यूनतम लागतमा छपाइ र वितरण गर्न बाहिरी संस्थालाई दिएकोले सरकारको समन्वयकारी भूमिका रहेको छ।
- खुला सिकाइलाई एसएलसीसम्मको शिक्षा जोडिएकोले बढी जनचासो बढ्न गएको छ।
- खुला सिकाइका लक्ष्यत अधिकांश समूहमा शिक्षाको जनचेतनाका कमीका कारण पढ्ने उत्साह बढ्न सकेको छैन। आर्थिक अवस्थाले रोजगारीका लागि नै समय व्यतित गर्नुपर्ने अवस्था रहेको छ।
- अनौपचारिक शिक्षाका कतिपय कार्यक्रम प्रभावकारी हुन नसकेका कारण सातबसाली साक्षर हुने सङ्ख्या उल्लेख्य बृद्धि हुन सकेको

छैन ।

- खुला सिकाइका लागि सरकारको प्राथमिकता क्षेत्रमा नपरेको हुँदा लगानी बढ्न सक्ने अवस्था छैन । खुला विद्यालयको सामानान्तर गृहिणी र प्रौढ स्कूल, प्राइभेट एसएलसी जस्ता कार्यक्रम बीच समन्वय हुन नसकेकाले कतिपय यी कार्यक्रम व्यावसायिकरणतर्फ उन्मुख पनि भएका छन् ।
- धेरैवर्षसम्म पठन पाठन गर्ने बानी छुटेकाको लागि ३५ वटा सम्पर्क कक्षा एसएलसी परीक्षाको लागि पर्याप्त नभएकोले कोचिङ्ग कक्षाको आवश्यक पर्ने अवस्था देखिएको छ ।
- खुला विद्यालयको पहुँच जिल्ला सदरमुकाममा मात्र भएकोले दूरदराजका लागि कठिन छ । कार्यक्रमको प्रचार प्रसार हुन नसकेकोले सर्वसाधारणले सजिलै कार्यक्रमको जानकारी पाउन सकिने अवस्था छैन ।
- खुला विद्यालयको लागि सिकाइका सबै माध्यमहरू जस्तै छपाइ सामग्रीमा सीमित रहेको छ भने श्रव्य, दृश्य तथा अनलाइन अफलाइनको सुविधा प्रदान गर्न सकिएको छैन ।
- सार्वजनिक विद्यालयको अवस्था आफैंमा सुधारिन नसकेको र शिक्षकको जिम्मेवारी विद्यार्थीको सिकाइप्रति जिम्मेवारी हुन नसकेको अवस्थामा थप न्यून पारिश्रमिक र सुविधामा तिनै शिक्षकबाट खुला विद्यालयको पठन पाठन राम्रो हुन्छ नै भनी विश्वास गर्न सकिने अवस्था छैन ।
- खुला विद्यालयको विस्तार गर्न निजी संस्थालाई खुला गर्दा सीमित व्यावसायिकरण हुने व्यवस्था गर्नुपर्छ । सरकारको भूमिका सहजीकरण, समन्वय र नियन्त्रण गर्ने खालको हुन आवश्यक छ ।
- दूर तथा खुला सिकाइप्रति सरकारको स्पष्ट नीति विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रमले निर्देशित गर्न

सकेको छैन । जीवनपर्यन्त सिकाइको अवधारणाले मात्र केकस्ता कार्यक्रम र अवसर आवश्यक छ सञ्चालन गर्न जोड दिइनु पर्छ । अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रमका साक्षरतासम्बन्धी प्राय सबै कार्यक्रम असफल भएको छ । राजनीतिक प्रतिबद्धता र स्थानीय अपनत्व विना कार्यक्रम कागजमा वल्ने केन्द्र खोल्ने, सहयोगी कार्यकर्ता भर्ना हुने तर सहभागीको चासो कम रहने गरेको छ ।

दूर तथा खुला सिकाइको प्रस्तावित नयाँ सोच

सरकारले स्पष्ट दूर तथा खुला सिकाइ नीति विकास गरी कार्यक्रमलाई एकीकृत गरी समन्वयात्मक रूपमा सञ्चालन गर्न स्वतन्त्र निकायलाई जिम्मेवार बनाउनु पर्छ । हालको शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र र अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रबाट भइरहेको खुला सिकाइसम्बन्धी कार्यका लागि एक खुला सिकाइ केन्द्रको स्थापना गर्नुपर्छ । विद्यालय स्तरदेखि विश्वविद्यालयसँग साभेदारी गरी उच्च शिक्षासम्बन्धी नीति निर्माण, नियमन, संस्थाको स्वीकृति, अनुगमन र गुणस्तर नियन्त्रण गर्ने व्यवस्था गर्ने । खुला सिकाइको छुट्टै पाठ्यक्रम, पाठ्यसामग्री, मूल्याङ्कन तथा परीक्षा प्रणाली स्थापित गर्ने । केन्द्रदेखि स्थानीय तहसम्म खुला सिकाइको संस्थागत सञ्जाल खडा गर्ने र कार्यक्रमको व्यापक प्रचार प्रसार गर्ने । सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको अधिकतम उपयोग गर्ने र विश्वव्यापी खुला सिकाइसँग परिचित गराई गुणस्तरको सुनिश्चितता गराउने । खुला सिकाइमा निजी क्षेत्रको सहभागिता तथा साभेदारी बढाउने र कार्यक्रमको दिगोपनलाई जोड दिने । खुला विद्यालयका लागि संयोजक तथा सहजकर्ताका लागि विशेष किसिमको ICT, व्यवस्थापन र मूल्याङ्कन तालिम र समय समयमा पुनर्ताजगी तालिम आयोजना हुनुपर्छ । खुला विद्यालयमा कम्प्युटर तथा इन्टरनेटको

सुविधा र स्रोत सामग्री कर्नर स्थापित गर्ने । खुला सिकाइमा सीपमूलक तालिम, जविनपर्यन्त सिकाइ, जीवनोपयोगी सीप, शैक्षिक सचेतनामूलक सामुदायिक कार्यक्रम पनि समावेश गर्नुपर्छ । कार्यक्रमको आर्थिक व्यवस्थापन लागतपुरण तथा आवधिक आर्थिक सहयोग दिई क्रमशः आत्म निर्भर हुने प्रणाली अपनाउनु पर्छ ।

निष्कर्ष

विश्वमा शिक्षा विकास तथा सिकाइका विभिन्न माध्यमले सिकने उत्साह, हौसला र पहुँच बढाएको छ । सिकाइको ठूला हिस्सा खुला सिकाइले लिने गरेको छ । नेपालमा खुला सिकाइको विकासक्रम सुरुवात भर्खर मात्र हुन थालेको छ । अनौपचारिक शिक्षाको वैकल्पिक विद्यालयलाई माध्यमिक शिक्षासम्म जोड्नका लागि खुला विद्यालय परीक्षणबाट सुरु गरी ७५ जिल्लामा यसको सञ्जाल यसै वर्षबाट खडा गरिएको छ । सामुदायिक विद्यालय मातृविद्यालयका रूपमा यो कार्यक्रम अगाडि बढाइएको छ । विद्यालयका शिक्षक तथा कर्मचारीलाई अतिरिक्त समयमा काम सम्पादन गरे वापत केही आर्थिक सुविधा मसलन्द र तालिम दिई यो कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

खुला शिक्षाको आवश्यकता र सम्भावना छ तापनि विद्यालय तहदेखि उच्च शिक्षाको पहुँच पुर्‍याउन सरकारका लागि सजिलो छैन । देशमा खुला विश्वविद्यालय स्थापना हुन नसकेको बाहिरी विश्वविद्यालयको सम्बन्धनमा उच्च शिक्षाको अवसर प्रदान गरिदै आएको छ । विद्यालय तहको खुला सिकाइलाई उच्च शिक्षासँग जोड्न सकिएको छैन । खुला सिकाइको नीतिको अभावले कार्यक्रममा एकरूपता र प्रभावकारीता आउन सकेको छैन । यसका लागि एक स्वतन्त्र र खुला संस्था हुनु आवश्यक देखिएको छ ।

सन्दर्भ सामग्री

शिक्षा मन्त्रालय (२०६६) । *विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम* । काठमाडौं : लेखक ।

शैजविके, (२०६६) । *दूर तथा खुलाइ सिकाइ नीति* । सानोठिमी : लेखक ।

कानुन किताव व्यवस्था समिति, (२०६४) । *शिक्षा नियमावली २०५९* । काठमाडौं : लेखक ।

अशिके, (२०६४) । *अनौपचारिक शिक्षा नीति* । सानोठिमी : लेखक ।

शैजविके, २०६५ दूर शिक्षा विशेषाङ्क । सानोठिमी : लेखक ।

पृष्ठभूमि

विश्वका सबै मुलुक विकासका निम्ति तालायित छन्। जो विकसित छन् उनीहरू विज्ञान, ज्ञान, प्रविधिको विकासमा तल्लीन छन्। जो विकासको क्रममा छन् पूर्ण विकसित मुलुकसँगको प्रतिस्पर्धामा जाने तयारीमा छन् जो विकासका पक्षबाट कमजोर छन्, विकासकै छटपटीमा प्रताडित छन्।

भनिन्छ आजको युग विकासको युग हो। शिक्षाको विकास, स्वास्थ्यको विकास, भौतिक पूर्वाधारको विकास, सांस्कृतिक, सामाजिक विकास, राजनीतिक विकास यस युगका विकासका सन्दर्भहरू हुन्। त्यसैले विश्वलाई एक गाउँ (Global village) का रूपमा विकास गर्ने भनेर यत्न पनि गरिएको छ। सूचनाको सहज प्रवाह र प्रविधिको सहज हस्तान्तरणमार्फत विकासमा हातेमालो गरी आर्थिक विकासका माध्यमबाट राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक द्वन्द्वात्मक अवस्थाको न्यूनीकरणमार्फत Global village का आधारमा काम गर्नु, राज्यका सम्पूर्ण संयन्त्र सञ्चालन गर्नु आजको आवश्यकता भइसकेकोछ।

शिक्षा सबै पक्षको विकासका लागि आवश्यक पर्ने साभ्ना विषय हो। शिक्षाले दशको आर्थिक विकासमा सघाउँछ। शिक्षाले रोजगारीको अवसर प्रदान गरेर सामाजिक विकासमा सहायक हुन्छ। यसले राजनीतिक विकासलाई प्रभावित गर्छ। असल राजनीति उत्पादन गरेर। यसले औद्योगिकीकरणको विकास गर्छ, कुशल व्यवस्थापक प्राविधिक उत्पादन गरेर। यस अर्थमा पनि शिक्षा सर्वपक्षीय चासोको विषय बन्न गएको छ।

स्वःस्फूर्त रूपमा मानवको जिउने तौरतरिका हासिल गर्ने क्रमबाट शिक्षाको विकास भएको हो। कसरी बाँच्ने, कसरी खाने ? कसरी स्वास्थ्य हुने भन्ने प्रश्नहरूको उत्तरको खोजी गर्ने क्रममा मानवबाट शैक्षिक विकासको थालनी भयो। यसमा क्रमशः परिवर्तन हुँदै घरपरिवारको शिक्षा, समाजको शिक्षा, गुरुहरूबाट प्रदान गरिने शिक्षा, धार्मिक गुरु तथा संस्थाबाट प्रदान गरिने शिक्षा आदि विविध खालका शिक्षा प्रदान हुन थाले। कसैले धार्मिक शिक्षा, कसैले पारिवारिक शिक्षा, कसैले औपचारिक शिक्षा, कसैले अनौपचारिक शिक्षा, कसैले खुला शिक्षा आदि। प्रदान गरे शिक्षाका विविध स्वरूपहरू प्रयोगमा ल्याउन थाले विश्व एक छ। तर मुलुक अनेक, भाषा अनेक, धर्म अनेक, संस्कृति र संस्कार अनेक, अनेकतामा एकता पनि छ। सबैले विकास गर्नुपर्छ भन्ने एकता, भौतिक विकास गर्नुपर्छ भन्ने एकता, आध्यात्मिक चिन्तनलाई विकास निम्ति खर्चिनु पर्छ भन्ने एकता, विकासबाट व्यक्ति, समाज र विश्वपरिवेशमा शान्ति कायम गर्नुपर्छ भन्ने एकता। तर विडम्बना सर्वत्र अनेकता, असमानता, विभेदको अवस्था विद्यमान छ।

प्रकृति स्वयम्मा सत्य छ। सत्य स्वयममा आङ्गिक छ। प्रकृतिमा भएको सत्यलाई बुझ्ने बुझाउने प्रयास अलगअलग छ। दर्शन फरकफरक, विचार फरकफरक तर प्रकृति एक, प्रकृति सर्वव्यापी छ, ज्ञान छ, धर्म छ, दर्शन छ, सत्य छ तर यसलाई व्याख्या गर्ने दृष्टिकोण अलगअलग छ। त्यसै गरी मानव एक छ, शारीरिक संरचनाका हिसाबबाट एक आत्मा, परमात्माका पक्षबाट एक तर लक्ष्य अनेक,

विचार अनेक, प्रकृति र मानव दुवै निष्पक्ष छन् । तर समाज, सामाजिक संरचना, मूल्यमान्यता, राजनीतिक, शिक्षा, आर्थिक वितरण आदिले समाजमा विभेद सिर्जना गरे । यसैका कारण कोही धनी छन्, कोही गरिव, कोही बौद्धिक रूपमा प्रकाण्ड छन् कोही शून्य, कोही प्राज्ञ छन् कोही निरक्षर । यसप्रकारको सत्य, प्रकृति र मानवमा रहेको सर्वव्यापी एक स्वरूपको व्याख्या विश्लेषण, चिन्तन र अभ्यासमा आएको फरकपनाले शिक्षा पद्धति पनि प्रभावित हुँदै आएको छ ।

सूक्ष्म आँखाले हेरौ आज सबैलाई शिक्षा चाहिएको छ । विकास चाहिएको छ, आनन्दित जीवन विताउने सपना साकार पार्नुपर्ने भएको छ । यथार्थतालाई हेरौ सबैले सहजरूपमा बाँच्न सकेका छैनन् । शिक्षाको समानअवसर प्राप्त गर्न पाएका छैनन् । रोजगार बन्न सकेका छैनन् । यस अर्थमा पनि सबैको चाहना अनुरूपको शिक्षा आजको अपरिहार्य आवश्यकता बन्न गएको छ ।

शिक्षालाई विविध प्रकारबाट व्यवस्थित गर्न सकिन्छ । पहिलो औपचारिक ढङ्ग, नीति नियम छ, घेरा छ, सीमा छ, पाठ्यक्रम छ, संरचना छ आदि । यही सेरोफेरोमा सीमित भई प्रदान गरिने शिक्षा दोस्रो औपचारिक सीमा नहुने, समयको लचकता छैन । आफुखुसी शिक्षा ग्रहण गरिने । तर पनि बाह्यात्मक के पढ्ने, कसरी पढ्ने, कसरी मूल्याङ्कन गर्ने, प्रमाणीकरण कसरी गर्ने भन्ने घेरा भित्र रहेको तर लचकदार शिक्षा, तेस्रो ढङ्गको शिक्षण अनियमित, निरन्तर शिक्षा हो जहाँ जतिखेर, जुनसुकै अवस्था, अनुभवबाट ग्रहण गरिने शिक्षण, साथीसँग कुराकानी गरेर सिक्ने शिक्षा, वाटोमा हिँड्दैजाँदा ग्रहण गरिने ज्ञान, जीवन अनुभवबाट हासिल हुने शिक्षण, चौथो शिक्षा खुला शिक्षाका रूपमा रहेको छ । पाठ्यक्रम

खुला सिकाइ, खुला सीमाको कम प्रभाव रहने, खुला स्थानमा सिक्न सकिने । स्वयम् सिकाइको सक्रियतामा सिक्ने सिकाइ । चाहे जति सिक्नपाइने शिक्षा आजको आवश्यकता बन्दै गएको शिक्षा । यो लेखमा यही चौथो ढङ्गको शिक्षाको बारेमा चर्चा गरिएको छ ।

परिचय

खुलाको शाब्दिक अर्थ के हुन सक्छ । सीमाना नभएको, घेराबन्दीमा नपर्ने । जसले पनि लिन, हेर्न सक्ने लचिलो । औपचारिकता नचाहिने आदि अर्थ निकाल्न सकिन्छ । शब्दकोशले खुलालाई यसरी अर्थ लगायो । बन्द नभएको उधारो, उदाङ्ग नछोपिएको, नढाकिएको, बाधा व्यवधान नभएका । रोकटोक नगरिएको खुलम खुल्ला अनि खुलस्त । यस अर्थमा पनि खुला शिक्षा लचकदार शिक्षा हो भनेर भन्न सकिन्छ । अर्थात् विद्यालय नचाहिने, पखालको घेराभित्र सीमित गर्न नसकिने । औपचारिक नियमभित्र मात्र बाँध्न नसकिने । शिक्षकले च्याप्प समाएर राख्न सकिने । सिकारु स्वयम् सक्रिय हुन सक्ने आदि ।

यसबाट पनि खुला शिक्षालाई पाठ्यक्रमले बाँध्न सक्दैन । शिक्षकले नियन्त्रण गर्न सक्दैन । पहुँचमा खुला हुन्छ । सबैले ग्रहण गर्न सक्छन् । संरचनाले निश्चित व्यक्ति विशेषको लागि मात्र भनेर किटानी गर्न सक्दैन । अतः खुला शिक्षा विशिष्ट प्रकृतिको शिक्षा हो । खुला शिक्षा खुला हुन्छ भन्दैमा यसको कुनै पनि सीमा रहँदैन चाहि होइन । यसको लागि केही पनि औपचारिकता आवश्यक पर्दैन भन्ने सोच पनि होइन । यसका पनि केही निश्चित नापहरू हुन्छन् ।

जस्तै :

- लक्ष्य/उद्देश्य
- पाठ्यक्रम तथा कार्यक्रम
- सिकाइ रणनीति, तरिका तथा प्रविधि

- सिकाइ स्रोत, सामग्री
- सूचना, सञ्चार तथा संवाद
- सहयोग पद्धति
- सिकारु
- सहजकर्ता
- सिकाइ व्यवस्थापन पद्धति
- मूल्याङ्कन पद्धति आदि ।

खुला शिक्षाको क्षेत्र

खुला शिक्षा सिकाइको क्षेत्र पनि असीमीत छ । विद्यालय उमेर समूहका बालबालिकाका लागि विद्यालय शिक्षाका रूपमा खुला शिक्षा प्रदान गर्न सकिन्छ । विद्यालय शिक्षाको पहुँच बढाउन सकिन्छ । प्रौढ तथा युवालाई पनि खुला शिक्षा प्रदान गर्न सकिन्छ । शिक्षकको लागि खुला शिक्षाका माध्यमबाट तालिम प्रदान गर्न सकिन्छ । कामदारलाई काममै बसेर शिक्षा प्रदान गर्न सकिन्छ । यसरी शैक्षिक योग्यता अभिवृद्धि गर्न, पेसागत क्षमता विकास गर्न, सचेतना बढाउन, शिक्षाको पहुँचलाई सर्वसुलभ बनाउन खुला तथा दूर शिक्षालाई प्रभावकारी मापदण्डका रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

खुला शिक्षा विविध माध्यम/साधन प्रयोग गरी व्यवस्थित गर्न सकिन्छ । सम्पर्क सत्र सञ्चालन गरेर । Web material तयार पारेर । अनलाइन सहयोग प्रदान गरेर । स्वअध्ययन सामग्री विकास तथा प्रयोग गरेर, रेडियो, टेलिभिजन कार्यक्रम सञ्चालन गरेर, स्थानीय एफएम परिचालन गरेर, ICT को प्रयोग गरेर । यस प्रकार विविध साधन, प्रकार आदि सबैका हिसाबबाट खुला शिक्षाको क्षेत्र व्यापक बन्दै गएको छ ।

उद्देश्य

खुला तथा दूर शिक्षाका निश्चित लक्ष्य तथा उद्देश्य हुन्छन् । सामान्यता यसका अन्तर्गत उद्देश्यहरू तय गर्ने गरिन्छ :

- सिकाइ तथा तालिमको पहुँचमा सुधार गर्ने
- व्यक्तिगत ज्ञान, सीप तथा दक्षतामा अद्यावधिक गर्ने
- शैक्षिक लगानीको लागत प्रभावकारिता बढाउने
- विभिन्न तिकाय तथा संस्थामा कार्यरत व्यक्तिको पेसागत विकास गर्ने
- शैक्षिक अवसरबाट वञ्चित समूहलाई शैक्षिक मूलप्रवाहीकरण गर्ने

फाइदा

खुला तथा दूर शिक्षा सिकाइका आफ्नै फाइदा छन् । साधारण तथा यसका फाइदालाई यसरी उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- विविध उमेर समूहबीच भएका शैक्षिक असमानता कम गर्न सघाउँछ ।
- शिक्षाको पहुँचलाई सबै क्षेत्रमा विस्तार गर्छ
- ठूलो सङ्ख्यामा शिक्षा प्रदान गर्ने अवसर खुला गर्छ
- निश्चित/लक्ष्य समूहलाई केन्द्रित गरी शिक्षा तथा तालिम प्रदान गर्ने हुँदा लक्ष्य समूहहरू बढी लाभान्वित हुन पुग्दछन्
- विविध विषय क्षेत्रमा सिकाइ प्रदान गर्न सकिन्छ
- व्यक्ति, परिवार, काम र शिक्षाबीच समन्वय स्थापित हुन्छ ।
- विद्यमान शिक्षा पद्धतिको गुणस्तरमा सुधार आउँछ
- अन्तराष्ट्रिय ज्ञान तथा प्रविधिलाई स्थानीय ज्ञानसँग मिलाउन गर्न मद्दत गर्छ
- गरिबीको कारण शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित समूहलाई शैक्षिक मूल प्रवाहीकरण गर्छ ।

खुलाबाट शिक्षाको विभिन्न क्षेत्रमा हुने योगदान

खुला तथा दूर शिक्षा सिकाइबाट विविध शैक्षिक क्षेत्रमा योगदान पुग्न जान्छ । साधारण शिक्षा, शिक्षक शिक्षा, प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा, अनौपचारिक

शिक्षा, उच्च शिक्षा, विश्वविद्यालयीय शिक्षा आदि सबैमा खुला तथा दुर शिक्षाको प्रभाव पर्न जान्छ ।

साधारण शिक्षामा विद्यालयभित्र सञ्चालन हुने शिक्षा र विद्यालय बाहिरबाट सञ्चालन हुने शिक्षा गरी दुवै क्षेत्रमा खुला शिक्षाको प्रभाव रहन्छ । सिकाइ सामग्रीको कमी भएका बखत थप सामग्रीको व्यवस्था, थप परामर्श सेवाको व्यवस्था, विभिन्न माध्यम रेडियो, टेलिभिजनबाट थप सहयोग कार्यक्रम तथा सामग्री विकास गरेर पनि दूर तथा खुला शिक्षामार्फत साधारण शिक्षामा सघाउ पुऱ्याउन सकिन्छ । शिक्षकको सक्षमतामा थप सहयोग प्रदान गरी दैनिक शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा पनि खुला शिक्षा प्रविधिको सहयोग गर्नु पर्छ । खुला शिक्षामार्फत निम्न तरिका/विधि/कार्यक्रमको व्यवस्था गरी साधारण शिक्षाको गुणस्तर विकासमा सहयोग पुग्न जान्छ :

- Interactive radio instruction program (IRI)
- School radio program
- Educational television program
- Multimediaschemedeliverthrough satellite
- Web-based delivery
- Out of school program
- Correspondence program

शिक्षक शिक्षा तथा शिक्षा विकास दोस्रो महत्वपूर्ण क्षेत्र हो जहाँ खुला शिक्षाले सहयोग प्रदान गर्छ । शिक्षक हुन चाहने व्यक्तिलाई पूर्वसेवाकातीन तालिम प्रदान गरेर । शिक्षकको शैक्षिक योग्यता खुला शिक्षाको माध्यमबाट अभिवृद्धि गरेर । सेवाकालीन तालिम निरन्तर रूपमा प्रदान गरी पेसागत विकास गरेर । सेवाकातीन तालिम निरन्तर रूपमा प्रदान गरी पेसागत विकास गरेर । शिक्षकलाई आफ्नो कार्य थलोमै रहेर रेडियो, टेलिभिजनमार्फत, web based, सामग्रीमार्फत, internet counseling मार्फत contact

service, सञ्चालनमार्फत, पत्राचारमार्फत सक्षमता विकासमा खुला शिक्षा पद्धति विकसित तथा विकासोन्मुख दुवै प्रकृतिका देशहरूमा सफल हुँदै आएको छ ।

वेबमा आधारित योग्यता अभिवृद्धि कार्य, पत्राचारमा आधारित योग्यता विकास, मागमा आधारित Modular कार्यक्रम विकास र सञ्चालन आदि विधिहरू प्रयोग गरी खुला सिकाइमार्फत शिक्षक सेवा, शिक्षण योग्यता विकासका कार्यक्रमहरू सञ्चालन हुँदै आएका छन् । यसका लागि निम्न कार्य उपयोगी मानिन्छ :

- Web-based resources and tutorial materials
- Web-based academic courses
- Online mentoring and supports
- Online problem solving programs
- Print-based self-learning materials

अनौपचारिक शिक्षा पनि अर्को क्षेत्र हो जहाँ खुला सिकाइको भूमिका रहन्छ । खुला शिक्षाको अवधारणा विधि तथा प्रकृयाको वास्तविक चरित्र अनौपचारिक स्वरूपको हुनु पनि हो । विभिन्न विषय जस्तै : शिक्षा, स्वास्थ्य, सुरक्षा, हेरचाह, कृषि, महामारी जस्ता विषयमा खुला सिकाइका प्रविधिको प्रयोग गरी Mass education का रूपमा अनौपचारिक स्वरूपबाट सहयोग पुऱ्याउन सकिन्छ । परिवार नियोजन, खोप तथा सुईको व्यवस्था, सार्वजनिक चासोको विषयहरूमा पनि खुला सिकाइ प्रभावकारी हुँदै आएको छ । उच्च शिक्षामा खुला शिक्षा प्रभावकारी बन्दै गएको छ । खुला सिकाइको सिद्धान्तका आधारमा विश्वभर खुला शिक्षा व्यापक हुँदै आएको छ । खुला शिक्षासम्बन्धी विश्वविद्यालय, महाविद्यालय सञ्चालन हुँदै आएका छन् । उच्च शिक्षाका विद्या

परिधिसम्मको पढाइ यस प्रविधिबाट हुँदै गएको छ । यसबाट यो क्षेत्र पनि खुला शिक्षाको एक प्रमुख योगदान पुऱ्याउने क्षेत्रका रूपमा रहेको छ । खुला विश्वविद्यालय बेलायत, इन्दिरा गान्धी खुला विश्वविद्यालयले गर्दै आएको योगदानलाई आधारमानी यस तर्फ विशेष ध्यान दिनुपर्ने अवस्था पनि सिर्जना हुन पुगेको छ ।

नेपालमा खुला शिक्षाको आवश्यकता

नेपालमा खुला शिक्षाको आवश्यकता बढ्दै गएको छ । गरिवीका कारण विद्यालयबाट हुने ठूलो मात्राको शैक्षिक असफलताका कारण, विद्यालय छाड्ने विद्यार्थीको सङ्ख्यात्मक वृद्धिका कारण । खेतीपातीमा जीविका निर्वाह गर्ने जनताको समूह ठूलो भएका कारण । उच्च शिक्षाको अवसर सबै ठाउँमा समान रूपमा वितरण हुन नसकेका कारण । त्यसैले खुला शिक्षाका लागि विद्यालय तह देखि विश्वविद्यालय तहसम्म व्यवस्थाको खोजनीति सुरु भएको छ । केही छिटफुट अभ्यास पनि हुँदै आएका छन् । खुला शिक्षाको आवश्यकतालाई पुष्ट्याई गर्दै प्राध्यापक डा. विद्यानाथ कोइरालाले यसरी उल्लेख गर्नु भएको प्रसङ्ग कोट्याउनु सान्दर्भिक देखिन्छ :

- खुला विद्यालयका विद्यार्थी धेरै छन् किनकि हाम्रो शिक्षा पद्धतिले १० वर्षमा जम्मा १३ लाख विद्यार्थी भित्राउँछ अनि केवल ३ लाखलाई एसएतसीमा पुऱ्याउँछ
- उच्च माध्यमिक तहमा जम्मा ३०% विद्यार्थीले निरन्तरता दिन्छन् । बाँकी ७०% खुला शिक्षाको प्रतीक्षामा हुन्छन्
- प्राइभेट परीक्षा दिने विद्यार्थीको अर्को समूह छ । यो उल्लेख्य छ यसले पनि खुला शिक्षाबाट जाँचपास गर्ने क्याप्सुल खोज्छ ।
- किसानको अर्को छुट्टै समूह छ । जसले उनीहरूमा

भएको ज्ञानसीपको प्रवर्द्धन खोज्छ । साथै अन्य ज्ञान तथा सीपको अनुकुल यस अर्थमा पनि खुला शिक्षण सार्थक बन्न सक्छ

- मजदुर तथा कर्मचारी वर्ग अर्को समूह हुन जो खुला शिक्षाबाट योग्यता अभिवृद्धि गर्ने र पदोन्नतिका लागि पनि यस्ता समूहका लागि खुला शिक्षा चाहिएको छ
- औपचारिक शिक्षाका कमजोर विद्यार्थी समूह पनि खुला सिकाइमार्फत सफलतातर्फ लम्बन खोज्दै छन्
- प्रहरी, सिपाहीको समूह र अन्य वेफुर्सदिलाको समूह पनि खुला सिकाइका प्रबल दाविदारका रूपमा रहेका छन् ।

खुला तथा वैकल्पिक शिक्षाको आवश्यकता उपर्युक्त भनाइबाट पुष्टि हुन गएको छ । आधारभूत शिक्षाको प्राप्तिमा पनि यसको आवश्यकता देखिन्छ । माध्यमिक शिक्षा तथा उच्च शिक्षामा खुला शिक्षा पद्धति कुनै टड्कारो रूपमा आवश्यकता देखिन्छ । अनौपचारिक शिक्षा, शिक्षकको पेसागत विकास, किसानको हितदेखि लिएर सबै पक्षमा यसको आवश्यकता देखिएकाले यसलाई संस्थागत गर्नुपर्ने अवस्था अत्यावश्यक भइसकेको छ ।

खुला शिक्षा प्रदान गर्न सकिने विविध नमुना

खुला शिक्षा प्रदान गर्न सकिने विविध नमुनाहरू अभ्यासमा रहेका छन् । अवधारणागत रूपमा भन्नुपर्दा यस्ता नमुनालाई निम्नानुसार उल्लेख गर्ने गरिएको पाइन्छ ।

१. Functionalist model: यसले मानव स्रोत विकासमा जोड दिन्छ । प्राविधिक पक्षको विकासमा केन्द्रित हुन्छ । कुनै पनि व्यावसायिक कार्य गर्नका लागि आवश्यक प्राविधिक सीप प्रदान गरी व्यक्तिलाई functional बनाउने मान्यतामा

आधारित हुन्छ ।

२. Critical literacy model: यो नमुनाले जीवन यात्रा शिक्षाका लागि व्यक्तिको सशक्तीकरण गर्ने कार्यमा जोड दिन्छ । पाइलो फरैको empowerment र consciousness raising सिद्धान्तमा यो नमुना आधारित छ । यसले question challenging attitude को विकास गर्ने कार्यलाई जोड दिन्छ ।
३. Social justice model: Critical aspects को अलावा सामाजिक न्यायसंग सम्बन्धित पक्षहरू जस्तै : gender, human rights, peace लगायतका विषयमा जोड दिने सिकाइ
४. Reflective learning model: यसले सिकाइमा metal level skills प्रदान गर्ने कुरामा जोड दिन्छ । यसप्रकारको सीपले सिकाइमा विभिन्न सिद्धान्तहरूको समालोचनात्मक टिका टिप्पणी गर्ने, ज्ञान उत्पादनमा बृहत छलफल गर्ने र learning how to think को अवस्था सिर्जना गर्नमा नमुनाले विशेष जोड दिन्छ ।

खुला शिक्षाको प्रभावकारिता

विकसित मुलुकमा खुला शिक्षा सिकाइ प्रभावकारी बनेको छ । एकतर्फ यसको आवश्यकता दिनानुदिन बढ्दै गएको छ भन्ने अर्को तर्फ यो प्रभावकारी पनि छ । यस अर्थमा पनि हाम्रो जस्तो विकासोन्मुख देशले पनि अन्य मुलुकको अनुभवका आधारमा खुला तथा दूर शिक्षालाई व्यवस्थित गर्ने तर्फ प्रयत्न गर्न जरुरी हुन आएको छ । विकसित मुलुकमा खुला शिक्षा पद्धति प्रभावकारी हुनाका केही कारणहरू निम्न छन् :

- प्रौढ सिकारुलाई खुला शिक्षामार्फत प्राथमिक, आधारभूत तथा माध्यमिक शिक्षाको उपलब्धि प्रदान गरिनु
- सिकाइको मातृभाषामा सिकाइको माध्यम प्रयोग

गरिनु

- प्रविधि तथा सूचनाका पर्याप्त सुविधा उपलब्ध हुनु
- भौतिक सुविधा सम्पन्न सिकाइ केन्द्रहरूको व्यवस्था हुनु
- पर्याप्त मात्रामा आर्थिक स्रोतको व्यवस्थापन गरिनु
- योग्य, दक्ष एवम् प्रतिबद्ध प्राज्ञिक नेतृत्व प्रदान गरिनु
- लचकदार, आवश्यकतामा आधारित पाठ्यक्रमको व्यवस्था गरिनु
- प्रतिबद्ध एवम् तालिम प्राप्त जनशक्तिको व्यवस्थापन गरिनु
- शैक्षिक योजना तथा कार्यक्रम प्रभावकारी एवम् सान्दर्भिक हुनु
- विद्यार्थी सहयोग पद्धति पर्याप्त तथा स्तरीय हुनु
- निरन्तर अनुगमन, सहयोग तथा उपलब्धिको लेखाजोखा गरिनु
- राजनीतिक इच्छाशक्ति सकारात्मक रहनु । उपर्युक्त बुँदाबाट के निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ भने खुला शिक्षाको विकास तथा विस्तारका लागि
- कार्यक्रममा विविधता, सान्दर्भिकता र स्तरीयता आवश्यक पर्छ
- पर्याप्त भौतिक सुविधायुक्त सिकाइ केन्द्रको स्थापना र व्यवस्थापन अत्यावश्यक हुन्छ
- दक्ष, प्रतिवेदन, नेतृत्व सहितको तालिम प्राप्त जनशक्तिको व्यवस्थापन गरिनु पर्छ
- पाठ्यक्रममा लचकता, आवश्यकतामा आधारित पाठ्यक्रमको निर्माण र स्तरीय विद्यार्थी सहयोग पद्धतिको स्थापना र प्रयोग आवश्यक हुन्छ
- निरन्तर अनुगमन र पृष्ठपोषण अत्यावश्यक हुन्छ
- राजनीतिक प्रतिबद्धता, चासो र इमानदारिता आवश्यक पर्छ

तर अविकसित हाम्रो जस्तो विकासोन्मुख देशमा भने खुला शिक्षा तथा शिक्षण सिकाइका सम्बन्धमा निम्न समस्या बाधकका रूपमा रहने गर्दछन् :

- अपर्याप्त लगानी
- कमजोर भौतिक सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको अवस्था
- सरकारको अस्पष्ट नीति
- श्रव्यदृश्य सामग्री, स्वअध्ययन सामग्रीको न्यूनता
- दक्ष प्राविधिकको कमी/अभाव
- स्वतन्त्रताको अभाव
- उत्पादित जनशक्तिको कमजोर गुणस्तर
- खुला तथा दूर शिक्षाको सामाजिक मूल्य मान्यतामा कमी
- राजनीतिक प्रतिबद्धताको कमी

खुला शिक्षाका प्रमुख तत्वहरू

निम्न तत्वहरू खुला शिक्षाका हिसाबबाट प्रमुख तत्वका रूपमा रहन्छ :

- पाठ्यक्रम
- भौतिक पूर्वाधार
- टेलिभिजन, रेडियोको कार्य सञ्जाल
- जनशक्ति (प्रयोग, परिचालन)
- Media technology
- विविध शैक्षिक सामग्रीको प्राप्यता
- सरकारी नीति तथा कार्यक्रम

खुला शिक्षा तथा दूर सिकाइ पद्धतिलाई शिक्षामा पहुँच, गुणस्तर तथा समानताका पक्षबाट उपर्युक्त पद्धतिका रूपमा लिने गरिन्छ। यसका लागि परम्परागत स्वरूपको खुला शिक्षा पद्धति पर्याप्त हुँदैन। बदलिँदो समय र शैक्षिक मागअनुसारको परिवर्तन, विविधता तथा स्तरीयता अत्यावश्यक हुन आउँछ। खुला शिक्षाका सम्बन्धमा विद्यमान प्रवृत्ति

केकस्तो छ भनेर नियाल्नु सान्दर्भिक नै देखिन्छ।

खुला शिक्षासम्बन्धी विद्यमान प्रवृत्ति

- वढी जनघनत्व, जनसङ्ख्या भएका देशमा खुला शिक्षाको विस्तार बढी हुने गरेको अवस्था भेटिन्छ (भारत, बङ्गलादेश, चीन, ब्राजील, इन्डोनेसिया आदि)।
- विद्यालय शिक्षा, शिक्षक शिक्षा, अनौपचारिक शिक्षा जस्ता क्षेत्रमा खुला शिक्षा प्रविधिको प्रयोग बढी मात्रामा हुने गरेको छ।
- विकसित मुलुक जस्तै युरोपियन युनियनले खुला शिक्षालाई प्रजातान्त्रिक समाजको रूपान्तरण प्रक्रिया, बजारमुखी समाजका रूपमा रूपान्तरण गर्न बढी प्रयोग गर्ने गरेका छन्।
- विकसित प्रजातान्त्रिक समाजको रूपान्तरण प्रक्रिया, बजारमुखी समाजका रूपमा रूपान्तरण गर्न बढी प्रयोग गर्ने गरेका छन्।
- विकासोन्मुख मुलुकहरूमा सामान्यतया खुला शिक्षाको विकास गर्नमा आर्थिक लगानी समस्याका रूपमा रहने गरेको छ।
- खुला शिक्षा सिकाइमा प्रायः विद्यार्थीबाट प्राप्त हुने शुल्कबाट आवश्यक पूर्वाधार, स्वाध्ययन सामग्री विकास र प्राप्तताका लागि अपर्याप्त हुने गरेको छ।
- दक्षिण अफ्रिकामा खुला शिक्षालाई प्राथमिक शिक्षामा पहुँच बढाउने, परम्परागत शिक्षाको गुणस्तर अभिवृद्धि गर्ने अभिप्रायबाट बढी प्रयोग गरिएको छ। शिक्षक तालिम, अनौपचारिक शिक्षाको व्यवस्था तथा सामुदायिक विकासका क्षेत्रमा खुला शिक्षाको व्यापक प्रयोग गर्दै आइएको छ।
- खुला शिक्षाका लागि सामान्यतया पत्राचार शिक्षा, रेडियो शिक्षा, प्रिन्ट सामग्री, वेब प्रविधि, टेलिकन्फरेन्स, सूचना र प्रविधिमा आधारित

अनलाइन पद्धति, भिडियो कन्फरेन्स, सम्पर्क सत्र, स्वअध्ययन सामग्री विकास जस्ता विधि/प्रविधि/साधन/तरिका प्रयोगमा ल्याइने गरेको छ ।

निचोड

विकसित विकासोन्मुख, अविकसित सबै खाले मुलुकको लागि खुला शिक्षा पद्धति अपरिहार्य बनेको छ । खुला शिक्षा मूलतः शिक्षाको पहुँच, गुणस्तरमा सुधार तथा समानताका लागि केन्द्रित रहन्छ । यसको क्षेत्रको सीमा बढ्दै छ : विद्यालय शिक्षा, शिक्षक शिक्षा, उच्च शिक्षा, अनौपचारिक शिक्षा, व्यावसायिक तथा तालिम शिक्षा, कृषि शिक्षा, स्वास्थ्य शिक्षा आदि सबैमा खुला शिक्षा सफलतापूर्वक कार्यान्वयन हुँदै आएका छन् । खुला शिक्षा चुनौती पूर्ण पनि छ । प्रतिबद्धता खोज्छ । सरकारको तर्फबाट, शिक्षा प्रशासनको तर्फबाट, राजनीतिक दलका नेताको तर्फबाट, अझ बढी सिकाइको तर्फबाट ।

खुला शिक्षाले विविधता खोज्छ । सिकाइ विधिमा विविधता/सामग्रीमा विविधता/कार्यक्रम सञ्चालनमा विविधता/पाठ्यक्रममा विविधता/मूल्याङ्कनमा पद्धतिमा विविधता । यसको लागि सर्वपक्षीय योग्यता तथा उचित प्रयोग अत्यावश्यक हुन्छ । नीति निर्माता योग्य तथा व्यावहारिक हुनुपर्छ । योजनाकार जानकार हुनुपर्छ । सहजकर्ता बौद्धिक

तथा शैक्षिक रूपमा प्रखर हुनुपर्छ । सिकाइ समय प्रदान गरेर, उत्सुक भएर, प्रतिभाहरू एवम् सिर्जक र खोजक भएर योग्यता प्रदर्शन गर्न सक्नु पर्छ । यसो हुन सकेमा खुला शिक्षा प्रभावी हुन जान्छ ।

अन्तिम निचोड खुला शिक्षा तथा दूर सिकाइ व्यवस्थित गर्नुपर्छ भन्ने नै हो । नीति स्पष्ट हुनुपर्छ । ऐन तथा कानून बाधक नभई साधक हुने गरी व्यवस्थित गरिनु पर्छ । प्रकृया जटिल नभई सरल हुनुपर्छ । सोच परम्परावादीबाट विकासवादी, परिवर्तनमुखी एवम् प्रयोगमुखी हुनुपर्छ । शैक्षिक संस्था व्यावसायिक नभई सेवामुखी हुनुपर्छ । रणनीति बाधक भन्दा सर्जक बन्नु पर्छ । यसो हुन सकेमा खुला शिक्षाले पद्धतिको स्वरूप निर्धारण गर्नेछ । सिकाइले इच्छानुसारको शिक्षा प्राप्त गर्नेछ । योग्य एवम् दक्ष प्रार्थिकले आफ्नो ज्ञान तथा सीपको समुचित उपयोग गर्ने छ । सबैले शिक्षा प्राप्त गर्ने त्यो पनि गुणस्तरीय प्राप्तिका लागि सहजता मिल्न जानेछ ।

सन्दर्भ सूची

- UNESCO, (2002). *Open and distance learning, Trends, policy and strategy considerations*. Paris:UNESCO.
- NCED, (2007). *Distance Education*. Bhaktapur : Author.

खुला सिकाइ

डिल्लीराम रिमाल
निर्देशक, शिक्षा विभाग

परिचय

खुला सिकाइ मिश्रित सिकाइ हो । दूर शिक्षा वा खुला सिकाइका लागि मुख्य रूपमा तीन शब्दको ज्ञान आवश्यक हुन्छ । पहिलो शब्द मिश्रित सिकाइ हो । मिश्रित सिकाइले शिक्षण सिकाइका बहुआयामलाई आधार बनाएको हुन्छ । यसमा प्रत्यक्ष र परम्परित शिक्षण पद्धतिका अतिरिक्त अत्याधुनिक शिक्षण सिकाइका लागि उपयोग हुने विज्ञान तथा प्रविधिका नयाँ र अत्याधुनिक साधनको पनि उपयोग गरिन्छ । मिश्रित प्रणाली विद्यालय तथा विश्वविद्यालयमा निश्चित प्रतिशत हाजिरी पुऱ्याएर मात्र परीक्षामा समावेश हुन पाउने बाध्यात्मक अवस्थाबाट बञ्चित समूहलाई सहयोग पुरे गरी व्यवस्था गरिएको सिकाइ हो । प्रत्यक्ष, वास्तविक र अवास्तविक स्रोतबाट कक्षा सञ्चालन गरी सिकाइ हुने पद्धति मिश्रित सिकाइ हो । यसमा सिकाइका सबै विधिहरूको मिश्रण गरिने हुँदा नै यस्तो सिकाइ मिश्रित सिकाइ भएको हो ।

त्यसैगरी दूर शिक्षा यसको अर्को सान्दर्भिक शब्द हो । प्रत्यक्ष शिक्षण सिकाइका लागि स्थापना गरिएका शिक्षण संस्थाबाट ज्यादै टाढा रहेर पनि सिकाइलाई अघि बढाउने प्रक्रियालाई दूर शिक्षा भनिन्छ । यसमा शिक्षण प्रक्रिया, विधि, सामग्री पृथक् ढङ्गले व्यवस्था गरिएको हुन्छ । यसका शिक्षक विद्यार्थी स्वयं पनि हुन सक्छन् । यस्तो सिकाइमा शिक्षण संस्थाको विश्वसनीयताका आधारमा सिकाइलाई अघि बढाइन्छ । यसलाई खुला सिकाइका पर्यायका रूपमा

पनि परिभाषित गर्ने गरिन्छ ।

अर्को सान्दर्भिक शब्द सिकाइ हो र यसलाई सिकाइको सक्रिय प्रक्रियाका रूपमा हेरिन्छ । सिकाइबाट सिकारुमा ज्ञान, धारणा, सीप, मूल्य तथा मान्यताका कुरा स्थानान्तरण हुने गर्दछन् । सिकारुमा सिकाइ हुनका लागि विविध स्रोतको उपयोग गर्ने गरिएको हुन्छ । सिकाइका स्रोतका रूपमा मानिस, छापाका सामग्रीहरू, विद्युतीय माध्यमका रूपमा विभिन्न साधनहरू, प्रयोगात्मक सामग्रीहरू, कार्यसँग आबद्ध गरिएको कार्यगत सिकाइ, प्रयोगात्मक प्रकृतिको तालिम, अनुभवको स्थानान्तरण, अनुसन्धान आदिबाट प्राप्त ज्ञान तथा अनुभवलाई सिकाइ भनिएको । सिकाइबाट मानिसमा व्यक्तिगत परिवर्तन देखिन्छ र क्षमतामा बृद्धि गरी व्यक्तिले आफूलाई सुधार्न सहयोग गरेको हुन्छ । यसरी सिकाइले अरुलाई सहयोग गर्ने पृथक् विशेषता भएको मानिस निर्माण गर्न मद्दत गरेको हुन्छ ।

कम्प्युटर, विद्युतीय प्रणाली (इ लर्निङ), पत्राचार, रेडियो, टेलिभिजन, दूरदर्शन च्यानलहरू, सम्पर्क कक्षाहरू आदि विभिन्न प्रक्रियाको उपयोग गरी सिकाइ अघि बढाउने प्रक्रिया नै खुला सिकाइ हो । खुला सिकाइमा सिकारु आफ्नो अध्ययन अघि बढाउन स्वतन्त्र हुन्छ र उसले दैनिक रूपमा कक्षा कोठामा जानु पर्दैन । सिकारुले चाहना गरेको सिकाइलाई अघि बढाउने प्रक्रिया यसको सिकाइको आधार हो । सिकारुले विज्ञान र प्रविधिका नयाँ प्रयोगलाई आधार बनाएर आफ्नो सिकाइलाई अघि बढाएको हुन्छ ।

यस किसिमको सिकाइमा सिकाइका सामग्री तथा स्रोतको अभाव रहँदैन र यसका लागि चाहिने सामग्री तथा स्रोतको व्यवस्था पर्याप्त मात्रामा गरिएको हुन्छ । सिकाइसँग सम्बन्धित विषयका सामग्रीको छोटो गर्दा विवादस्पद विषयलाई प्राथमिकता दिइन्छ । सिकाइलाई सूचनामूलक, आवश्यकतामूलक र लचिलो बनाउन खुला सिकाइको आवश्यकता अनुभव गरिएको हो । सिकारुहरू के सिक्छन् ? कहाँ सिक्छन् ? कहिले सिक्छन् ? र कसरी सिक्छन् ? प्रवचन प्रणालीबाट वा प्रत्यक्ष अथवा अरु कुनै लचिलो प्रणाली छ भन्ने खोजीको क्रममा खुला सिकाइको जन्म भएको हो ।

सिकाइका लागि सबैको पहुँचमा बृद्धि गर्न, तालिममा अवसर निर्माण गर्न, सिकारु आफ्नो कार्यस्थलमा बसेर सिकाइलाई अधि बढाउन, सिकारुको आवश्यकताअनुसारको सिकाइलाई निरन्तरता दिन, व्यक्तिगत तथा समूह सबैलाई सिक्ने वातावरण निर्माण गर्न व्यवस्था गरिएको सिकाइको अर्को मोड हो खुला सिकाइ । औपचारिक शिक्षाले समेट्न नसकेको समूहलाई समेट्ने प्रयोजनका लागि अन्य मुलुकमा खुला विश्वविद्यालयको स्थापना भएको देखिन्छ । नेपाल बाहेक सार्क क्षेत्रभित्रका अन्य मुलुकमा खुला विश्वविद्यालयको स्थापना भएको छ । पठनपाठन, अध्ययन र अनुसन्धानका लागि खुला विश्वविद्यालय स्थापना भएको देखिन्छ । यस पद्धतिका आधारमा प्रत्येक दिन संसारका विभिन्न स्थानमा सिकाइका कार्यक्रम सञ्चालन भइ नै रहेका छन् ।

खुला वा दूर सिकाइ त्यो हो जसबाट बहुआयामिक सिकाइलाई अधि बढाइन्छ । समय, भौगोलिक दूरता, आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक र सञ्चारका दृष्टिले पछि परेको समूहलाई शिक्षाको मूल प्रवाहमा समावेश गर्न ल्याइएको वैकल्पिक सिकाइलाई दूर शिक्षा वा

खुला सिकाइ भनिएको हो । शिक्षाको पहुँचमा बृद्धि गर्न, सिकाइलाई लचिलो बनाउन, सिकारुलाई केन्द्रविन्दु बनाएर सिकाइ अधि बढाउने शिक्षण सिकाइ हो दूर वा खुला सिकाइ । यसमा सिकारुलाई केन्द्रविन्दु बनाएर लचिलो सिकाइ गरिन्छ, सिकारुलाई प्राज्ञिक सहयोग तथा सरसल्लाह दिइन्छ र तालिम र क्षमता अभिवृद्धिबाट सिकारुमा परिवर्तन ल्याउने कार्य गरिन्छ । यस्तो सिकाइको खुला अवसरलाई दूर शिक्षाको पर्यायको रूपमा पनि लिइन्छ । यसरी सिकारुको स्थान तथा समयको अस्थायी सहसम्बन्धबाट हुने सिकाइ नै खुला सिकाइ हो । यसमा शिक्षक तथा विद्यार्थीको बीचमा हुने सञ्चार अस्थायी प्रकृतिको हुन्छ र यसले प्रत्यक्ष प्रभाव पार्दैन सञ्चारको यो माध्यम विद्युतीय वा छपाबाट लिइएको हुन सक्छ । दूर शिक्षाको परिचयका रूपमा अत्याधुनिक प्रविधिको सहयोगमा शिक्षणीय प्रयोजनका लागि गरिने सञ्चार भन्ने बुझिन्छ । शिक्षकले प्रविधिको उपयोग गर्दा परम्परित कक्षा कोठाको उपयोग गर्न सक्छन् तर सिकाइ भने प्रत्यक्ष तथा शिक्षक विद्यार्थी आमने सामुन्ने हुने अवस्था रहँदैन । विविध कारणले प्रत्यक्ष कक्षामा आएर सिक्न अवसर नभएका समूहको आवश्यकतामा आधारित भएर शिक्षण तथा सिकाइका सामग्रीहरूको चयन र निर्माण गरिएको हुन्छ । सामग्री निर्माण गर्दा त्यस्ता समूहका सिकारुले कसरी सिक्न सक्छन् ? र सिकाइलाई कसरी प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ ? भन्ने विचारलाई आधार बनाइएको हुन्छ । परम्परित रीति तथा विधानमा आधारित शिक्षण विधिले शिक्षक विद्यार्थीको सामीप्यताको अपेक्षा गर्दछ र यसका लागि कक्षा कोठा प्रमुख आधार हो । यसका सिकाइका प्रक्रियाको निश्चित प्रचलन तथा परम्परा रहँदै आएका छन् । यस्तै प्रचलनमा नवीनताको खोजी गर्ने काम खुला सिकाइले गरेको छ ।

खुला सिकाइ विभिन्न मोडबाट सञ्चालन हुने गर्दछ । यस्तो सिकाइमा सिकारु सिकाइका लागि स्वतन्त्र हुन्छ र सिकाइका लागि लचिलो वातावरण निर्माण गरिएको हुन्छ । सिकारुले कसरी सिकाइलाई निरन्तरता दिन सक्छन् भन्ने खुला सिकाइको मूल अभिप्रायः रहेको हुन्छ । यस प्रकारको सिकाइलाई स्रोतमा आधारित सिकाइ पनि भनिन्छ । स्रोतमा आधारित सिकाइ, पत्राचारमा आधारित सिकाइ, वेब, इन्टरनेट, इमेलमा आधारित सिकाइ, कम्प्युटरमा आधारित सिकाइ, लचिलो सिकाइ, स्वयं सिकाइ अदि विभिन्न प्रक्रियाबाट यस्तो सिकाइलाई अधि बढाइन्छ । यसलाई शिक्षणको अर्को सोच भने पनि हुन्छ । सिकाइको गहिराइ तथा पाठ्यभारमा कमी नआओस् भन्ने ध्येयले परम्परित शिक्षण पद्धतिलाई आधार बनाएर सिकाइका लागि अभ्यास, गृहकार्य, सेमिनार, परियोजना कार्य, समीक्षा तथा समालोचना, अनुसन्धान तथा अन्य अभ्यासात्मक कार्य गराइन्छ जसले गर्दा दुवै पढाइमा समान समक्षता हुने व्यवस्था मिलाइन्छ । यसप्रकारको सिकाइका लागि दूरदर्शन, रेडियो, पत्रपत्रिका, इमेल, इन्टरनेट, पत्राचार र विज्ञान प्रविधिका नयाँ उपकरणको उपयोग गरिन्छ । माथि उल्लिखित माध्यमबाट एक व्यक्ति वा समूहको सिकाइ हुने व्यवस्था मिलाइएको हुन्छ । सञ्चारका बहुसाधनको उपयोगबाट दिइने वा सञ्चालन हुने शिक्षा खुला सिकाइ हो । यसलाई बहुसामग्रीमा आधारित शिक्षण सिकाइ भने पनि हुन्छ । यस्तो सिकाइको व्यवस्थापनका लागि अधिकांश देशमा खुला विश्वविद्यालयहरूको स्थापना भएको छ । पहिले स्थापना भएका परम्परित शिक्षण सिकाइको काम गर्दै आएका विश्वविद्यालयले पनि खुला सिकाइको काम गर्न थालेका छन् । सिकारुहरूका सिकाइसम्बन्धी आवश्यकता पूरा गर्न परम्परित सिकाइ प्रक्रियाको पनि संयोजन गरिएको हुन्छ ।

यस्तो अवस्थामा शिक्षक विद्यार्थी प्रत्यक्ष सम्पर्कमा रही शिक्षण सिकाइलाई अधि बढाइन्छ । यस्तो सिकाइ अधि बढाउन शिक्षकमा ज्ञान तथा सिद्धान्तको पर्याप्तता र न्यूनतम विषयगत तालिमको जरुरत हुन्छ ।

पर्खाल विनाको विश्वविद्यालयका रूपमा दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइलाई लिइन्छ । यसको कुनै सीमा रहँदैन र यसलाई संसारका जुन सुकै स्थानका विद्यार्थीले अवसरका रूपमा उपयोग गर्न सक्छन् । यसमा विद्यार्थीले चाहेको समयमा विभिन्न माध्यमबाट शिक्षकको सेवा उपलब्ध हुन्छ । विद्यार्थीको अनुकूल समयमा परोक्ष वा प्रत्यक्ष रूपमा परीक्षा दिन सक्ने व्यवस्था गरिन्छ । विद्यार्थीका लागि आवश्यकता अनुसारका सम्पर्क सत्रको व्यवस्था गरिन्छ । रेडियो, टेलिभिजन, इमेल, इन्टरनेट, पत्राचार र सञ्चारका अन्य साधनलाई प्रयोगमा ल्याई विभिन्न प्रकृतिका तालिम कार्यक्रमहरू र उच्च तहको विद्यावारिधिसम्मको शिक्षण, अध्ययन र अनुसन्धानसम्बन्धी कार्यक्रमहरू यस अन्तर्गत सञ्चालन गरिन्छ । औपचारिक शिक्षामा वैकल्पिक उपाय प्रयोग गरेर शिक्षामा पहुँच बढाउन र दुर्गम एवं अपायक भौगोलिक क्षेत्रमा शिक्षालाई सर्वसुलभ बनाउनका लागि यो प्रणाली सर्व महत्वपूर्ण हुन्छ । सरकारी लगानीमा स्थापना गरिने र आवश्यकता अनुसार क्याम्पसको सट्टा अध्ययन/सम्पर्क केन्द्रको माध्यमबाट कक्षा सञ्चालन गरिने हुँदा यसमा विश्वविद्यालय जान नसक्ने शिक्षार्थीको पहुँच बढाउन सकिन्छ ।

प्रत्यक्ष सिकाइमा समावेश हुन नसक्ने व्यक्ति वा समूहका लागि खुला सिकाइको व्यवस्था भएको हुन्छ । खुला सिकाइका लागि सिकारुलाई संस्थामा भर्ना गर्नु भनेको सिकारुका सिकाइका सम्भावना र

आवश्यकताको पहिचान गरी सहयोग गर्नु हो । यस्तो सिकाइमा निरन्तर मूल्याङ्कनका प्रक्रियालाई सिकाइका प्रक्रियासँगै अघि बढाइन्छ । खुला सिकाइबाट सिकाइको पहुँचमा समता प्रदान गर्नु, सिकारुको क्षमता अभिवृद्धि गर्नु, प्राज्ञिक र शैक्षिक सहयोगका उद्देश्यले सिकाइ प्रक्रिया अघि बढाइन्छ । यसका विशेषतालाई बुँदागत रूपमा निम्नअनुसार हेर्न सकिन्छ:

- उपयुक्त वातावरण निर्माण गरी सक्रिय सिकाइलाई अघि बढाउनु,
- सिकारुलाई आफ्नो कार्यस्थलमा नै ज्ञान र सीपका विषयमा जानकारी गराउनु, बालबालिकालाई जीवनोपयोगी सीप सिक्न र प्रयोग गर्न प्रोत्साहन गर्नु
- स्वतन्त्र र समालोचकीय क्षमताको विकास गराउनु
- सिकारुको सिकाइको विकासका लागि अध्यापनमा सहयोग गर्नु खुला सिकाइको अर्को उद्देश्य हो । यसमा सिकारुलाई व्यक्तिगत र समूहगत सहयोग गर्ने अभिप्रायले सिकारुलाई सहयोग गर्ने प्रक्रिया अघि बढाइन्छ
- समूहगत सहयोगको कार्यक्रम पनि तयार गरिएको हुन्छ । खुला सिकाइबाट एक सिकारुमात्र नभएर उस्तै सहायताको जरुरी भएका समूहको सिकाइ अघि बढाइन्छ । विषयगत र प्राज्ञिक सहयोग, समन्वयात्मक पाठ्यक्रम, पाठ्यक्रम अनुरूपका सिकाइ सामग्रीहरू सहयोगका लागि निर्माण गरिएको हुन्छ
- समय समयमा सिकाइका क्षेत्रमा भएका परिवर्तनलाई पनि समावेश गरिएको हुन्छ
- समष्टिगत रूपमा प्रारम्भिक बालविकास, पछि परेको समूह, केटीहरूलाई शिक्षाको मूल प्रवाहमा सहज समावेश हुने अवसर, सन् २०१५ सम्ममा सबैका लागि शिक्षा, पिछडिएका वर्गका

बालबालिकाका लागि शिक्षा तथा तालिममा पहुँचको सुश्चितता र प्रोत्साहनका लागि खुला सिकाइ आवश्यक बन्न गएको छ

- सिकाइ आवश्यकताको परिपूर्तिका लागि सीपमूलक र उपयुक्त सिकाइका कार्यक्रमको तयारी र कार्यान्वायनका लागि खुला सिकाइ आवश्यक भएको हो । खुला सिकाइका माध्यमबाट साक्षरताको अवस्थामा सुधार ल्याउन सकिन्छ
- महिलाको शिक्षा तथा सामाजिक अवस्थामा सुधार गर्ने र लैङ्गिक विभेद अन्त्य गर्ने जस्ता कार्यका लागि खुला सिकाइ आवश्यक देखिन्छ
- मापन योग्य शैक्षिक उपलब्धि हासिल गर्न खुला सिकाइ एउटा उपयुक्त माध्यम बन्न सक्छ

नेपालमा शिक्षकहरूको तालिम सञ्चालन गर्ने प्रयोजनबाट सन् १९७१ देखि हालको दूर शिक्षा केन्द्रबाट दूर शिक्षण कार्यक्रममा शिक्षकको तालिम कार्यक्रम सञ्चालन हुँदै आएको छ । यस कार्यक्रमले उच्चशिक्षाको क्षेत्रमा खुला विश्वविद्यालय स्थापनाका लागि समेत नीतिगत पृष्ठभूमिको निर्माण गरेको देखिन्छ । प्रयास स्वरूप सन् १९८० देखि नेपालमा खुला विश्वविद्यालयका केही रणनीतिलाई प्रयोगमा ल्याएको पाइन्छ । राष्ट्रिय शिक्षा आयोग २०४९ ले खुला विश्वविद्यालयको अवधारणालाई अघि बढाएको छ । शिक्षा कार्यदल २०५७ को प्रतिवेदनले विधेयक तयार गरी पेश गरेको छ भने दशौँ योजनाले पनि खुला विश्वविद्यालयको स्थापनालाई आफ्नो नीति र कार्यक्रममा समावेश गरेको छ । विश्वविद्यालय अनुदान आयोगले संसदमा विधेयक पेश गर्न सुझाव पठाइ संसदमा विधेयक समेत प्राप्त भएको । शिक्षा कार्यदल २०५७ अनुसार उप समिति गठन भई खुला विश्वविद्यालय स्थापनासम्बन्धी अवधारणामा उच्चस्तरीय गोष्ठी भई सुझाव समेत प्राप्त भएको

र खुला शिक्षा सञ्चालनका लागि प्रयास भइरहेको पाइन्छ। नेपालमा विगत लामो समयदेखि नै खुला विश्वविद्यालय स्थापनाको नीति तथा कार्यक्रम निर्माण भइ नै रहेको भएतापनि त्यसले मूर्त रूप लिन सकेको अवस्था छैन।

खुला शिक्षाका अवसर र चुनौतीहरू

(१) सूचना र प्रविधिको उपयोग

सूचना तथा प्रविधिको क्षेत्रमा भएको विकास तथा विस्तारले खुला सिकाइको उपयोगका क्षेत्रमा अवसर र चुनौती दुवै सिर्जना गरेको पाइन्छ। विज्ञान र प्रविधिको क्षेत्रमा भएको विस्तारले विश्व समुदाय नजिक भएको छ। विश्वव्यापीकरण आज समस्या तथा अवसर बन्न गएको पाइएको छ। खुला सिकाइ र विश्वव्यापीकरणका कारणले गर्दा नै खुला सिकाइ सीमा विहीन सिकाइका रूपमा रहन पुगेको छ। एउटा देशमा उपयोग हुने ज्ञान, सीप र सांस्कृतिक प्रचलनलाई अन्य विश्व सामु पुर्‍याउने कार्यका लागि सूचना प्रविधिको सही उपयोग प्रभावकारी माध्यमका रूपमा रहन पुगेको छ। कुनै देशको संस्कृति, सामाजिक व्यवहार, सांस्कृतिक तथा जातिगत विशेषताका कारण राष्ट्रिय र अन्तराष्ट्रिय ख्याति कमाउन सफल भएको हुन्छ। यस्ता विषयलाई विश्व सामु पुर्‍याउन सूचना प्रविधिको उपयोग अत्यावश्यक भएको छ। सूचना र प्रविधिको विस्तार अवसर तथा चुनौतीका रूपमा रहेको छ।

(२) मानव संसाधनको विकास

नेपालमा सूचना तथा प्रविधिको विस्तार भए पनि त्यस अनुरूप मानव संसाधनको विकास हुन सकेको छैन। मानव संसाधनको विकासका लागि सूचना र प्रविधि तथा खुला सिकाइ एक महत्वपूर्ण अवसर र चुनौती बन्न गएको छ। उपयुक्त मानव संसाधनको पूर्ति हुन नसक्नु विकासोन्मुख देशको विशेषता नै

हो। यस्ता मुलुकका विकासका प्राथमिकता पृथक् प्रकृतिका हुन्छन् र मानव साधनको विकासका लागि चाहिने स्रोत तथा साधनको अभाव रहन्छ। आधारभूत र निरन्तर साधारण शिक्षामा गरिएको लगानीले देशका लागि चाहिने प्राविधिक मानव साधनको पूर्ति सम्भव हुन सक्दैन। आर्थिक विकास कुनै पनि देशको विकासको आधार भए पनि त्यसका लागि चाहिने मानव साधन निर्माणका लागि खुला सिकाइ अवसर हुन सक्छ तर यसका आधारमा सहज र आवश्यक मानव साधन निर्माण स्वयंमा चुनौती बन्न गएको छ। पछि परेको समूहको मूल प्रवाहमा समाहीकरण, महिला तथा जनजातिको समूहका क्षमता बृद्धि, समावेशी पद्धति आदि मानव साधनका विकासका आधार बन्न सक्छन्। खुला सिकाइबाट मूल अवसरबाट बञ्चित भएका यस्ता समूह तथा समुदायलाई थप सहयोग पुग्ने देखिन्छ। नेपाल जस्तो ग्रामीण परिवेश भएको देशका लागि खुला सिकाइ मानव साधन निर्माणको वास्तविक आधार बन्न सक्ने अवस्था देखिए पनि योजना बनाएर अघि बढ्ने र त्यसका लागि चाहिने स्रोतको व्यवस्था गर्नु चुनौती हुन सक्छ।

(३) शिक्षा तथा तालिममा सबैको पहुँच

आधारभूत शिक्षा पाउने र तालिममा सबैको पहुँच र अवसर प्रदान गर्न खुला सिकाइ महत्वपूर्ण आधार बन्न गएको छ। सूचनामूलक प्रविधिको विकास र बढ्दो मागका कारण खुला सिकाइबाट मात्र सो अवसर पूरा गर्न सकिन्छ। विश्व श्रमबजारमा शिक्षा पाएका र तालिम पाएका मानिसको आपूर्तिमा बृद्धि भए पनि नेपाल जस्तो विकासोन्मुख देशमा अझ पनि सबैका लागि आधारभूत शिक्षा र दक्ष कामदारको अभाव नै छ। यस तथ्यलाई हेर्दा खुला सिकाइ उल्लिखित समस्या समाधानको अवसर तथा चुनौतीका रूपमा रहेको पाउन सकिन्छ।

सूचनामूलक प्रविधिको विकासले देशको विकासको लागि परम्परित ज्ञानको स्रोत भन्दा फरक प्रवृत्तिको विकास हुन थालेको अवस्था देखिएको छ । विश्वव्यापी र विश्वव्यापीकरणको कारणले विश्व समुदायका बीचको दूरी न्यूनीकरण हुँदै गएको छ । यो अवस्थाले विश्व समुदायमा अवसर र चुनौतीको काम गरिरहेको छ । ग्रामीण परिवेश, अदक्ष श्रमबजार, सामाजिक तथा साँस्कृतिक व्यवहारमा पुरातन प्रचलनको प्रभावमा कमी नआउनु, विश्व बजारमा देखिने नयाँ र अत्याधुनिक परिवर्तनलाई अनुसरण गर्न नसक्नु जस्ता नेपालका अहं विशेषतालाई सम्बोधन गर्न खुला सिकाइ अवसरका रूपमा रहन पुगेको देखिन्छ ।

(४) समता र समावेशीकरण

खुला सिकाइको माध्यमबाट विभिन्न कारणले पछि परेको समूहलाई समताका आधारमा समावेशी बनाउने नीति अवलम्बन हुने देखिएको छ । विकासका कार्यलाई समावेशी तथा समतामूलक बनाउने कुरालाई देशका मूल कानूनका रूपमा रहेका संविधान र अन्य प्रचलित कानून तथा अन्तरराष्ट्रिय प्रतिबद्धताहरू पर्दछन् । शिक्षाको पहुँचमा बृद्धि गर्न खुला सिकाइलाई अधि बढाउने विभिन्न योजना तथा अन्य विभिन्न कार्यक्रममा यसलाई समावेश गरिएको देखिए पनि यो स्वयं अवसर र चुनौतीका रूपमा रहन गएको छ । अझ पनि नेपाली समाजमा जातपातका सन्दर्भ, आर्थिक तथा सामाजिक कारण पछि परेको समूह शिक्षा पाउने अवसरबाट वञ्चित भएको छ । निश्चय नै खुला सिकाइको उपयोगबाट त्यस्तो समूहलाई सहज रूपमा सम्बोधन गर्न सकिन्छ । अवसरमा समान वितरणको अभाव हुनु, शिक्षामा समताको अवस्था कमजोर हुनु, विश्व श्रमबजारमा प्रतिदिन कार्यगत परिवर्तन देखिनु र दिनानुदिन बढ्दो बेरोजगारीका कारण खुला सिकाइ अवसर तथा चुनौतीका रूपमा रहेको छ ।

(५) आर्थिक सीमितता

नेपालको ठूलो चुनौतीका रूपमा आर्थिक सीमितता नै देखिएको छ । शिक्षाका लागि आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक गरी उल्लिखित तीन क्षेत्रको समन्वयात्मक विकासको जरुरी हुन्छ । कुनै एउटा देशको आर्थिक गतिविधिको प्रभाव अन्य देशमा पनि परेको हुन्छ । यसको एउटा पाटो सामाजिक वा साँस्कृतिक जे भए पनि त्यसको मेरुदण्ड भने आर्थिक अवस्था नै हो । देशको शिक्षा तथा देशले अवलम्बन गरेको शैक्षिक पद्धति विकासको आधार हो तर शैक्षिक विकासको प्रारम्भिक स्रोत आर्थिक अवस्था नै हो । शैक्षिक विकासका लागि उपयुक्त लगानी आवश्यक पर्दछ तर आर्थिक सीमितताका कारण आवश्यक मात्रामा लगानी सम्भव छैन । खुला सिकाइका लागि परम्परित शैक्षिक संस्थाका लागि लगानी गरे जस्तो लगानीको जरुरी हुँदैन । एकपटकको लगानीबाट खुला सिकाइका कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सक्ने अवस्था रहने हुनाले यसलाई अवसरका रूपमा लिन सकिन्छ । ज्ञानमा आधारित समाजका लागि आफ्नो कार्यस्थलमा रहेर पनि ज्ञानार्जन सम्भव छ । त्यसैगरी मानव समुदायका सम्पूर्ण समस्याको समाधानको आधार आर्थिक विषय नै भएकाले यसको स्रोतका आधारमा लगानीको नीति तयारी गरिन्छ । लगानी नीतिको विकास गरेर शिक्षकलाई सबैको पहुँचमा पुऱ्याउने र रोजगारी दिलाउने काममा खुल्ल शिक्षा अवसर र चुनौती बन्न सक्ने देखिन्छ ।

(६) सिकारु केन्द्रित सिकाइ

परम्परित शिक्षण पद्धतिले सिकाइलाई बढी भन्दा बढी ज्ञानमा आधारित बनायो भने पछिल्लो चरणमा आएर सेवामा आधारित ज्ञानको प्रयोग गर्न थालिएको छ । संस्थामा काम गर्ने मानिसको कार्यगत संस्कृतिले परिवर्तन भएको छ । आफ्नै कार्यस्थलमा रहेर सिकाइलाई अधि बढाउन खुला तथा दूर शिक्षाको

माध्यमबाट आफ्नो ज्ञान, सीप र क्षमता वृद्धि गर्ने प्रचलनको थालनी सँगै ज्ञानले नयाँ रूप प्राप्त गरेको छ। यस अवस्थालाई अवसर र चुनौतीका रूपमा लिएर अघि बढ्नु आवश्यक भएको छ। खुला सिकाइका लागि बनाइएको पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक सिकारुलाई केन्द्रविन्दु बनाएर तयार गरिएको हुन्छ। सिकारुको सहयोगका लागि बनाइएका शिक्षण विधि, सम्पर्क कक्षहरू, अभ्यासहरू, शिक्षण सहायक सामग्रीहरू, पाठ्यपुस्तक तथा अन्य ओएवमा आधारित सामग्री सिकारुका लागि केन्द्रविन्दु बनाएर तयार गरिएको भए पनि यसको उपयुक्त उपयोग अवसर तथा चुनौती नै हो भनेर मान्न सकिन्छ।

(७) सिकाइका परम्परित संरचनाहरू

सिकाइका परम्परित संरचनाहरूका अभ्यासले गर्दा नयाँ सिकाइलाई आत्मसात् गरेर अघि बढाउन कठिनाई भएको छ। खुला सिकाइमा पनि ज्ञान, सीप, धारणा तथा शिक्षाका अन्य सिद्धान्त र व्यवहारलाई आधार बनाइएको भए पनि यो सिकाइले परम्परित पद्धतिको विश्वास जित्न सकेको अवस्था छैन। यद्यपि हाल विश्वका खुला शिक्षा सञ्चालन गर्ने विश्वविद्यालयहरू अन्य परम्परित विश्वविद्यालयहरूमा भन्दा बढी विद्यार्थी अध्ययन अध्यापन गराउन सफल भएका उदाहरण छन्। यो सिकाइ नेपालजस्तो विकासशील देशका लागि अवसर हो र चुनौती पनि हो।

माथि खुला सिकाइका विभिन्न आधारको विषयमा चर्चा गरी सकिएको छ। यहाँ खुला सिकाइका अवसर र यसका अभ्यासका विषयमा समेत उल्लेख भइसकेको छ। वास्तवमा अत्याधुनिक प्रविधिको उपयोगको सफल नीतिको कार्यान्वयनमा खुला सिकाइले पुलको काम गर्न सक्ने देखिन्छ। अरु देशमा भएको अभ्यासलाई आँकलन गर्दा खुला

सिकाइलाई अविश्वासको घेराभित्र राखेर यसका कार्यक्रमको वैधतामाथि प्रश्न गर्नुभन्दा यसलाई शिक्षा विकासको वैकल्पिक आधार बनाएर अघि बढ्नु आवश्यक छ। दूर शिक्षा वा खुला सिकाइ सिकाइको नयाँ साधन हो यसको उपयोगबाट प्रत्यक्ष रूपमा शिक्षा प्राप्त गर्न नसकेको समूहलाई शिक्षाको मूल प्रवाहमा समाहित गर्न सकिन्छ। यसले परिवर्तित शिक्षण विधि तथा पद्धतिको अनुसरण गरेको छ। सिकाइका क्षेत्रमा व्यवस्थित परिवर्तन यसको मूल आधार हो। व्यावसायिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिममा सबैको पहुँचमा सुगम अवस्था सिर्जना गर्न खुला सिकाइ आधार बन्न सक्ने अवस्था विद्यमान छ। विश्ववजारमा देखिने परिवर्तन र देशको राष्ट्रिय शैक्षिक आवश्यकताको सफल सम्बोधनमा खुला सिकाइ अपरिहार्य आधार बन्न गएको छ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- राष्ट्रिय योजना आयोग, (२०६४), *तीन वर्षीय अन्तरिम योजना १२०६४-२०६७*।
काठमाडौं : लेखक।
- राष्ट्रिय योजना आयोग, (२०५९), *दशौं योजना १२०५९-२०६४*। काठमाडौं : लेखक।
- Aderinoye, R. and Ojokheta, K. (2004). Open and Distance Education as a mechanism for sustainable development: reflections on the Nigerian experience. *International Review of Research in Open Distance Education*.
- UNESCO (2002). *Open and distance learning trends, policy and strategy consideration*. France; Author.
- www.qou.edu/homePage/arabic/.../distanceLearning/aRreviewOopen.pdf.
- www.eurodl.org/...EuropeanJournalofOpen,DistanceandE-Learning

दूर तथा खुला शिक्षा : आजको आवश्यकता

७७ दिनानाथ गौतम

पाठ्यक्रम अधिकृत, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र

१. परिचय

शिक्षाको पहुँच वृद्धि गर्न, विद्यालय शिक्षाबाट वञ्चित समुहको आवश्यकता पुरा गर्न, विद्यालय छाडेका, छोड्न बाध्य पारिएका, आर्थिक सामाजिक रूपले पछि परी विद्यालय शिक्षा प्राप्त गर्न नसकेका बालबालिका, युवा तथा प्रौढहरूका लागि दुर तथा खुला शिक्षाको आवश्यकता रहेको छ। यसैगरी पुराना ज्ञानलाई अद्यावधिक गर्न, आत्मनिर्भर शिक्षार्थी बनाउन, घर दैलोमा शिक्षाको सेवा पुऱ्याउन, सबै तह र तप्कालाई शिक्षा दिन दुर तथा खुला शिक्षाको संस्थागत संयन्त्र आवश्यक भइसकेको छ। विभिन्न कारणले विद्यालय शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित समूहको आवश्यकता पुरा गर्न, जनताकै सीप र ज्ञानलाई समकक्ष बनाउन, विश्वविद्यालयको चिन्तन बदल्न, ज्ञान र सीप आर्जन गर्न, विश्वविद्यालयको हाउगुजीलाई Dismistification गर्न, (कोइराला २०६६) बेफुर्सदिला समयलाई उपयोग गर्न दुर तथा खुला शिक्षाले सहयोग पुऱ्याउँछ। दुर तथा खुला शिक्षालाई अवसरका रूपमा वैकल्पिक शैक्षिक कार्यक्रमका रूपमा, आधुनिक प्रविधिको प्रयोगका रूपमा र सम्भ्रान्त वर्गबाट जनसमुदायमा लाने वैकल्पिक र उत्तम विकल्पका रूपमा लिन सकिन्छ। सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको प्रयोग गरी ज्ञान र सीप आर्जन गर्ने सशक्त माध्यमका रूपमा दूर तथा खुला सिकाइलाई लिन सकिन्छ। शिक्षार्थीको अनुभव, ICT को प्रयोग, अनुसन्धानमुखी चिन्तन र सोच, विश्व बजारको आवश्यकता, स्थानीय आवश्यकता आदि सबै पक्षको समुचित मिश्रण नै दूर तथा खुला

शिक्षाको स्वरूप हो। स्थानीय ज्ञान विश्व ज्ञानको समन्वय र मध्यमार्गी धार अवलम्बन गरी दूर तथा खुला शिक्षालाई सुन्दर बनाउन सकिन्छ। नेपालमा दूर शिक्षा कार्यक्रमको सुरुवात सर्वप्रथम २०१४ सालमा कलेज अफ एजुकेशनबाट भएको मानिन्छ। (अधिकारी, २०६४) यसले प्रौढहरू सिकाइको दोस्रो अवसरलाई उपयोगी हुने कार्यक्रम प्रसारण गरेको थियो। खुला सिकाइलाई second chance of schooling पनि भनिन्छ। नेपालले नवौँ योजनादेखि खुला शिक्षाको अवधारण अगाडि ल्याएको हो। एसएलसी गर्ने ३० % ले मात्रै उच्च शिक्षा अध्ययन गर्ने र बाँकी ७०%लाई सम्बोधन गर्न दूर तथा खुला शिक्षा चाहिन्छ (कोइराला, २०६६)।

२. मौजुदा नीति र कार्यक्रम

- नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ले राज्यको दायित्वअर्नात खण्ड (ज) मा 'शिक्षा, स्वास्थ्य, आवास, रोजगारी र खाद्य सम्प्रभुतामा सबै नागरिकको अधिकार स्थापित गर्ने नीति लिने' व्यवस्था गरेको छ।
- यसैगरी धारा ३५ को उपधारा १०मा 'शिक्षा, स्वास्थ्य, आवास, खाद्य सम्प्रभुता र रोजगारीका निश्चित समयका लागि आरक्षणको व्यवस्था गरी आर्थिक तथा सामाजिक रूपले पिछडिएका आदिवासी, जनजाति, मधेसी, दलित लगायत सीमान्तकृत समुदाय तथा गरिबीको रेखामुनिका मजदुर किसानको उत्थान गर्ने नीति राज्यले अवलम्बन गर्ने छ' भनी उल्लेख भएको छ।
- तीन वर्षीय अन्तरिम योजना (२०६४/६५-

२०६६/६७) मा खुला विश्वविद्यालयको स्थापना गरी उच्च शिक्षामा सर्वसाधारणको पहुँच सुनिश्चित गर्ने र देश सुहाउँदो खुला एवम् दूर शिक्षाको उपयुक्त पद्धतिको अनुसन्धान र विकासमा जोड दिने नीति रहेको छ।

- उक्त योजनाले उच्च शिक्षामा पहुँच बढाउन खुला विश्वविद्यालय खोल्ने र लक्षित वर्गलाई छात्रवृत्ति तथा सहूलियतपूर्ण विद्यार्थी ऋणलाई प्रोत्साहन दिने नीति लिएको छ।
- तीन वर्षीय अन्तरिम योजनामा वैकल्पिक विद्यालय शिक्षा(दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ) कार्यक्रम अन्तर्गत विद्यालय शिक्षाको सन्दर्भमा समतामूलक पहुँचको सुनिश्चिताका लागि खुला शिक्षा तथा दूर सिकाइ, वैकल्पिक विद्यालय लगायत सबै प्रकारका विद्यालय खोल्ने, गाभ्ने र स्तरवृद्धि गर्ने जस्ता कार्यक्रमहरूको सञ्चालन गरिने व्यवस्था रहेको छ। विद्यालय उमेर समूहका सबै किसिमका बालबालिकाहरूको विद्यालय शिक्षामा पहुँच अभिवृद्धि गर्न दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ पद्धतिको खुला विद्यालय व्यवस्था गरिनुका साथै बालबालिकाहरूको सिकाइ एवम् ज्ञानको समकक्षता निर्धारण गर्ने कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने र औपचारिक विद्यालय शिक्षा एवम् खुला विद्यालयमा प्रवेश गर्ने व्यवस्था गराई प्रमाणीकरणको व्यवस्था मिलाइने छ। यस अन्तर्गत निम्नलिखित कार्यक्रम सञ्चालन गरिने छन् :
- पन्ध्र जिल्लामा वैकल्पिक शैक्षिक कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने
- शिक्षामा समतामूलक पहुँचको सुनिश्चितताका लागि खुला शिक्षा तथा दूर सिकाइ कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- शिक्षाको पहुँच सुनिश्चित गर्न खुला र दूर शिक्षा

प्रणालीलाई विस्तार गरिने व्यवस्था रहेको छ जसले योजनाको प्रभावकारी र नतिजापरक कार्यान्वयनमा जोड दिएको छ।

- विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम(SSR Plan 2009-2015) ले माध्यमिक शिक्षामा पहुँच, समता, समानता, गुणस्तर तथा सान्दर्भिकतामा सुधार ल्याउने उद्देश्य राखेको छ। यसका लागि समता र सामाजिक समावेशीकरण गर्न माध्यमिक शिक्षाका सबै पक्षमा समतामूलक सहभागिताको अवसर प्रदान गर्ने नीति निर्देश गरेको छ। वैकल्पिक विद्यालयका प्रावधान मार्फत प्रत्येक वर्ष ६०,००० विद्यार्थीहरूले कक्षा ९ र १० पुरा गर्ने नतिजा राखिएको छ।
- रणनीतिक कार्यकलाप अन्तर्गत वैकल्पिक कार्यक्रमका रूपमा विविध आवश्यकता पुरा गर्न लागत साभेदारीका आधारमा खुला तथा दूर शिक्षा तथा लचिला विद्यालयको विस्तार गरिने, पिछडिएका बालबालिकाका लागि निःशुल्क वैकल्पिक शिक्षाको प्रावधान र वैकल्पिक बन्दोबस्त गरी व्यावसायिक सीपमा जोड दिने गरी प्राविधिक शिक्षाको व्यवस्था रहेको छ।
- खुला शिक्षा तथा दूर सिकाइ सम्बन्धी नीति २०६३मा निम्न लिखित नीतिहरू रहेका छन् :
 - विभिन्न चाहना भएका सिकारुका लागि शिक्षामा पहुँचको विस्तार गर्ने।
 - परम्परागत शिक्षाको गुणस्तर बृद्धि गर्ने।
 - जीवनपर्यन्त शिक्षा र पेसागत विकासको अभिवृद्धि गर्ने।
 - ज्ञान र सीपको प्रमाणीकरण गर्ने पद्धतिको स्थापना गर्ने।

यी नीतिहरू कार्यान्वयन गर्नका लागि कार्यनीतिहरू विकास गरिएका छन् :

- विद्यमान परम्परागत शिक्षाको विकल्पमा पढ्न

चाहने गरिब, महिला अवसरवाट बञ्चित नागरिक आदिलाई शिक्षाको पहुँचभित्र ल्याउन विद्यालय र उच्च शिक्षामा समेत खुला तथा दूर सिकाइ प्रणालीको स्थापना गर्ने ।

- खुला तथा दूर सिकाइ प्रणाली अन्तर्गत साधारण र व्यावसायिक गरी दुई किसिमको खुला शिक्षाको व्यवस्था गर्ने ।
- गुणस्तरयुक्त शिक्षाका अवसरहरू सिर्जना गर्न खुला तथा दूर सिकाइ र परम्परागत शिक्षा बीचको सिकाइका सुविधाहरूलाई समिश्रण गर्न सहयोगी कार्यक्रम सञ्चालन गर्न व्यवस्था मिलाउने ।
- विभिन्न क्षेत्रमा कार्यरत समुदायका व्यक्तिहरूको पेसागत सीप विकास गर्ने र निरन्तर शिक्षा प्रदान गर्ने व्यवस्था निर्माण गर्न छुट्टै संयन्त्र स्थापना गर्ने ।
- विविध जाति र समुदायले व्यावसायिक क्षेत्रमा प्राप्त गरेको प्रचलित ज्ञान र सीपसम्बन्धी शिक्षालाई मान्यता दिन र प्रमाणीकरण गर्न खुला तथा दूर सिकाइ पद्धतिअन्तर्गत एउटा विशेष संयन्त्र स्थापना गर्ने ।
- Global monitoring report, 2008 "Ensuring that the learning needs of all young people and adults are met through equitable access to appropriate learning and life skills programmes." मा जोड दिएको छ ।
- आ.व. २०६६/६७ को बजेट वक्तव्यमा 'कामको चाप, गरिबी र द्वन्द्वको कारणले विद्यालय जान नसकी वीचैमा पढाइ छाडेका विद्यार्थीहरूलाई विशेष प्रोत्साहन कार्यक्रमसहित खुला विद्यालय शिक्षा कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिइने' उल्लेख गरिएको छ ।

३. समस्याहरू (Gaps)

- राष्ट्रिय नीतिको अभाव

दूर शिक्षा

- राजनीतिक प्रतिबद्धताको कमी
- प्रचारप्रसारको कमी, जनचेतनाको कमी
- सरोकारवाताको सिकाइप्रतिको चासो कम र सकारात्मक धारणाको अभाव
- संस्थागत संरचना विकासमा कम चासो
- भौगोलिक कठिनाई र ICT को प्रयोग नहुनु
- Hard Core Group लाई शिक्षाको अवसर सुनिश्चित गर्न नसक्नु
- Supplside Programme का रूपमा विकास हुनु
- दातृ निकायको भर परी दिगो स्रोतको अभाव हुनु
- निजी क्षेत्रसँग साभेदारी गर्न नसक्नु जसले गर्दा स्रोत र साधनमा कमी
- Knowledge of society को स्थापना गर्न नसक्नु
- Knowledge update गर्न नसक्नु
- कार्यक्रमप्रति समय दिन नसक्नु
- कार्यक्रमलाई pro-poor, pro-Gender, equitable, inclusive बनाउन नसक्नु
- कार्यक्रमको विस्तार, सबैको पहुँच पग्न सक्ने र कार्यक्रमप्रति आकर्षण गर्न सक्ने नहुनु
- अनुगमन र मूल्याङ्कन संयन्त्र कमजोर
- गुणस्तर न्यून हुनु र अनुगमन मूल्याङ्कनमा कठिनाई देखिनु

४. समस्या समाधानका उपायहरू

- स्पष्टनीति र राजनीतिक प्रतिबद्धतामा जोड दिने
- Multi media को प्रयोग गरी प्रचारप्रसार र जनचेतना अभिवृद्धि
- कार्यक्रमलाई Demand driven बनाउने
- सीपमूलक तालिम र पेसागत विकासमा जोड दिने
- Open Learning Centre को स्थापना गरी संस्थागत संरचनाको विकास गर्ने

- प्राविधिक दक्षतासहितको जनशक्ति विकासमा जोड दिई efficiency बढाउने
- website, online, Tele Conference, Audio conference, Chat आदिको व्यवस्था गरी सबैको पहुँच (access) पुग्न सक्ने बनाउने
- पाठ्यक्रम र पाठ्यसामग्री सान्दर्भिक बनाई गुणस्तरीय जनशक्ति उत्पादनमा जोड दिने
- शिक्षाबाट बञ्चित समूहको पहुँच अभिवृद्धि गर्ने
- पूर्वाधारको विकासमा जोड दिई कम्प्युटरको पहुँच बढाउने
- Hard core group लाई शिक्षाको अवसर सुनिश्चित गर्ने संयन्त्रको विकास गर्ने
- Knowledge of society को स्थापनामा जोड दिने
- जनस्तरमा काम गर्ने (Practitioners) लाई सिद्धान्तकारहरूलाई practical knowledge and skill लिने अवसर प्रदान गर्ने
- खुला सिकाइलाई motivation, independence, creativity र positive attitude को विकाससँग आवद्ध गर्ने
- समतामूलक(equitable) समाजन निर्माणका लागि पर्याप्त आर्थिक लगानी गर्ने
- Cost sharing approach अनुसार community र निजी क्षेत्रलाई लगानी गर्न प्रोत्साहन गर्नुपर्ने
- औपचारिक शिक्षाको परिपूरक र विकल्पको रूपमा यसलाई विकास गर्नुपर्ने
- कार्यक्रमलाई pro-poor, pro-gender, inclusive बनाउनुपर्ने
- कार्यक्रमलाई विस्तार गर्न public private partnership model अवलम्बन गर्नुपर्ने
- गुणस्तर सुदृढीकरणका लागि पाठ्यसामग्री, सन्दर्भ सामग्री आदिको विकास र परियोजना कार्य आदिमा विशेष ध्यान पुऱ्याउनुपर्ने

- अनुगमन मूल्याङ्कन संयन्त्रको विकास गरी दूर तथा खुला सिकाइको विकास र गुणस्तरमा जोड दिनुपर्ने ।

५. निष्कर्ष

दुर्गम क्षेत्रमा शिक्षकको अभाव हटाउन, औपचारिक शिक्षामा लगानी कम गर्न ज्ञान अद्यावधिक गर्न, पहुँच विस्तार गर्न, कार्यक्रमको जटिलता हटाउन, विद्यालय छाडेका बालबालिक, युवा र प्रौढलाई शिक्षाको अवसर प्रदान गर्न, जीवन पर्यन्त शिक्षा दिन, विद्यालय बाहिरकालाई शिक्षाको घेरामा ल्याउन, सामाजिक आर्थिक विकासमा टेवा पुऱ्याउन, ICT को उपयोग गर्न र व्यावहारिक शिक्षा सुनिश्चित गर्न दूर तथा खुला सिकाइको आवश्यकता छ । खुला शिक्षाले निरक्षर र साक्षरदेखि विज्ञसम्मलाई शिक्षाको अवसर प्रदान गर्दछ । खुला सिकाइ नियमबद्ध तर जतिखेर, जहाँ र जहिले पनि पढ्न सिक्न पाउने अवसर प्रदान गर्दछ । खुला सिकाइले विद्यालय र त्रिविको भार हटाउन, पर्यटक विद्यार्थीलाई स्थान दिन, ज्ञान, सीप र क्षमताका आधारमा पढ्न पाउने थलो बनाउन, पहुँच बढाउन, गुणस्तर बढाउन, सबै तहको पठनपाठनको थलो बनाउन सहयोग पुऱ्याउँछ । खुला सिकाइ भाषिक, धार्मिक, लैङ्गिक, क्षेत्रीय सद्भावनाको सङ्गम स्थल हो । खुला सिकाइ जनज्ञान र आधुनिक ज्ञान मिलाउने सङ्गमस्थल हो । यो सर्वहारा, गरिब, मध्यमवर्गीय, उच्च वर्गीय सबैको साझा संस्था हो । यसले नवप्रवर्तन, सूचना तथा सञ्चार प्रविधि आदिको विकासले ल्याएका नवीनतम ज्ञान, सीप र प्रवृत्तिलाई आत्मसात गरी व्यक्तिलाई समक्ष, दक्ष र क्षमतावान बनाउँछ । अहिलेको एक्काइसौं शताब्दीमा खुला तथा दूर सिकाइको आवश्यकता दिनप्रतिदिन बढ्दै गइरहेको छ । तसर्थ दूर तथा खुला सिकाइलाई औपचारिक शिक्षाको विकल्पका रूपमा लिन सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

अधिकारी, खुबीराम (२०६४)। नेपालमा खुला
विद्यालय: पुष्पभूमि र सञ्चालन प्रक्रिया।
दूर शिक्षा विशेषाङ्क। भक्तपुर: शैजविके।
कोइराला, विद्यानाथ (२०६६)। खुला विश्वविद्यालय:
मैले के खोजें ? दूर शिक्षा विशेषाङ्क।
भक्तपुर: शैजविके।
थापा, ताराबहादुर (२०६६)। खुला विश्वविद्यालय र
नेपालमा प्रयासको सान्दर्भिकता। शिक्षाका
चुनौतिहरू। काठमाडौं : नेपाल विद्यार्थी
संघ केन्द्रीय समिति।
राष्ट्रिय योजना आयोग (२०६४)। तीन वर्षीय
अन्तरिम योजना (२०६४/६५-
२०६६/६७)। काठमाडौं : लेखक।
कानून किताब व्यवस्था समिति (२०६३)। नेपालको

अन्तरिम संविधान,। काठमाण्डौ: लेखक।

शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय (२०६३)। खुला शिक्षा
तथा दूर सिकाइसम्बन्धी नीति,। काठमाडौं:
लेखक

शिक्षा मन्त्रालय (२०६६)। विद्यालय क्षेत्र सुधार
योजना(SSR Plan, 2009-15)
काठमाण्डौ: लेखक।

नेपाल सरकार (२०६६)। सरकारको नीति र
कार्यक्रम आ.ब. २०६६/०६७।

नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय, (२०६६)। आ.ब.
२०६६/०६७ को बजेट वक्तव्य।

UNESCO (2008). Global monitoring
report, 2009. Paris : UNESCO.

www.distanceeducation.org.com.

नागरिक सशक्तीकरणका लागि खुला शिक्षा

डा. बाबुकाजी कार्की

उपनिर्देशक, अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र

परिचय

सिकाइ जीवनपर्यन्त चलिरहेको प्रक्रिया हो। सहज जीवन जित्न समयानुकूल आवश्यक ज्ञान र सिप आर्जन गर्नु पर्ने हुन्छ। सफल जीवनका लागि सिकने सीपलाई सुगमता प्रदान गर्न शिक्षाको अहम् भूमिका हुन्छ। शिक्षाको प्रारम्भिक खुड्किलो साक्षर हुनु हो। साक्षर हुनुका लागि पनि औपचारिक र अनौपचारिक गरी दुवै पद्धतिको आवश्यकता पर्दछ। स्थायी प्रकृतिका साङ्गठनिक संरचना भएका विद्यालय, महाविद्यालयहरूबाट सीमित उमेर अवधिका लागि दिइने शिक्षालाई औपचारिक शिक्षा भनिन्छ भने गर्भावस्था देखि जीवनको अन्तसम्म सिकिने शिक्षा अनौपचारिक शिक्षाको परिभाषाभित्र पर्दछ।

मानव जीवनमा सिकने क्रमको कुनै सीमा हुँदैन। पारिवारिक, आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, साँस्कृतिक विविध कारणबाट औपचारिक शिक्षा हासिल गर्न विमुख भएका व्यक्तिहरूका निमित्त खुला सिकाइको व्यवस्था वरदान सावित हुने तथ्यलाई नकार्न सकिन्न। दूर तथा खुला सिकाइको विकास पछिल्लो समयमा महत्त्वका साथ भएको छ।

दूर तथा खुला सिकाइको विकासक्रम

क) विश्व सन्दर्भ

- क्राइस्टले आफ्ना अनुयायीहरूलाई प्रशिक्षित गर्न विभिन्न स्थानमा हुने धार्मिक सम्मेलनमा पत्र पठाएर प्रार्थना समयमा प्रशिक्षित गर्ने गरेका थिए (Daniel, 1998)।
- सन् १८४० मा बेलायतको बाथमा चिट्ठी पत्रको

माध्यमबाट दूर तथा खुला शिक्षाको प्रारम्भ भएको

- सन् १८७३ मा अमेरिकामा घरघरमा अध्ययन गर्ने समाजको स्थापना भएको थियो।
- सन् १९१४ मा खुला विद्यालयको सुरुआत अष्ट्रेलियाको जङ्गलमा काम गर्ने कामदारहरूका छोरा छोरीलाई पढाउने व्यवस्थाबाट भएको पाइन्छ।
- सन् १९१९ मा क्यानडाको छरिएर रहेका बस्तीका बालबालिकालाई समेट्ने उद्देश्यले खुला विद्यालय सञ्चालन गरेको थियो।
- सन् १९२६ मा तत्कालिन सोभियत सङ्घमा चिट्ठीपत्रबाट अध्ययन गर्ने समाजको स्थापना गरिएको थियो।
- सन् १९३० मा जिम्बाब्वेले देशमा छरिएर बसेका गोरा जातिका बालबालिकाको लागि खुला विद्यालय सञ्चालन गरेको थियो।
- सन् १९७० मा बेलायतमा खुला विश्वविद्यालय स्थापना गर्ने ऐन निर्माण भई सन् १९७१ देखि पाठ्यक्रम निर्माण गरी सञ्चालन गरिएको थियो।
- सन् १९७९ मा भारतमा नेसनल ओपन स्कुलको स्थापना भएको र हाल १३ लाखभन्दा बढी विद्यार्थीहरू अध्ययनरत छन्।
- सन् १९८५ मा भारतमा इन्दिरा गान्धी खुला विश्व विद्यालयको स्थापना भयो।
- सार्क मुलुक श्रीलङ्का, बङ्गलादेश र पाकिस्तानमा खुला विश्वविद्यालय स्थापना भइ सञ्चालन भइ रहेको छन् भने नेपाल, भुटान, माल्दिभ्स र अफगानिस्तानमा स्थापना हुने क्रममा रहेका छन्।

ख) नेपालको सन्दर्भ

- वि.स. २०१४ मा कलेज अफ एजुकेशनको प्रौढ शिक्षा शाखाबाट युवाहरूका लागि प्रसारित कार्यक्रमलाई पहिलो दूर शिक्षा पद्धति मानिएको छ
- वि.स. २०३५ रेडियो शिक्षा शिक्षक तालिम USAID को सहयोगमा सञ्चालन प्रारम्भ भएको थियो
- वि.स. २०५० मा दूर शिक्षा केन्द्रको स्थापना भएपछि कार्यक्रमको विकास र विस्तार भएको थियो
- नवौँ योजना २०५४-२०५९ मा खुला विश्व विद्यालयको स्थापना गर्ने नीति लिइएको थियो
- शिक्षा मन्त्रालयबाट २०६९ पौष २० मा खुला शिक्षा तथा दूर सिकाइ नीति लागू गरिएको थियो
- वि.सं. २०६३ माघ २५ गते मन्त्री परिषदबाट पारित राष्ट्रिय अनौपचारिक नीतिले “विभिन्न उमेर र वर्गका व्यक्तिहरूलाई आवश्यकता अनुसार प्रागिक तथा व्यावहारिक ज्ञान सीप र सूचना प्रदान गरी अनौपचारिक शिक्षा क्षेत्रको विस्तार गर्ने” उल्लेख गरेको थियो। जस अनुसार हाल अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रले निमावि तहको खुला विद्यालय सञ्चालन गर्ने गरेको छ। त्यस्तै माध्यमिक तहको खुला विद्यालय शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रबाट सञ्चालन हुँदै आएको छ।

प्राथमिक तहमा भर्ना भएका विद्यार्थीमध्ये करिब ५० प्रतिशतमात्र निम्नमाध्यमिक तहमा पुग्ने र त्यसमध्ये पनि करिब २० प्रतिशतमात्र एस्.एल.सी.परीक्षामा सम्मिलित भएर ५० प्रतिशतको हाराहारीमा मात्र उत्तीर्ण भएको पाइन्छ। ठूलो सङ्ख्याको जनशक्तिले विद्यालय तहको शिक्षा पूरा नगरेको वर्तमान अवस्था एकातिर छ भने अर्कोतर्फ उत्तीर्ण हुनेहरूको प्राप्ताङ्क सरदर ५० प्रतिशतको हाराहारीमा छ। कतिपय विषयहरूमा पूर्णाङ्क प्राप्त

गर्नु भनेको आठौँ आश्चर्य जस्तो भएको छ। कमजोर उपलब्धि स्तर भएका जनशक्ति बेरोजगार रहनु स्वाभाविकै हो। उनीहरूको योग्यता दक्षता समायनुकूल परिमार्जन र परिष्कृत गर्दै पूर्णता दिन खुला शिक्षा अपरिहार्य हुन्छ। विभिन्न कारणले विद्यालयबाट बाहिरिएका जनसमुदायलाई पुनः निरन्तर शिक्षाको मूल प्रवाहमा ल्याउन खुला सिकाइ एक सशक्त विकल्प हो। भरखर मात्रै चर्चामा आएको खुला सिकाइको बारेमा विस्तृत अध्ययन अनुसन्धानको निचोडबाट निर्मित नीति नियमको अवलम्बनबाट मात्रै लक्ष्य हासिल हुने यथार्थलाई नजरअन्दाज गर्न सकिन्न।

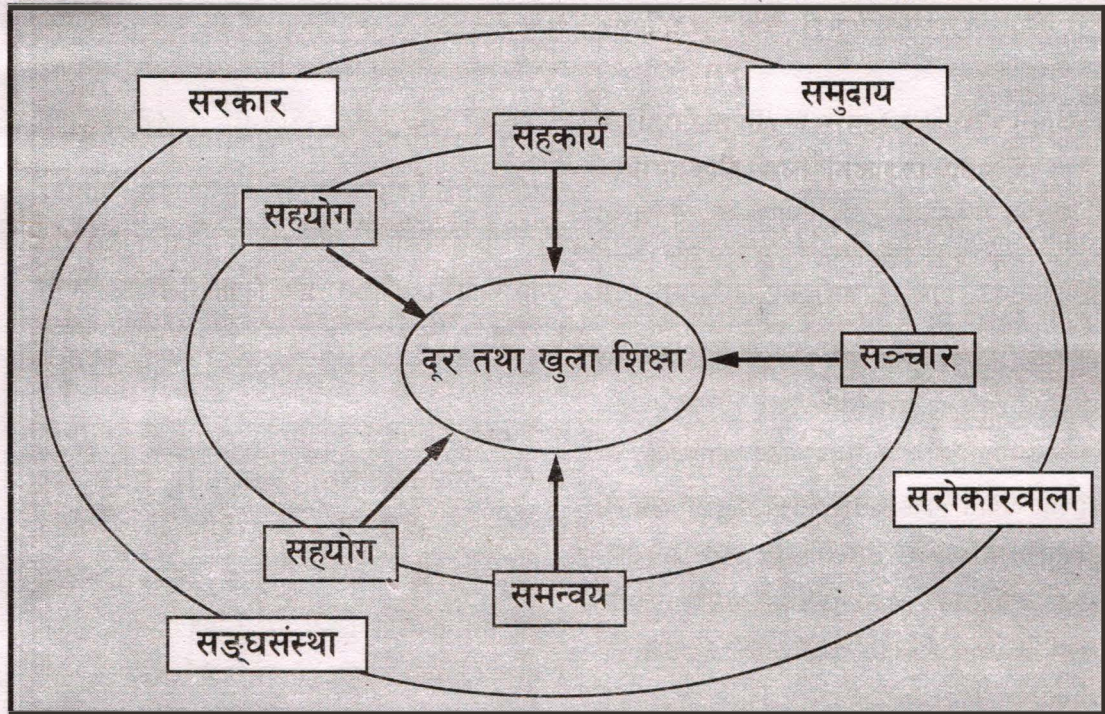
दूर तथा खुला शिक्षा नीति :

दूर तथा खुला शिक्षाका लागि कस्तो नीति अवलम्बन गर्नुपर्ला? संस्थागत संरचना र व्यवस्थापन कस्तो ढाँचाको हुनुपर्छ? खुला शिक्षाका लक्ष्यित वर्ग खुट्याएर तिनीहरूको उत्साहजनक सहभागिता कसरी जुटाउन सकिने? संस्थाको साधन स्रोत तर्जुमा गर्न केकस्तो व्यवस्थापनको रणनीति अपनाउनु पर्ला? शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप तथा विषयवस्तु निक्कै कसरी गर्ने? विश्वसनीय परीक्षा र मूल्याङ्कनको तर्जुमा के कसरी गर्न सकिन्छ? यी र यस्तै प्रश्नहरूको उत्तरको आधारमा दूर तथा खुला शिक्षाको नीति तथा कार्यक्रम सुनिश्चित गरिनुपर्दछ।

परम्परागत ज्ञान र सीप अद्यावधिक गरी गुणस्तर वृद्धि गर्दै पेसागत दक्षता अभिवृद्धि गर्ने साथै विभिन्न चाहना भएका सिकारूहरूका लागि शिक्षामा पहुँचको विस्तार गर्न यसको उल्लेख्य योगदान रहन्छ। खुला शिक्षाको दायरा स्वभावले नै फराकिलो हुने भएकोले यसलाई व्यवस्थित गर्नका लागि सरोकारवालाका बीचमा व्यापक छलफल एवम् सहकार्य हुन जरूरी छ।

खुला शिक्षाका विद्यालय र महाविद्यालय छुट्टा-छुट्टै सञ्चालन गरिए तापनि सारभूत रूपमा एक अर्काका पूरक हुनुपर्दछ। दुवैको उद्देश्य एवं मर्म र भावना संरचनागत रूपमा सामान्य फरक भए तापनि सारमा तात्त्विक भिन्नता हुनुहुँदैन। राष्ट्रिय नीतिले निर्देशित गरे अनुसार खुला शिक्षाको कार्यक्रम तथा पाठ्यक्रमलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वय गरिनुपर्दछ।

दूर तथा खुला शिक्षालाई सार्थक लक्ष्यमा पुऱ्याउन समाज र सरकार लगायत सरोकारवाता सबैको साथ र सहयोग अपरिहार्य हुन्छ। तीमध्ये निम्न पक्ष र प्रक्रिया सरकार सँघसंस्था, समुदाय र सरोकारवाता, र तिनीहरूको बीचमा सहमति, समन्वय, सहकार्य, समीक्षा र सञ्चार (नौ स) लाई ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ। सार्वजनिक निजी साभेदारी अवधारणा अनुरूपको मर्मलाई आत्मसात् गर्ने नीति लिएमा सहकार्य समन्वय

कार्यक्रमको सार्थकता तब हुन्छ, जब लक्षित वर्गको आस्था र विश्वास जिती अपनत्वको भावना सिर्जना गर्न सक्षम हुन्छ। गुणस्तरीय जीवनयापन गर्नका लागि विज्ञान र प्रविधिमा भएको नवीनतम ज्ञान र सीपबाट सुसज्जित हुन इच्छुक जो कोहीलाई खुला शिक्षाले समेट्न सक्नुपर्दछ। अर्थात् आर्थिक, सामाजिक, भौगोलिक, संस्कार र संस्कृति, उमेर, समय आदी विविध बाध्यतामा सहज हुने गरी सबैलाई समेट्ने खालको खुला शिक्षा नीति अवलम्बन गरिनुपर्दछ।

र सद्भावलाई प्रवर्द्धन गर्छ। सरोकार पक्षको अपनत्वको भावनालाई बढावा दिनुपर्छ। खर्च मितव्ययी गर्न विषयगत विशेषज्ञतालाई शिक्षणमा भित्र्याउन आंशिक सेवा करारमा लिने व्यवस्था गरिनुपर्दछ। खुला शिक्षा सञ्चालन एवम् व्यवस्थापनमा सामुदायिक अध्ययन केन्द्रलाई पनि जिम्मेवार बनाउन सकिन्छ।

पाठ्यक्रम

पाठ्यक्रम पाठ्यपुस्तकलाई यथासक्य स्थानीयकरणका साथै समयानुकूल परिमार्जन र

परिष्कृत गर्ने लचकता प्रदान गर्नाले जीवनोपयोगी शिक्षा हासिल गर्ने मौका प्राप्त हुनुको साथै कार्यक्रममा रोचकता ल्याउन पनि त्यत्तिकै हौसला प्रदान गर्दछ । खुला शिक्षा र नियमित औपचारिक शिक्षाको पाठ्यक्रमहरू बीच तात्त्विक फरक हुनु हुँदैन । नियमित र खुला शिक्षाबाट एक अर्कामा जान सक्ने खालका पाठ्यक्रम लागु गरिनुपर्दछ । पाठ्यवस्तुको प्रकृति र आवश्यकता अनुसार सम्पर्क कक्षा र सञ्चार माध्यमबाट सिकने सिकाउने खालको सिकाइ प्रणाली चयन गरिनुपर्दछ । परम्परागत शिक्षण विधिलाई विस्थापन गर्दै सूचना तथा सञ्चार प्रविधि (ICT) लाई अपनाउँदै e-learning लाई प्रोत्साहित गरिनुपर्दछ । इमेल, इन्टरनेट, टेलिफोन, टेलिभिजन एफ.एम आदि सञ्चारका माध्यमको चयन विषयका अध्ययनकर्ताको पहुँच र क्षमता अनुसार गरिनुपर्दछ । सिकाइ भाषाको माध्यम लक्ष्यित वर्गको चेतना एवम् शिक्षाको स्तरको आधारमा स्थानीयकरण गर्दै दायरा फराकिलो गर्नुपर्दछ ।

खुला शिक्षाको वैधानिकता र विश्वसनीयतालाई सुनिश्चित गर्नको लागि व्यवस्थित र मर्यादित परीक्षा प्रणालीको अहम भूमिका हुन्छ । विद्यार्थीको उपलब्धि धरातल पत्ता लगाई उनीहरूको प्रगतिलाई निरन्तर प्रोत्साहित गर्नका लागि परीक्षा र मूल्याङ्कन केन्द्रित हुनुपर्दछ । खुला विद्यालय स्थापना भएको ३ वर्ष भित्र २०६५ सालको एस्.एल्.सी ११६३ जना सम्मिलित भएका परीक्षार्थीहरूमध्ये ५५९ जना अर्थात् ४४.०७ प्रतिशत उत्तीर्ण हुनु सकारात्मक उपलब्धि मान्न सकिन्छ । त्यस्तै खुला शिक्षा पद्धतिबाट जो कोही पेसाकमीलाई नवीनतम ज्ञान र सीपबाट सुसज्जित भई पेसागत दक्षता बढाउनेतर्फ पनि उत्तिकै योगदान दिन्छ भन्ने पुष्टि पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालयबाट हाल सञ्चालनमा रहेको एक वर्षे बी.एड.अध्ययन गरेर उच्च श्रेणी हासिल गर्ने कार्यरत राजपत्राङ्कित दूर शिक्षा

कर्मचारीहरूले पदोन्नति प्रतिस्पर्धामा अधिक सफलता मिलेको यथार्थ हो । अर्कोतर्फ उक्त स्नातक तह अध्ययन गर्नेमध्ये अधिकांशले प्रथम श्रेणी वा सोभन्दा माथि प्राप्ताङ्क ल्याउने गरेको तथ्यांकले पुष्टि गर्दछ । जसबाट खुला विश्वविद्यालय समेतको गुणस्तर र सान्दर्भिकता एवम् लोकप्रियता अभि बढेको छ ।

खुला विद्यालय वा महाविद्यालयको परीक्षा प्रणालीमा लचकता हुनु जरूरी छ किनकि खुला शिक्षामा विद्यार्थीले आ-आफ्नो अनुकूल समयमा शिक्षा आर्जन गर्ने भएकोले उनीहरूको परीक्षा र मूल्याङ्कनको समयमा पनि लचकता अपनाउनु व्यावहारिक हुन्छ । जसका लागि विद्यार्थीको मागमा आधारित परीक्षा (On demand exam.) सञ्चालन गर्न सकिन्छ । विद्यार्थीको आन्तरिक परीक्षा शिक्षकले लिने व्यवस्था हुनु पर्दछ । कम्प्युटर तथा On-line मा आधारित परीक्षा तथा फोनबाट प्रत्यक्षवार्ता गरी मौखिक परीक्षा लिन सकिन्छ । Assignment को आधारमा लिने परीक्षाको लागि पनि केही अङ्कभार छुट्याउन सकिन्छ । खुला शिक्षा कार्यक्रमको अनुगमन र निरीक्षण मौजूदा शिक्षाको संरचनाको अतिरिक्त सेवाग्राही र सरोकारवालाको प्रत्यक्ष संलग्नतामा गर्ने नीति भएमा कार्यक्रम अभि सशक्त हुनेछ । तर गुणस्तरीयता कायम राख्न कुनै पनि किसिमको सम्भौता गरिनु हुन्न । अनुगमन निरीक्षणलाई आबद्ध संस्था र पदाधिकारीहरूबीच सञ्जाल खडा गरी आपसी समझदारीको आधारमा कार्यक्रम बनाई निरन्तरता दिन सके वास्तविक रूपमा फलदायी अनुगमन हुनेछ ।

आर्थिक व्यवस्थापन

दूर तथा खुला सिकाइ सञ्चालनमा आर्थिक व्यवस्थापनले प्रत्यक्ष असर पार्दछ । दूर तथा खुला शिक्षा परम्परागत औपचारिक शिक्षाभन्दा सस्तो पर्ने

यथार्थता हो । राज्यबाट शिक्षामा पर्याप्त लगानी गर्न नसकेको वर्तमान परिप्रेक्षमा खुला शिक्षामा पूर्ण लगानीको अपेक्षा गर्न सकिन्न । त्यसकारण आर्थिक व्यवस्थापनका लागि निम्नानुसारको नीति व्यावहारिक हुन सक्छ ।

क आधारभूत तहको शिक्षा निःशुल्क (cost free) गर्ने ।

ख माध्यमिक तहको हकमा लागत साभेदारी (cost sharing) गर्ने ।

ग उच्च शिक्षाको हकमा आपूरण (cost recovery) को नीति अवलम्बन गर्ने ।

उल्लिखित खर्च व्यवस्थापन औपचारिक शिक्षा तर्फ राज्यले लिएको नीति नै आवश्यकता अनुसार क्रमिकरूपमा लागू गर्दै जानु न्यायोचित हुन्छ किनकि अहिले खुला विद्यालयमा पढाउने शिक्षकको तलब भत्ता ज्यादै न्यून भएको सर्वत्र गुनासो रहेको छ । नागरिकलाई उनीहरूका योग्यता, क्षमता आवश्यकता र चाहना अनुसारको शिक्षा आर्जन गर्ने अवसरको सुनिश्चित गर्नु राज्यको दायित्व हो । खुला शिक्षा समावेशीकरणको ढोका हो ।

अन्तरनिहित प्रतिभाको प्रष्फुटन गराउँदै एक पौरखी नागरिक बनाउन व्यवस्थित शिक्षा नीति हुनु अत्यावश्यक हुन्छ । नियमित र खुला शिक्षा एक अर्काको परिपूरक हुन् । तसर्थ खुला मानसिकताले यी दुवैलाई उत्तिकै महत्त्व दिएर सञ्चालन गर्नु भनेको मौजुदा जनशक्तिलाई नयाँ नेपाल बनाउने कुशल कालिगढ उत्पादन गर्नु हो ।

सन्दर्भ सामग्री

अशिके (२०६३)। *अनौपचारिक शिक्षा नीति*, २०६३, भक्तपुर : लेखक ।

रायोआ,(२०५४) । *नवौँ पञ्चवर्षीय योजना*, काठमाण्डौ : लेखक ।

रायोआ,(२०५९) । *दसौँ पञ्चवर्षीय योजना*, काठमाण्डौ : लेखक ।

रायोआ,(२०६४) *तीन वर्षीय अन्तरिम योजना*, काठमाण्डौ : लेखक ।

शैजविके (२०६५ र २०६६), *दूर शिक्षा* । भक्तपुर : लेखक ।

शैजविके (२०६३) । *खुला तथा दूर शिक्षा सिकाइ नीति* २०६३, भक्तपुर : लेखक ।

शैजविके (२०६६), *शैक्षिक सुशासनका लागि भावी नीति सम्बन्धी बृहत् संवाद कार्यक्रम बहसपत्र*, भक्तपुर, लेखक ।

Daniel,JS(1998) *Mega- Universities and knowlegde Media: Technology, strategies for Higher Education* . London: Koganpage..

Goel, A. (2000), *Distance Education in the 21th first century*, Aruna Goel & S.L. Goel, New Delhi: Deep & Deep.

Khaniya T.R. (2007). *New Horizon in Education in Nepal*. Kathmandu: K. Khaniya.

Priyadarshini, A. (2008), *Basic Education through open schooling*, New Delhi: NIOS.

नेपालमा खुला विश्वविद्यालय सम्भावना र प्रारूप

खुबीराम अधिकारी
प्राविधिक अधिकृत, शैजविके

पृष्ठभूमि

सन् १८४० मा बेलायतको वाथमा चिठीपत्रको माध्यमबाट प्रदान गरिने शिक्षा कार्यक्रमको सुरुवात भएको थियो। यसैगरी सन् १८७३ मा अमेरिकामा घरमा अध्ययन गर्ने समाज (Home study society) को स्थापना गरिएको थियो। यसबाट नै दूर शिक्षा पद्धतिको पृष्ठभूमिको निर्माण भएको मानिन्छ। यसको विकास क्रम अगाडि बढ्दै जाँदा सन् १९२६ मा सोभियत सङ्घ (USSR) मा चिठीपत्रबाट अध्ययन गर्ने विभागको स्थापना भएको थियो। त्यसपछि दूर तथा खुला शिक्षाको विस्तार भारतसम्म आइपुग्यो। यसैक्रममा सन् १९६९ मा बेलायतमा खुला विश्वविद्यालय स्थापना गर्न ऐन निर्माण भई सन् १९७१ देखि कोर्स नै सञ्चालन भएको थियो। खास गरेर सन् १९७० पछि खुला विश्वविद्यालयको विकास र विस्तारमा तिब्रता आएको हो।

यसैक्रममा सन् १९८५ मा भारतमा इन्दिरा गान्धी विश्वविद्यालयमा स्थापना भएको हो तर भारतमा हाल अन्य खुला विश्वविद्यालय पनि स्थापना भएका छन्। सार्क मुलुकमध्ये भारत बङ्गलादेश, पाकिस्तान र श्रीलङ्कामा खुला विश्वविद्यालयको स्थापना भई दूर तथा खुला शिक्षा पद्धतिको विकास र विस्तार भएको छ। यसैगरी सार्कका अन्य मुलुकहरू नेपाल, भुटान, मालदिभ्स, अफगानिस्तान पनि खुला पद्धतिमार्फत विविध कार्यक्रम सञ्चालन भइरहेका छन्। यसरी हाल विकसित एवम् विकासोन्मुख सबैजस्तो राष्ट्रहरूमा कुनै न कुनै प्रकारको दूर शिक्षा प्रणाली रहेको छ।

सार्क राष्ट्रहरूमा खुला विश्वविद्यालयको अवधारणा निकै पहिलेदेखि भएको पाइन्छ। ती मध्ये भारत, पाकिस्तान, श्रीलङ्का र बङ्गलादेशमा त खुला विश्वविद्यालयले वलियो जरा गाडिसकेको छन् भने माल्दिभ्स, भुटान र नेपालमा यसको सुरुवात हुन सकेको छैन। तर पनि माल्दिभ्स, भुटान र नेपालका शैक्षिक प्रविधिको प्रयोग हुँदै नभएको भने होइन। यी राष्ट्रहरूले आ-आफ्नो आवश्यकतानुसार सीमित मात्रामा दूर शिक्षा पद्धतिको प्रयोग गर्दै आएका छन्।

के हो खुला विश्वविद्यालय ?

परम्परागत ढङ्गले सञ्चालित क्याम्पसहरूमा भन्दा फरक निर्यामित रूपले कक्षाकोठामा उपस्थित नभईकन दूरशिक्षाको माध्यमबाट लचिलो भर्ना र पाठ्यक्रमको व्यवस्था गरी उच्च शिक्षा प्रदान गर्ने संस्थालाई खुला विश्वविद्यालयको रूपमा लिने गरिन्छ। यसलाई हाल विभिन्न रूपबाट पनि चिन्ने गरिन्छ। जस्तो :

- चिठीपत्रको माध्यमबाट शिक्षा हासिल गर्ने विश्वविद्यालय
- गृह अध्ययनमा आधारित विश्वविद्यालय
- रेडियो तथा टेलिभिजन विश्वविद्यालय
- सवैका लागि विश्वविद्यालय
- Virtual विश्वविद्यालय
- Online मा आधारित विश्वविद्यालय
- Satellite विश्वविद्यालय
- Individualized approach मा आधारित विश्वविद्यालय
- निरक्षरदेखि प्राज्ञसम्मको शिक्षा हासिल गर्ने विश्वविद्यालय।

विद्यमान शिक्षा हासिल गर्ने औपचारिक नीति नियम वा बन्धनमा नरही सीमित पूर्वाधारहरूका आधारमा आफू बसेको स्थान वा काम गरिरहको स्थानबाट आफ्नो गतिअनुसार शिक्षा हासिल गर्ने अवसर प्रदान गर्ने विश्वविद्यालय खुला विश्वविद्यालय हो। यो उमेरको हिसाबले खुला समयको हिसाबले खुला, शिक्षण विधिको हिसाबले खुला, स्थानको हिसाबले खुला र सिकारुको गतिको हिसाबले खुला हुने भएकाले शिक्षा हासिल गर्ने वैकल्पिक पद्धति हो। यसमा निरक्षरदेखि प्राज्ञसम्म तथा धनीदेखि गरिव र बेरोजगारदेखि आफ्नो पेसामा व्यस्त सबैले आफ्नो आवश्यकता अनुसार शिक्षा हासिल गर्ने अवसर प्रदान गर्दछन्।

नेपालमा खुला विश्वविद्यालय किन ?

- त्रिविको विद्यार्थी चाप काम गर्न
- विद्यालय तहमा कार्यरत शिक्षकहरूको लागि कार्यथलोमा बसेर नै उच्च तहको योग्यता हासिल गर्ने अवसर प्रदान गर्न
- विभिन्न क्षेत्रमा कार्यरत जनशक्तिको निरन्तर पेसागत विकास गर्न
- उच्च शिक्षामा सर्वसाधारणको पहुँच बढाउन
- ICT प्रयोगमा विस्तार गर्न
- सामाजिक न्यायको लागि
- नगरिकको घरदैलोमा शिक्षाको अवसर पुर्याउन
- सबै तह र तप्काका लागि शिक्षा दिन।

खुला विश्वविद्यालय कसका लागि हो त ?

यस पद्धतिबाट निरक्षरदेखि अनुसन्धान तहसम्मको समूहले फाइदा लिन सक्छन् तर बढी मात्रामा उपयोगी हुने समूह निम्नानुसार रहेका छन्

- पिछडिएको वर्गका लागि
- दुर्गम ठाउँमा बसोबास गर्नेहरूका लागि
- घर छाड्न नसक्नेहरूका लागि

- विद्यालय वा कलेजमा नियमित उपस्थित हुन नसक्नेहरूका लागि
- अध्ययन अनुसन्धानकर्ताका लागि
- पेसागत विकास गर्न चाहनेहरूका निरन्तर क्षमता अभिवृद्धिका लागि
- पेसामा व्यस्त हुने तर उच्च अध्ययन गर्ने इच्छा भएका समूह।

नेपालमा खुला विश्वविद्यालयको स्थापनाका लागि भएको विद्यमान अवस्था

क) राष्ट्रियस्तरका आयोगको प्रतिवेदन तथा राष्ट्रिय कार्यक्रममा

राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०४९ तथा उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोग २०५५, ले खुला विश्वविद्यालय स्थापना गर्न सिफारिस गरेको छ। खुला विश्वविद्यालयसम्बन्धी कार्यदल (शिक्षा मन्त्रालय १९९९ र २०००) ले शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र अन्तर्गत रहेको दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ शाखाको क्षमता र स्तरवृद्धि गरी खुला शिक्षाको आधार स्थापना गर्न सकिने सुझाव दिएको थियो। यसैगरी खुला विश्वविद्यालय तयारी समिति, २०६४ ले नेपालमा खुला विश्व विद्यालय खोल्नुपर्ने कारण, कार्यक्रमको स्वरूप जस्ता पक्ष समेटी प्रतिवेदन पेश गरेको छ।

ख) आवधिक योजनामा दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ पद्धति

नवौँ पञ्चवर्षीय योजना (२०५४-५९) र दसौँ पञ्चवर्षीय योजना (२०५९-६४)ले समेत दूर शिक्षामार्फत विद्यालय र विश्वविद्यालयतहको शिक्षा प्रदान गर्नुका अतिरिक्त विभिन्न शैक्षिक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने नीति अवलम्बन गरेको छ।

ग) तीन बर्षे आन्तरिक योजना (मध्यावधि योजना)
यस योजनाले दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइसम्बन्धी

निम्नानुसार व्यवस्था गरेको पाइन्छ :

रणनीतिहरू

- खुला शिक्षाको समेत प्रयोग गरी शिक्षाको अवसर सबै नेपाली नागरिकको पहुँचभित्र सुनिश्चित गर्ने ।
- खुला विश्वविद्यालयको स्थापना गरी उच्च शिक्षामा सर्वसाधारणको पहुँच सुनिश्चित गर्ने । देश सुहाउँदो खुला र दूर शिक्षाको उपयुक्त पद्धतिको अनुसन्धान र विकासमा जोड दिने ।

नीतिहरू

- उच्च शिक्षामा पहुँच बढाउन खुला विश्वविद्यालय खोल्ने र लक्षित वर्गलाई छात्रवृत्ति तथा सहूलियतपूर्ण विद्यार्थी ऋणलाई प्रोत्साहन दिने ।

ग) खुला शिक्षा तथा दूर सिकाइसम्बन्धी नीति, २०६३

- विभिन्न चाहना भएका सिकारुहरूका लागि शिक्षामा पहुँचको विस्तार गर्ने
- परम्परागत शिक्षाको गुणस्तरवृद्धि गर्ने
- जीवनपर्यन्त शिक्षा र पेसागत विकासको अभिवृद्धि गर्ने
- ज्ञान र सीपको प्रमाणीकरण गर्ने पद्धतिको स्थापना गर्ने ।

घ) अनौपचारिक शिक्षासम्बन्धी नीति, २०६३ र दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइसम्बन्धी पद्धति

- खुला विश्वविद्यालय मार्फत उच्च तहको समकक्षी शिक्षा उपलब्ध गराइने छ ।
- पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालयबाट एक वर्षे बी.एड. कार्यक्रम सञ्चालन भइरहेको छ भने त्रिभुवन विश्वविद्यालयले पनि एक वर्षे बी.एड.मा एउटा विषयमा कार्यक्रम सञ्चालन गरेको छ । यसैगरी विदेशी विश्वविद्यालयबाट सम्बन्धन लिएर विभिन्न संस्थाहरूले उच्च शिक्षाका

कार्यक्रमहरू सञ्चालन भइरहेका छन् ।

विद्यमान समस्या तथा चुनौतीहरू

विभिन्न देशहरूमा सञ्चालित खुला विश्वविद्यालयले भोगिरहेका समस्या र चुनौतीहरू तथा राष्ट्रियस्तरमा देखिएको विश्लेषण गर्दा नेपालमा खुला विश्वविद्यालयको स्थापना गरी प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयनको सन्दर्भमा विविध खालका समस्याहरूको सामना गर्नपर्ने देखिन्छ । जसलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

१) राजनतिक दलहरू बीच सहमति तथा प्रतिबद्धताको अभाव रहनु । जसले गर्दा ऐन पास गर्न कठिनाई सामना गर्नु परेको अवस्था रहनुले नीति, vision तथा कार्यक्रम तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा समस्या रहनु ।

२) पर्याप्त स्रोत र साधनको अभाव

३) योग्य र दक्ष जनशक्तिको अभाव ।

४) आवश्यक पूर्वाधारको विकास हुन नसक्नु

५) अवधारणागत स्पष्टता

६) सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको विकास र विस्तार हुन नसक्नु

७) लक्षित वर्गको पहिचान र पहुँच योग्य बनाउने

८) स्वउत्प्रेरित सिकारु

९) Course लाई कसरी सान्दर्भिक बनाउने र Corporate संग कसरी Partnership मा अगाडि बढाउने

१०) Copyright and Intellectual Property सम्बन्धी कानूनका अभाव रहनु

११) गुणस्तरमा देखिएका समस्या तथा चयनको सुनिश्चितता ।

खुला विश्वविद्यालयको स्थापना तथा प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि गनुपर्ने व्यावहारिक उपायहरू नेपालको सन्दर्भमा खुला विश्वविद्यालयको लागि भएका

प्रयास तथा यस क्षेत्रमा देखिएका विद्यमान अवस्थामा देखिएका समस्या तथा चनौतीहरूलाई सम्बोधन गरी खुला विश्वविद्यालयलाई प्रभावकारीरूपमा अगाडि बढाउन निम्नानुसारका कार्यहरू गर्न उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

१) नीति

राजनीतिक दलहरूबीच सहमति कायमगरी तत्काल व्यवस्थापिका संसदबाट प्रस्तावित खुला विश्वविद्यालय ऐन पारित गर्ने ।

२) सङ्गठनिक ढाँचा

विश्वविद्यालयको नीतिगत कार्यका लागि एक सभा हुने, व्यवस्थापकीय कार्यको लागि कार्यकारी परिषद्, प्राज्ञिक परिषद्, सङ्कायहरू र विषय समितिहरूको व्यवस्था गर्ने । उपकुलपति, रेक्टर, रजिस्टर र विषयगत विभागीय प्रमुखहरू र देशको विभिन्न स्थानमा अध्ययनकेन्द्र र केन्द्रको संयोजक रहने गरी व्यवस्था गर्ने । सुरुमा ७ देखि १० ओटा अध्ययन केन्द्रहरू स्थापना गरी क्रमशः सङ्घीय राज्य र जिल्लामा विस्तार गर्दै जाने ।

३) विद्यार्थी भर्ना प्रक्रिया

स्थापनाका सुरुका दिनमा विद्यार्थीको शैक्षिक योग्यताका आधारमा भर्ना लिई कार्यक्रम सञ्चालन गर्नेपछि Flexible modality को आधारमा पनि लिने गरी एक वर्षमा कम्तीमा दुई पटकसम्म भर्नाको अवसर पाउने व्यवस्था गर्ने ।

४) शैक्षिक कार्यक्रमहरू

विश्वविद्यालयले Academic र Non academic course सीपमा आधारित तालिम Customize course सञ्चालन गर्ने गरी कार्यक्रमको विकास गर्ने । स्थापनाको सुरुका दिनमा शिक्षा, व्यवस्थापन, मानविकी, कानून तथा सूचना प्रविधिका विषयहरूमा

स्नातक र स्नातकोत्तर तहका कक्षाहरू सञ्चालन गरी क्रमशः अनुसन्धान तहका कक्षाहरू सञ्चालन गर्दै जाने ।

५) अध्ययन विधि/शिक्षणको माध्यम

खुला विश्वविद्यालयको शिक्षणको माध्यममा मुद्रित सामग्री अन्तर्गत स्वअध्ययन सामग्री, पत्राचार तथा पत्रिका शृङ्खला, रेडियो तथा टेलिभिजन तथा श्रव्य र श्रव्य दृश्य सामग्री, मल्टिमिडिया, Web based learning तथा कन्फरेसिड तथा सम्पर्क कक्षा सञ्चालन गर्ने । ICT को सेवा तथा सुविधाको विकास तथा विस्तार गरी यसको प्रयोगमा व्यापकता प्रदान गर्ने । E-learning model अन्तर्गत Online, stand alone, Virtual classroom / Face to Face classroom and virtual classroom मा जोड दिने ।

६) आर्थिक पक्ष

विश्वविद्यालयको सुरुका वर्षहरूमा सरकारले लगानी गरी पूर्वाधारको विकास गरी कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सहयोग गर्नुपर्ने हुन्छ भने केही समयपछि विश्वविद्यालयले Cost recovery को नीति अवलम्बन गर्ने । सामग्री विकास गरी बेच विखन गरी आयको दिगो स्रोतको रूपमा विकास गर्नुपर्ने । सामाजिक न्यायको लागि सुविधाविहीनहरूको लागि छात्रवृत्तिको व्यवस्था गर्नुपर्ने । अनुसन्धान तथा अन्य सङ्घसंस्थाहरूसँग साभेदारी गरी Self sustain हुँदै जानुपर्ने ।

७) पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन प्रक्रिया

विश्वविद्यालय स्थापनाको सुरुका वर्षहरूमा अन्य विश्वविद्यालयको पाठ्यक्रमबाट सुरुगरी क्रमशः आफ्नो पाठ्यक्रम अन्तर्राष्ट्रिय स्तरलाई समेत विचार गरी तयार गर्ने र कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने । निर्धारित प्रक्रिया निर्धारण गरी सोहीअनुसार क्रियाकलाप तथा अन्यकार्यहरू गर्ने व्यवस्था गरिनु पर्ने । तोकिएको

प्रक्रियामा प्रगतिको आधारमा विद्यार्थीहरूलाई परीक्षामा सहभागी हुने अवसर दिने र उत्तीर्ण हुनेलाई प्रमाण पत्र दिने गरी व्यवस्था गर्नु पर्दछ ।

८) मानव स्रोत व्यवस्थापन

विश्वविद्यालयको लागि केन्द्रमा स्थायीरूपमा विषयगत रूपमा योग्य र दक्ष जनशक्तिको व्यवस्था गरी निरन्तररूपमा पेसागत विकासमा जोड दिने । अध्ययनकेन्द्रको हकमा संयोजक स्थायी रूपमा रहने तर विषयगत सहजकर्ता । शिक्षक भन्ने आंशिक रूपमा रहने गरी व्यवस्था गर्ने । मानवीय जनशक्तिको लागि निरन्तररूपमा पेसागत विकासका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नु पर्दछ ।

निष्कर्ष

करिब चार दशक अगाडि खुला विश्वविद्यालयको स्थापना बेलायतबाट भएको हो । यस बिचमा यसको विकासक्रम तिव्ररूपमा अधि बढिरहेको देखिन्छ । हाल विभिन्न देशमा विविध खालका नाममा खुला विश्वविद्यालयको स्थापना भई सञ्चालनमा रहेको देखिन्छ । कतै रेडियो तथा टेलिभिजन, कतै virtual, कतै Online विश्वविद्यालय तथा कतै खुला विश्वविद्यालयको रूपमा स्थापना भई विभिन्न तहका शैक्षिक कार्यक्रमहरू सञ्चालन भइरहेका छन् । यसै

सन्दर्भमा नेपालमा पनि यसको आवश्यकतालाई विचार गरी विभिन्न खालका कार्यदलहरू गठन गरी सुझावहरू दिने कार्य भइरहेका छन् । उक्त कार्यदलका सिफारिसहरूलाई आधार मानेर तत्काल खुलाविश्वविद्यालयको स्थापना गरिन पर्दछ । तसर्थ राजनैतिक दल, विद्यार्थी सङ्गठन, प्राध्यापक तथा सरोकारवालाको सहमति तथा सामूहिक प्रतिबद्धता कायम गरी खुला विश्वविद्यालयको स्थापनाको लागि विधेयक व्यवस्थापिका संसद्बाट पास गराई अगाडि बढ्नु पर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्री

- अशिके (२०६३)। अनौपचारिक शिक्षा नीति, २०६३, भक्तपुर : लेखक ।
रायोआ, (२०५४) । नवौँ पञ्चवर्षीय योजना, काठमाण्डौ : लेखक ।
रायोआ, (२०५९) । दसौँ पञ्चवर्षीय योजना, काठमाण्डौ : लेखक ।
रायोआ, (२०६४) तीन वर्षीय अन्तरिम योजना, काठमाण्डौ : लेखक ।
शैजविके (२०६५ र २०६६), दूर शिक्षा । भक्तपुर : लेखक ।
www.col.org.
www.ignou.co.in

नेपालमा दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ पद्धतिका लागि भएका नीतिगत व्यवस्था र कार्यान्वयनमा देखिएका समस्याहरू

मित्रनाथ गड्तौला
उपनिर्देशक, शैक्षिक

१. नीतिगत व्यवस्था

(क) आयोगका प्रतिवेदन तथा राष्ट्रिय कार्यक्रमहरू नेपालमा खुला विश्वविद्यालय तथा विद्यालयको आवश्यकता भएको तथ्य विभिन्न आयोगका प्रतिवेदनहरू, ऐन, नियमहरूले औल्याएको पाइन्छ। शाही उच्च शिक्षा आयोग २०४० ले खुला विश्वविद्यालयको अवधारणालाई अगाडि सान्यो। राष्ट्रिय शिक्षक आयोगको प्रतिवेदन २०४९ तथा उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोग २०५५ ले दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइमार्फत शिक्षक तालिमका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने एवम् विद्यालय शिक्षा प्रदान गर्ने व्यवस्था उल्लेख गरेको छ। त्यसै गरी सबैका लागि शिक्षा राष्ट्रिय कार्ययोजना २००२-१५ ले सबैका लागि शिक्षाका लक्ष्यहरूमा आजीवन सिकाइको अभिवृद्धिका निम्ति खुला सिकाइका अवसरहरूको सिर्जना गर्ने रणनीति अङ्गीकार गरेको छ। सबैका लागि शिक्षा शिक्षक शिक्षण आयोजना र माध्यमिक शिक्षा सहयोग कार्यक्रमका उद्देश्यहरूमा अवसरबाट वञ्चित समुदाय, अनुत्तीर्ण विद्यार्थीहरू, महिला वर्ग, रोजगारी समूह आदिलाई गुणात्मक शिक्षा प्रदान गर्न वैकल्पिक अवसरहरू सिर्जना गर्ने भन्ने उल्लेख छ।

(ख) आवधिक योजनामा दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ पद्धति

नवौँ पञ्चवर्षीय योजना (२०५४-५९) र दसौँ पञ्चवर्षीय योजना (२०५९-६४) ले समेत दूर शिक्षामार्फत विद्यालय र विश्वविद्यालय तहको शिक्षा प्रदान गर्न खुला विद्यालय र खुला विश्वविद्यालयहरूको

स्थापना गर्नुका अतिरिक्त विभिन्न शैक्षिक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने नीति अवलम्बन गरेको छ। खुला विश्वविद्यालयसम्बन्धी कार्यदल, शिक्षा मन्त्रालय (१९९९ र २०००) ले शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र अन्तर्गत रहेको दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ महाशाखाको क्षमता र स्तर वृद्धि गरी खुला शिक्षाको आधार स्थापना गर्नुपर्ने सुझाव दिएको थियो।

(ग) अन्तरिम योजनामा दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ: तीन वर्षे अन्तरिम योजनाले दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइसम्बन्धी निम्नानुसार व्यवस्था गरी उच्च प्राथमिकता दिएको छ:

(अ) रणनीतिहरू

१. खुला शिक्षाको समेत प्रयोग गरी शिक्षाको अवसर सबै नेपाली नागरिकहरूको पहुँचभित्र सुनिश्चित गर्ने
२. प्रत्येक नागरिकका लागि माध्यमिक तहसम्मको निशुल्क शिक्षा पाउने अधिकार स्थापित गर्दै लग्ने
३. खुला विश्वविद्यालयको स्थापना गरी उच्च शिक्षामा सर्वसाधारणको पहुँच सुनिश्चित गर्ने
४. देश सुहाउँदो खुला तथा दूर शिक्षाको उपयुक्त पद्धतिको अनुसन्धान र विकासमा जोड दिने

(आ) नीतिहरू

१. उच्च शिक्षामा पहुँच बढाउन खुला विश्वविद्यालय खोल्न र लक्ष्यित वर्गलाई छात्रवृत्ति तथा सहूलियतपूर्ण विद्यार्थी ऋणलाई प्रोत्साहन दिने
२. बालबालिका तथा युवाकलबमार्फत उनीहरूलाई

सङ्गठित गरी शैक्षिक प्रक्रियाहरूमा उनीहरूको सहभागिता बढाउने

३. विद्यालय छाड्न बाह्रय युवालाई वैकल्पिक शैक्षिक कार्यक्रममार्फत शिक्षा दिने

(इ) वैकल्पिक विद्यालय शिक्षा (दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ) कार्यक्रम

१. १५ जिल्लामा वैकल्पिक शैक्षिक कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने

२. शिक्षामा समतामूलक पहुँचको सुनिश्चितताका लागि दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने

(घ) शिक्षा ऐन तथा नियमावलीमा दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ पद्धति

शिक्षा नियमावली २०५९ को परिच्छेद १० दफा ५६ मा दूर शिक्षासम्बन्धी व्यवस्था गरेर दूर शिक्षालाई संस्थागत गरेको छ । शिक्षा नियमावली २०५९ र २०६२ ले शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रको दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइ महाशाखालाई खुला विद्यालयको सम्बन्धन दिने अख्तियारी प्रदान गरेको छ । शिक्षा सचिवको अध्यक्षतामा दूर शिक्षा समितिको व्यवस्था गरी कामकर्तव्य तोकी संस्थागत गर्ने प्रयास गरेको देखिन्छ ।

(ङ) खुला शिक्षा तथा दूर सिकाइसम्बन्धी नीति २०६३ नीतिसम्बन्धी दूर दृष्टि

विभिन्न आवश्यकता र चाहना बोकेका विशेषतः अवसरबाट वञ्चित समुदाय, महिला तथा कामदारहरूलाई शिक्षा पाउने अधिकारको सुनिश्चितता गर्न, औपचारिक शिक्षाको पहुँच पुऱ्याई उनीहरूको व्यक्तित्व विकासका अवसर प्रदान गर्न दूर शिक्षा प्रणालीबाट खुला शिक्षाको विकल्प सिर्जना गर्ने नीति अवलम्बन गर्नु यस रूपरेखाको दूर दृष्टि रहेको छ ।

नीतिगत उद्देश्य

१. विद्यमान शिक्षा प्रणालीअन्तर्गत विद्यालय तहको शिक्षाबाट वञ्चित बालबालिकाहरूका निमित्त शिक्षाको पहुँच विस्तार गर्नु

२. परम्परागत शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित समुदायलाई विद्यालय र उच्च शिक्षाको पहुँच विस्तार गर्नु

३. सूचना र सञ्चार प्रविधिको प्रयोगबाट परम्परागत शिक्षाको गुणस्तर सुधार गर्न विभिन्न किसिमका सहयोगी प्रकृया र सामग्रीको विकास गर्नु

४. खुला र दूर शिक्षा प्रणालीलाई मिश्रित प्रणालीको प्रयोगबाट जीवनपर्यन्त शिक्षा, निरन्तर शिक्षा एवम् व्यावसायिक दक्षता अभिवृद्धि गर्नु

५. राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय श्रमबजारको आवश्यकता अनुरूप काम खोज्ने श्रमशक्तिको चाहना बमोजिम सीपमा आधारित विषयहरूमा शिक्षा प्रदान गर्ने अवसर प्रदान गर्नु

६. जातीय र आदिवासी समुदायको परम्परागत सीप र अनुभवलाई प्रमाणित गर्ने अवस्था सिर्जना गर्नु

नीति

१. विभिन्न चाहना भएका सिकारुहरूका लागि शिक्षामा पहुँचको विस्तार गर्ने

२. परम्परागत शिक्षाको गुणस्तर वृद्धि गर्ने

३. जीवनपर्यन्त शिक्षा र पेसागत विकासको अभिवृद्धि गर्ने

४. ज्ञान र सीपको प्रमाणीकरण गर्ने पद्धतिको स्थापना गर्ने

(च) राष्ट्रिय पाठ्यक्रमको प्रारूप २०६३ मा खुला शिक्षा पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले विकास गरेको राष्ट्रिय पाठ्यक्रमको प्रारूपमा खुला शिक्षासम्बन्धी निम्नअनुसारको व्यवस्था रहेको छ :

सबैका लागि शिक्षाको अवसर प्रदान गर्न खुला शिक्षा

नीतिलाई कार्यान्वयनमा ल्याइने छ। यस प्रकारको शिक्षालाई दुई प्रकारले व्यवस्थित गरिनेछ :

१. अनौपचारिक शिक्षा हासिल गरेका तर प्रमाणित हुन नसकेका र औपचारिक शिक्षा (विद्यालय शिक्षा) मा समावेश हुन इच्छुक व्यक्तिलाई उनीहरूको शैक्षिक अवस्थाको प्रमाणीकरण गरी निर्दिष्ट औपचारिक शिक्षा भित्रको कक्षामा प्रवेश गर्न पाउने अवसर खुला गरिनेछ
२. विविध कारणबाट शैक्षिक अवसर प्राप्त गर्न नसकेका विद्यालय उमेर समूहका बालबालिकाहरूलाई खुला शिक्षाको व्यवस्था गरी औपचारिक शिक्षा सरहकै विद्यालय शिक्षा लिन पाउने संस्थागत विकास गरी कार्यक्रमलाई योजनाबद्ध ढङ्गबाट सञ्चालन गरिनेछ

(छ) अनौपचारिक शिक्षासम्बन्धी नीति २०६६ मा दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइसम्बन्धी पद्धति

यसमा १६ ओटा नीति र रणनीतिहरूको व्यवस्था रहेको छ। जसमध्ये केही नीति तथा कार्य नीतिहरू खुला विद्यालयसँग सम्बन्धित रहेका छन्। ती निम्नानुसार छन् :

नीति १

विभिन्न उमेर र वर्गका व्यक्तिहरूलाई उनीहरूको आवश्यकता अनुरूपको प्राज्ञिक तथा व्यावहारिक ज्ञान सीप र सूचना प्रदान गर्ने गरी अनौपचारिक शिक्षाको क्षेत्र विस्तार गरिनेछ

१. वैकल्पिक विद्यालय शिक्षामार्फत विद्यालय ज्ञान नपाउने र बीचैमा विद्यालय छाड्नेहरूलाई विद्यालयीय शिक्षाको अवसर प्रदान गरिनेछ
२. खुला विद्यालयमार्फत विद्यालय तहको समकक्षी शिक्षा उपलब्ध गराइनेछ
३. खुला विश्वविद्यालयमार्फत उच्च तहको समकक्षी शिक्षा उपलब्ध गराइनेछ

४. शैक्षिक संस्थाहरूलाई प्रोत्साहित गरी खुला विद्यालय सञ्चालन गर्ने

नीति २

शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित वा बीचैमा पढाइ छाडेकाहरूलाई औपचारिक शिक्षा सरह मान्यता भएको अनौपचारिक शिक्षा प्रदान गरिनेछ

१. खुला विद्यालयमार्फत निम्नमाध्यमिक, माध्यमिक र उच्चमाध्यमिक तह बराबरको शिक्षा दिइनेछ
२. खुला विश्वविद्यालयलाई अरु विश्वविद्यालयको समकक्षी बनाइने छ
३. पेसागत र व्यावसायिक कोर्सहरूलाई ननक्रेडिट कोर्सका रूपमा विकसित गरिनेछ

नीति ३

शिक्षामा पहुँच बढाउन विशेष व्यवस्था गरिने छ

१. खुला विद्यालय र विश्वविद्यालयमार्फत समकक्षी कार्यक्रम चलाइनेछ
२. खुला विद्यालयको पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र सिकाइ सामग्रीको स्तर निर्धारण तोकेको बमोजिम हुनेछ
३. खुला विश्वविद्यालयले यसका क्याम्पसहरूका लागि गुणस्तर निर्धारण गर्नेछ

नीति ४

शिक्षामा पहुँच, गुणस्तर र समता प्राप्त गर्नका लागि सामुदायिक अध्ययन केन्द्रहरूलाई कार्यक्रम सञ्चालन र संयोजनको आधार बनाइने छ

नीति ५

साधन र स्रोत जुटाउने तथा सदुपयोग गर्नका लागि विभिन्न निकायहरूबीच साभेदारी, सञ्जाल र समन्वय कायम गरिने छ

- खुला विद्यालय र खुला विश्वविद्यालयले मानवीय, आर्थिक तथा भौतिक स्रोतको आपसी साभेदारी

दूर शिक्षा

गर्ने नीति अवलम्बन गर्नेछन् ।

(ज) विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम २०६४

- जनताका विविध आवश्यकता तथा रुचिलाई सम्बोधन गर्ने औपचारिक शिक्षा पद्धति तथा वैकल्पिक शिक्षा पद्धति दुवै माध्यम अपनाइनेछ । औपचारिक शिक्षा पद्धतिले निश्चित संरचनागत व्यवस्थापनतर्फ शिक्षा प्रदान गर्दछ, जस्तो विद्यालयहरू ।
- वैकल्पिक शिक्षा पद्धतिले खुला, लचिला, विद्यालयहरू, घुम्ती विद्यालयहरू लगायत अनौपचारिक शिक्षा माध्यमलाई पनि समावेश गर्दछ । दुवै पद्धतिबाट प्राप्त गरेको शिक्षाको समकक्षी मान्यता हुनेछ ।
- अधिकार र पहुँचसम्बन्धी औचित्यमा कक्षा ९-१२ को संरचनाले विद्यार्थीहरूलाई कक्षा १० मात्र पूरा गर्ने व्यवस्थाको सट्टा १२ कक्षा पूरा गर्ने अवसर मिल्नेछ र माध्यमिक तहका विद्यार्थीहरूलाई अनौपचारिक, व्यावसायिक तथा खुला सिकाइका लागि ढोका खोली दूर्गम क्षेत्रका विद्यार्थीहरूले अवसर पाउने भएकाले समताको मुद्दालाई सम्बोधन गर्छ भनी किटानी गरेको छ ।

यसरी नै विद्यालय शिक्षामा चरणबद्ध रूपले विद्यार्थीहरूलाई प्राविधिक र व्यावसायिक शिक्षासम्बन्धी ज्ञान र सीप पनि प्रदान गरिने छ र यस योजनाले मदरसा, गुम्बा, विहार, गुरुकुल जस्ता शिक्षाका परम्परागत पद्धतिहरूलाई गर्ने र वैकल्पिक तथा खुला सिकाइको व्यवस्थालाई पनि मिलाइएको छ भनेर तोकेको छ ।

दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइका क्षेत्रमा देखिएका समस्या र चुनौतीहरू

दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइका क्षेत्रमा शिक्षाको पहुँचको विस्तार, गुणस्तर अभिवृद्धि, शिक्षक तालिम, दूर शिक्षा

खुला विद्यालय, उच्च शिक्षा, चेतनामूलक कार्यक्रम आदि सञ्चालनमा आएका छन् । तर उक्त कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने अवसरमा धेरै समस्याहरू देखापरेका छन् जुन निम्नानुसार छन् :

(क) नीति तथा कार्यक्रम

दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइपद्धति मार्फत केरस्ता कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने, त्यसको लक्षित वर्ग को हुने जस्ता पक्षमा नीतिगत अस्पष्टता रहेको देखिन्छ । विद्यमान नीतिमा दोहोरोपना रहनु एकतर्फ खुला शिक्षा तथा दूर सिकाइ नीति २०६३ र अर्को तर्फ अनौपचारिक शिक्षा नीतिमार्फत पनि खुला विद्यालयसम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था रहनुले यसलाई कसरी अगाडि बढाउने भन्नेमा द्विविधा रह्यो । विद्यालय तहको कार्यक्रम पनि दुई ओटा संस्थाहरूमार्फत सञ्चालन भएबाट एकरूपता कायम हुन सकेन ।

(ख) सङ्गठन तथा व्यवस्थापन :

विद्यालय तह (कक्षा १ देखि १२) को शैक्षिक कार्यक्रम र उच्च शिक्षाको कार्यक्रम एउटै संस्थाबाट सञ्चालन हुने कि व्यवस्थापन पक्ष कस्तो र कसले गर्ने स्पष्ट छैन । हाल विद्यालय तहको कार्यक्रम पनि अलगअलग संस्थाबाट सञ्चालन भइरहेको छ भने स्थानीयस्तरमा यस पद्धतिको विकासका लागि कुनै संयन्त्रको विकास हुन सकेको छैन ।

(ग) प्राविधिक दक्षतासहितको जनशक्ति :

यस क्षेत्रका लागि आवश्यक पर्ने दक्ष र योग्य जनशक्तिको अभाव रहेको छ । दूर शिक्षाको दर्शनलाई आत्मासात गरेको क्षमतावान, योग्य लेखक, स्क्रिप्ट लेखक, श्रव्यदृश्य तथा मल्टिमिडिया, सफ्टवेयर, स्वाध्ययन सामग्री विकास गर्ने प्राज्ञिक तथा प्राविधिक जनशक्तिको अभाव छ । शिक्षण सिकाइ, प्रक्रियामा सङ्लग्न हुने शिक्षक प्रशिक्षकहरूमा दक्षताको कमी,

व्यवस्थापन तथा नीति निर्माताहरूमा समेत यस पद्धतिको आवश्यक ज्ञान तथा सीपको कमीले गर्दा चाहे जस्तो विकास हुन सकेन ।

(घ) सिकाइ केन्द्रको स्थापना

जहाँ दूर तथा खुला सिकाइ पद्धतिको शैक्षिक कार्यक्रम सञ्चालन भएको हुन्छ, ती ठाउँहरूलाई सिकाइ केन्द्रका रूपमा स्थापित गरिनु आवश्यक हुन्छ । ती केन्द्रहरूमा सिकारुको पहुँच, उचित भौतिक पूर्वाधार, सन्तुलित स्रोतसाधन र प्रविधिको व्यवस्था, पुस्तकालयको व्यवस्था, सिकाइसन्दर्भ एवम् स्वाध्ययन सामग्रीको आपूर्ति, योग्य र दक्ष जनशक्ति विकास, कुशल एवम् नेतृत्वदायी व्यवस्थापक अनुकुल सिकाइ पद्धति र समय आदि को व्यवस्था गरिएको हुनुपर्दछ । जसको परिचालनबाट सिकारुले सिकाइलाई व्यावहारिक, निरन्तरता र गुणस्तरीयता बनाउन सक्दछ । तर ती केन्द्रहरूलाई वास्तविक सिकाइ केन्द्रका रूपमा स्थापना गर्न नसक्नुले कार्यक्रमलाई प्रभावकारी बनाउन सकिएको छैन ।

(ङ) सूचना तथा सञ्चार प्रविधि

दूर तथा खुला शिक्षाको विकासमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । रेडियो, टेलिभिजन, टेलिफोन, online/offline-learning, website, e-learning जस्ता पक्षको पर्याप्त पहुँच नहुँदासम्म यस पद्धतिको प्रभावकारिता कम हुने हुन्छ । दूर तथा खुला शिक्षा सञ्चारको साधनमा निर्भर हुने भएकाले देशमा पर्याप्त सञ्चार प्रविधिको विकास र उपलब्ध प्रविधिहरूमा सरोकारवालाको पहुँच स्थापित हुनु यस पद्धतिको विकासको सुनौलो अवसर हो ।

(च) साधन, स्रोत र प्रविधि व्यवस्थापन

यहाँ भौगोलिक कठिनाई र विभिन्न सामाजिक बोनोटका कारणले विविधता रहेको छ । यस्तो

अवस्थामा व्यक्तिको पहुँचका आधारमा स्रोत तथा साधनको बाँडफाँड भएको हुन्छ । योग्य र दक्ष व्यक्तिबाट समुचित विभाजनको अभावले प्रविधि व्यवस्थापन, संस्थागत विकास र दिगो व्यवस्थापकीय सुदृढीकरण हुन सक्दैन र कार्यक्रमको भविष्य नै अन्यौल तथा बढी खर्चिलो हुन पुग्छ ।

(छ) जीवन सापेक्ष सिकाइ

मानिसका आवश्यकताहरू असीमित हुने भएकाले सकेसम्म बढी चाहनाहरूको परिपूर्ति गर्न चाहेको हुन्छ । तर प्रभावकारी उपयोगिताका लागि वास्तविक जीवनमा प्रयोग हुने ज्ञान र सीपको खोजी गरी सिकाइलाई अगाडि बढाउन चाहेको हुन्छ । त्यसैले जीवनसापेक्ष पाठ्यक्रम, पाठ्यसामग्री, सिकाइपद्धति, परीक्षा तथा मूल्याङ्कन आदि अपनाएर व्यावहारिक रूपले छुट्टै गराउनुपर्ने हुन्छ । तर त्यसरी नगरी केवल निर्देशित खुला शिक्षाका रूपमा नामले मात्र छुट्याइएको अवस्था रहेको छ ।

(ज) गुणस्तर

दूर शिक्षामार्फत् सञ्चालित कार्यक्रमहरूलाई परम्परागत शिक्षासँगको समकक्षता अझ चासोको रूपमा हेरिने मुद्दा बनेको छ । यस पद्धतिलाई परम्परागत शिक्षा पद्धतिको प्रतिस्पर्धीका रूपमा भन्दा पूरकको रूपमा हेरिनुपर्छ । यस पद्धतिमार्फत शैक्षिक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दा गुणस्तरीयतामा कमी हुने मान्यता हाम्रा नीति निर्मातादेखि सरोकार वाताहरूसम्म रहेको देखिन्छ । सायद पर्याप्त पूर्वाधारको अभावमा यस्ता कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दा केहीहदसम्म यसमा सत्यता रहे तापनि गुणस्तरीय कार्यक्रम र जनशक्ति उत्पादन गर्नु नितान्त आवश्यक हुन्छ । यदि गुणस्तरीय जनशक्ति उत्पादन गर्न सकियो भने योग्य र दक्ष जनशक्तिको आपूर्ति, गुणस्तरीय सामग्रीको उत्पादन, समुचित प्रविधिको प्रयोग,

सरोकारवालाको आवश्यकताअनुसारका कार्यक्रम आदिको व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ तर यी पक्षहरूको अभाव पनि समस्याका रूपमा रहेका छन्।

(भ) मूल्याङ्कन पद्धति

दूर तथा खुला सिकाइपद्धतिमार्फत कक्षाहरू सञ्चालन हुँदा परम्परा शिक्षा भन्दा नितान्त फरक तरिकाले प्रयोगात्मक कार्यहरूमा बढी जोड दिइनुपर्ने हुन्छ। परियोजना कार्य खोज तथा सिर्जना, छलफलमा सहभागिता, सिकारुको अभिलेख, सहजकर्तासँगको सम्पर्क, प्रविधिको प्रयोगबाट सिकाइ, पुस्तकालय र सन्दर्भसामग्रीको प्रयोग आदि सिकाइका महत्वपूर्ण क्षेत्रहरूमा पर्दछन्। तर विद्यार्थीहरूको उपलब्धिको मूल्याङ्कन भने परम्परागत तरिकाबाट हुने हुँदा शैक्षिक कार्यक्रम प्रभावकारी हुन सक्दैन। त्यसैले यस कार्यमा विद्यार्थीहरूको उपलब्धि मापन गर्ने छुट्टै र विशेष किसिमको मूल्याङ्कन पद्धति नअपनाइनु महत्वपूर्ण समस्याका रूपमा रहेको देखिन्छ।

निष्कर्ष

सबैका लागि शिक्षा तथा विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रमको कार्यान्वयन सन्दर्भमा विभिन्न आवश्यकता र चाहना बोकेका, विविधीकरणले शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित समूहलाई विद्यालय तहदेखि उच्च शिक्षासम्म दूर तथा खुला शिक्षामार्फत आफ्नो इच्छा, योग्यता र परिस्थितिअनुकूलको शिक्षा हासिल गर्ने अवसर प्रदान गरी व्यावहारिक र स्तरीय शिक्षा प्रदान गर्नु आजको आवश्यकता हो। यसका

लागि स्पष्ट नीति, उपयुक्त सङ्गठन व्यवस्थापन, प्रभावकारी नेतृत्व, समुचित प्रविधिको प्रयोग, सन्तुलित शिक्षण सिकाइ प्रकृया, उचित साधनस्रोतको व्यवस्थापन, विशेष मूल्याङ्कन पद्धति, आर्थिक दिगोपना र उत्प्रेरित सिकारु यस शैक्षिक पद्धतिका पूर्वाधारका रूपमा रहेकाले सोही पक्षलाई ध्यान दिएर कार्यक्रम सञ्चालन गरेमा कार्यक्रमको प्रभावकारिता र लक्ष्य पूर्ति हुने तथा प्रतिस्पर्धी जनशक्ति विकास हुने विश्वास गरिन्छ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

शिक्षा मन्त्रालय (२०६६)। *विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम*। काठमाडौं: लेखक।

शैजविके, (२०६६)। *दूर तथा खुलाइ सिकाइ नीति*। सानोठिमी : लेखक।

कानुन किताव व्यवस्था समिति, (२०६४)। *शिक्षा नियमावली २०५९*। काठमाडौं : लेखक।

अशिके, (२०६४)। *अनौपचारिक शिक्षा नीति*। सानोठिमी : लेखक।

शैजविके: २०६५ दूर शिक्षा विशेषाङ्क। सानोठिमी: लेखक।

शैजविके (२०६६)। दूर शिक्षा तथा खुला सिकाइको भावी दिसा वहसपत्र २०६६, (अप्रकाशित) शैजविके।

रायोआ, (२०६४), त्रिवर्षीय अन्तरिम योजना (२०६४-२०६७)। काठमाडौं: रायोआ।

पेसागत क्षमता अभिवृद्धिको लागि खूला तथा दूर सिकाइ :

आवश्यकता र संभाव्यता

वैकुण्ठ श्रेष्ठ

पूर्व सहसचिव, शिक्षा मन्त्रालय

परिवेश

"Better educated teachers teach better."

एक्काइसौ शताब्दीको विश्वव्यापीकरणको समयमा स्तरीय तथा प्रतिस्पर्धी क्षमता विकास गर्ने शिक्षा दिनु अनिवार्य भइसकेको छ । प्रतिस्पर्धाको लागि न भौगोलिक सीमा बन्देज छ, न जात, धर्म र लिङ्गको नै । आजको शिक्षाको उद्देश्य विटो बोकेर कामको बजारमा कामको लागि प्रमाणपत्रको हिड्ने नभई ज्ञान, सीप र क्षमताको आधारमा प्रतिस्पर्धामा खरो उतार्ने हुनु पर्दछ । विश्व बजारमा प्रतिस्पर्धी, क्षमतावान मानव संसाधनको विकास गर्ने प्रमुख व्यक्ति नै शिक्षक हो । शिक्षक शिक्षाको केन्द्रीय सार हो (Teachers are vital) । शिक्षकले ज्ञानमुखी, सिर्जनशील र अनुसन्धानमुखी तथा समयसापेक्ष परिवर्तित ज्ञान हासिल गरी अध्यापन गर्दा मात्र उत्कृष्ट जनशक्ति तयार हुन सक्छ ।

स्तरीय शिक्षा उपलब्ध गराउने पक्षहरूमा शिक्षक पहिलो कसीमा पर्दछ । दक्ष, सक्षम र ज्ञानयुक्त शिक्षकमा रूपान्तरित हुन उसमा ज्ञान, सीप अभिवृद्धि गर्नु र धारणामा परिवर्तन गर्न नवीनतम खोज र उपलब्धिसँग आत्मसात् गर्दै लान आवश्यक रहन्छ । यसले उनको काम गर्ने क्षमता अभिवृद्धि गर्न काम गर्ने जागरमा उर्जा थप्न, उत्तरदायित्वप्रति सजग र सचेत हुन, सरोकारवाला पक्षसँग सकारात्मक व्यवहार देखाउन र आफ्नो कार्यप्रति आत्मबल बढाउन सहयोग पुऱ्याउँछ । तालिमले दक्ष बनाउँछ, दक्षताले कार्यसम्पादन उत्कृष्टतातिर डोऱ्याउँछ तथा

कार्यमा उत्कृष्टताले उच्च मूल्याङ्कनको कोटिमा पुऱ्याउँछ । भनाइ नै छ- अस्त्रविना सिपाहीले लड्ने परिकल्पना गर्न कठिन पर्दछ । त्यस्तै औजारविना किसानले खेती गर्न अनुमान गर्न पनि सकिदैन । त्यसैगरी तालिमविना शिक्षकले कक्षाकोठामा गतिलो पठनपाठन गर्न पनि सक्दैन ।

यस महान् कार्यको लागि तालिमको अहम् भूमिका रहन्छ । तालिमले शिक्षकलाई दक्ष र सिपालु बनाई विषयवस्तु र परिस्थिति अनुसार उपयुक्त शिक्षण कला र शिक्षण विधि अपनाई विद्यार्थीको योग्यता, स्तर, रुचि र क्षमता पहिचान गरी शिक्षण गर्न सफल हुन सक्छ । "शिक्षक तालिमले विषय सिकाउँछ । सीप सिकाउँछ । विषयवस्तु पढ्न दिऔं । सीप के हुन सक्छ भनी शिक्षकसँग सोधौं । अरु देशले यसो गरे । अरु शिक्षकले यसो गरे भन्ने जानकारी दिऔं । तपाईंले के गर्नु भयो भनी सोधौं । अर्थात् प्रशिक्षकले परिवेश दिऔं । शिक्षकलाई चिन्तन निकाल्न सघाऔं । प्रयोग विधि जन्माउन लगाऔं ।" (डा. कोइराला, २००५) । समयसापेक्ष वैज्ञानिक ज्ञान तथा शिक्षण कलाको नवीनतम चिन्तन एवम् प्रविधिसँग परिचित भएको शिक्षकले बालबालिकाको भविष्य, राष्ट्र र राष्ट्रियताप्रति सचेत नयाँ सोचले युक्त नागरिक तयार गर्न सक्ने निश्चित छ । तर "गुणात्मक शिक्षकले एउटै राजनीतिक दलको घोडा बन्नु हुँदैन । बहुदलहरूको वस्तुगत एवम् मनोगत विश्लेषण गर्नु पर्दछ" (डा. कोइराला, २००५) ।

यस क्रममा हाम्रा शिक्षकका तालिमको स्थिति हेर्नु

सान्दर्भिक हुनेछ ।

प्रस्तुत तथ्याङ्कको आधारमा ६ प्रतिशत

तालिम : (सामुदायिक विद्यालय प्रतिशतमा)

सिकाइ उपलब्धि कटाएका विषयहरू भनेको कक्षा ६

तह	पुरा तालिम	आंशिक तालिम	तालिम अप्राप्त
प्राथमिक	७१.३	१५.४	१३.३
निम्नमाध्यमिक	५४.८	१९.०	२६.२
माध्यमिक	७९.४	१३.३	७.३

स्रोत : फ्ल्यास रिपोर्ट १, २००८-२००९, शिक्षा विभाग

तालिमको सङ्ख्यात्मक स्थिति हेर्दा नाक चेप्राइ हाल्नु पर्ने देखिँदैन । तालिममा सहभागी शिक्षकमा शिक्षण कलाबारे जानकारी भएको, बालवातिकाको मनोभाव बुझ्ने र शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग र शिक्षणको लागि पूर्वतयारी हुने ज्ञान हुनाले विद्यालयमा बालवातिकाको शिक्षण सिकाइ राम्रो हुनु पर्ने हो तर राष्ट्रियस्तरको मूल्याङ्कन (National Assessment) हेर्ने हो भने उपलब्धि आशाको विपरीत छ । पछिल्ला वर्षहरूको कक्षा ६ र ८ को राष्ट्रियस्तरको मूल्याङ्कन यस्ता छन् :

को सामाजिक शिक्षा ६५.३५, तथा कक्षा ८ को सामाजिक शिक्षामा ५३.४ छ । प्राप्त नतिजाको आधारमा सिकाइ उपलब्धि न्यून रहेको छ । यो उपलब्धिमा सन्तोष मान्न सकिँदैन सन्तोष मान्नु हुँदैन पनि । कक्षा ८ मा शिक्षणगर्ने ५६% शिक्षकको योग्यता प्रवेशिका परीक्षा उत्तीर्ण, ३५% प्रमाणपत्र तह वा सो सरह तथा ९ प्रतिशत स्नातक तह उत्तीर्ण रहेको तथा ४०.८ प्रतिशत शिक्षक १ महिनादेखि १.५ वर्षसम्म तालिम प्राप्त र ५९.४ प्रतिशत तालिम अप्राप्त शिक्षकहरूले शिक्षण गर्दै आएको अध्ययनले

क्र.सं	विषय	औसत अङ्क	प्राप्त उच्चाङ्क	प्राप्त न्यून अङ्क
१	नेपाली	४५.८	१००	०५
२	अङ्ग्रेजी	३९.६८	९५	०५
३	गणित	४७.६४	९७	०५
४	विज्ञान तथा वातावरण	४५.५६	८८	०५
५	सामाजिक शिक्षा	६५.३५	९८	१४

स्रोत: कक्षा छ को विद्यार्थीहरूको राष्ट्रिय मूल्याङ्कन प्रतिवेदन, २००८

विषय	औसत अङ्क	अधिकतम अङ्क	न्यूनतम अङ्क
नेपाली	४४.४	८६.५	६.०
अङ्ग्रेजी	३६.४	८७.०	२.०
गणित	३९.७	९४.०	०.०
सामाजिक शिक्षा	५३.४	८४.०	०.०
विज्ञान	४८.०	९४.५	१.०
स्वास्थ्य र जनसङ्ख्या	४७.८	१००.०	०.०

स्रोत: शिक्षा मन्त्रालय, शिक्षा विभाग, २००८

देखाएको छ । यस स्थितिमा शिक्षण उपलब्धिमा सुधार ल्याउन प्रथमतः शिक्षकहरूको पेसागत सीप विकास नै हुनुपर्दछ । पेसागत विकास (Professional Development) तथा शिक्षक सहयोग प्रणाली (Teacher Support System) सशक्त रूपमा कार्यान्वयनमा आउनु पर्दछ जसले शिक्षकलाई आफ्नो कर्तव्य पूरा गर्न दक्ष र सीपयुक्त बनाइ राख्दछ । सिकाइ निरन्तर र जीवनभर चल्ने प्रकृया हो । यसको पूर्णविराम हुँदैन । त्यतिमात्र हैन कुनै पनि व्यक्ति आफू संलग्न रहेको कार्य क्षेत्रको नयाँनयाँ प्रविधिबारे जानकारी लिँदै रहेन भने ऊ खिया लागेको हतियार भैं काम नलाग्ने (outdated) हुन कति बेर पनि लाग्दैन ।

आवश्यकता

शिक्षक तालिमको कुरा गर्दा देशका कतिपय विद्यालयमा शिक्षक दरबन्दीका साथै शिक्षक नै अभाव भईरहेको पस्थितिमा उनीहरूलाई पूरा समय तालिम केन्द्रमा पठाउन पनि अर्नागन्ती कठिनाइहरू छन् । शिक्षकलाई तालिम नदिई पनि हुँदैन । तसर्थ तालिम दिने वैकल्पिक उपायका रूपमा खुला तथा दूर सिकाइको माध्यमबाट यस्ता समस्या समाधान गर्न सकिन्छ । खुला तथा दूर सिकाइमा नयाँ विधिहरू- प्राविधिक र अथवा अप्राविधिक-अवलम्बन गरेर सिकाउने ठाउँ, समय र विषयवस्तुको छनौट तथा शिक्षणका स्रोतहरूमा समेत लचकता एवम् सम्भवनाको अभ्यास गरेर पनि शैक्षिक पद्धतिमा पहुँच बढाउन सकिने गुञ्जायस देखिन्छ । खुला तथा दूर सिकाइबारे यस्तो भनाइ छ - "Open and distance learning involves the use of new methods - technical and/or non-technical - to improve the flexibility and feasibility of learning in terms of space, time, choice of content or teaching resources and/or to improve access

to educational system from distance." (Socrates & Youth Technical Assistance Office, 1995)

खुला तथा दूर सिकाइमा आधुनिक प्रविधिहरू बढी प्रयोग हुन थालेकोले विकसित देशहरूमा परम्परागत औपचारिक शिक्षा प्रणालीका साथै यसको व्यापकता पनि बढ्न थालेको छ । यो प्रशिक्षार्थी केन्द्रित, स्थान, समय र विषयवस्तु पनि उसको चाहनाअनुसार मिलाउन सकिने सिकाइ हो ।

कतिपय विकसित तथा विकासशील देशहरूले विभिन्न कारणले खुला तथा दूर सिकाइको माध्यम अवलम्बन गर्दै आएका छन् । नेपालले खुला तथा दूर सिकाइको माध्यम अपनाउनु थालेको पनि करिब चार दशक पुग्न लागेको छ । यति लामो समय पार गरिसकेर पनि आशालागदो प्रगति गरेको भन्ने ठाउँ देखिँदैन ।

खुला तथा दूर सिकाइ, माध्यम अपनाउनाले हुन सक्ने फाइदाहरू :

- (क) सञ्चालित कक्षाअनुरूप शिक्षक सङ्ख्या र विषयगत शिक्षकको अभावको बावजुद शिक्षकलाई विद्यालयबाट विदा वा काजमा पठाउन नपर्ने,
- (ख) देशको भौगोलिक विकटताको कारणले भोला विस्तरा बोकेर शिक्षकले एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा आवत जावत गर्न नपर्ने,
- (ग) हिमाल तथा पहाडमा मानववस्ती पातलो रहेको हुँदा कुनै एक ठाउँमा कार्यक्रम चलाउन आर्थिक दृष्टिकोणले सम्भावना नरहे तापनि फरक नपार्ने,
- (घ) कम शैक्षिक योग्यता वा तालिम पूरा नगरेका शिक्षकले घर परिवारसँगै बसेर, विद्यालयमा काम पनि गर्दै योग्यता वृद्धि एवम् तालिम पूरा गर्ने अवसर मिल्ने,

- (ड) पेसागत दक्षता तथा सीप समयानुकूल परिमार्जन/अद्यावधिक गर्दै सफल शिक्षक बन्ने अवसर हुने,
- (च) Cascade model बाट तालिम दिइदा हुने तालिमको स्तर क्षयीकरण समस्याबाट मुक्त हुन सकिने,
- (ज) प्रशिक्षार्थीको रुचि, समय र विषयवस्तुको छनौटमा बढी लचकता दिन मिल्ने भएकोले शिक्षकको सहभागिता बढ्ने,
- (झ) ठुलो लक्षित समूहलाई एकै प्रयासबाट सम्बोधन गर्न सकिने,
- (ञ) घर व्यावहारको कारणले घर परिवार छोड्न असमर्थ महिलालाई दक्षता तथा सीप अभिवृद्धि गरी आफ्नो पेसागत स्तरोन्नतिको अवसर मिल्ने,
- (ट) शिक्षण वा शैक्षिक सेवाबाट निवृत्त भएर पनि आफ्नो पूर्वज्ञान तथा सीपलाई अद्यावधिक गरी बालबालिका तथा सहयोगीलाई अद्यावधिक ज्ञानको आधारमा पृष्ठपोषण गर्ने अवसर मिल्ने ।

छिमेकी देश भारत, बङ्गलादेश, श्रीलङ्का, भुटान, पाकिस्तान, चीन, अफ्रिकी मुलुकहरू तान्जानिया, उगाण्डा, केन्या, जिम्बावे आदि देशहरूले खुला तथा दूर सिकाइ विधि अपनाएर सफलता पाएका छन् भने नेपालले यो विधि प्रयोग गर्नु शैक्षिक गुणस्तर उकास्ने एउटा द्रव्य कदम हुनेछ ।

दशकौं अगाडि तालिम लिएका शिक्षकहरू अबै देशका विभिन्न विद्यालयहरूमा कार्यरत छन् । त्यसवखत सिकेका शिक्षणका कलाहरू, शैक्षिक सामग्रीहरू, बालबालिकाका स्वभाव र जटिलतासम्बन्धी धारणामा धेरै परिवर्तन भइसकेका छन् । जसरी हतियारमा समयसमयमा साँद लगाउनाले धार लाग्ने भई काम फत्ते गर्न सहज हुन्छ त्यसरी नै शिक्षकमा पनि पुनर्ताजगी तालिमको माध्यमबाट नवीनतम प्रविधि

र विषयवस्तुको जानकारी र तिनको प्रयोगसम्बन्धमा दक्ष बनाई काम सम्पादन गर्न आवश्यक छ । उदाहरणको लागि हामीले पढेका बेलामा प्रयोग भएका शिक्षण कला, त्यस बेलाको मुल्य र मान्यताले हाम्रो छोराछोरीको समयमा काम गर्न छाडिसकेको छ भने अब हाम्रो नातिनातिनाको लागि तिनले काम गर्ने अवस्था छैन । आधुनिक प्रविधिको प्रयोगबाट शिक्षण नगर्ने हो भने बालबालिकाले शिक्षकको क्षमतामा नै प्रश्न चिन्ह तेर्स्याउँछन्, यो निश्चित छ । समय परिवर्तनका साथसाथै नीति, नियम, मूल्य र मान्यतामा पनि परिवर्तन आउँछ । हाम्रो समयको स्तरीय शिक्षा र अहिलेको स्तरीय शिक्षाको परिभाषा नै फरक भइसकेको छ । खुला तथा दूर सिकाइ औपचारिक शिक्षाको विकल्प होइन बरु यो औपचारिक शिक्षाको परिपूरक हो । अहिलेको समय भनेको दुईतिर खोल हालेको फिताव, चार पर्खालभित्रको कक्षाकोठामा सीमित भएर दिनको ६ घण्टा पढेर चाहेको, खोजेको र दैनिक जीवन्ताई चाहिने ज्ञान पुग्दैन । " Two by four by six education, where learning is contained between the two covers of a book, the four walls of a classroom, six hours a day may be in trouble but it (open and distance learning) has proved remarkably durable." (Tiffin & Rajasingham, 1995) त्यस्तै यसको उपयोगिताबारे यस्तो भनाइ पनि छ : " It provides alternative means of high quality education and training for those who either cannot go to conventional campus-based institutions or donot want so." (Bates 1995) यसैले शिक्षकलाई समयानुकूल परिवर्तन गर्न र परिवेशअनुसारका शब्द ज्ञान, लैङ्गिक विभेद, अनिवार्य आधारभूत शिक्षा, समाहित शिक्षा, गणतन्त्रको लागि शिक्षा, शान्ति र सामाजिक सम्मिलन,

र लक्षित सिकाइ उपलब्धिका लागि समेत परिवर्तन हुन आवश्यक भइसकेको छ। शिक्षक तथा अन्य इच्छुक सचेत नागरिकलाई उनले चाहेको वा खोजे जस्तो ज्ञान, जानकारी दिने सबैभन्दा उपयुक्त माध्यम नै खुला तथा दूर सिकाइ (open and distance learning) हुनेछ।

नेपालमा यसको संभाव्यता

नेपालको भौगोलिक परिवेश, अधिकांश नेपालीको आर्थिक स्थितिको कारणले शिक्षकले आफ्नो पेसागत विकास गर्छु भन्दा भन्दै पनि घर व्यवहार धान्नुपर्ने, परिवारको भरणपोषण गर्नुपर्ने र अन्य कतिपय बाध्यात्मक कारणले योजना सफल हुन सकिरहेको छैन। त्यसमा पनि विद्यालयमा शिक्षक सङ्ख्याको अप्र्याप्तताको कारणले कक्षा सञ्चालनमा कठिनाई हुने हुँदा शिक्षकलाई तालिम लिन का लागि विद्यालयबाट पठाउन विद्यालय सञ्चालक समिति तथा प्रधानाध्यापक चाहदैनन्। यस स्थितिमा शिक्षा मन्त्रालय, महाविद्यालय, विश्वविद्यालय तथा सम्बद्ध अन्य निकायले शिक्षकको पेसागत क्षमता वृद्धिको लागि खुला तथा दूर सिकाइको माध्यमबाट कार्यक्रमहरू तर्जुमा गर्नु सबैभन्दा राम्रो विकल्प भएको छ।

पेसागत क्षमता विकासको लागि छोटो अवधिको तालिम पेसागत विकासको लागि सञ्चालन गरिने छोटो अवधिको तालिमले शिक्षकमा भएको ज्ञान, सीप र दक्षतामा थप नयाँ शिक्षण कला, शिक्षण सिकाइमा आएका नयाँपनसँग परिचित गराउन र सीपको विकास गर्न सहयोगी हुन्छ। यस प्रकारको तालिमले नयाँ सीप, प्रविधि, बालबालिकाको मनोबैज्ञानिक व्यवस्थापन तथा परिवर्तन हुने/भएको पाठ्यक्रम सम्बन्धमा विशेष जोड दिने गर्दछ। यो विधि चीन र अफ्रिकी मुलुक नाइजेरियामा अभ्यास भएको छ।

शिक्षकमा शिक्षण सीप वृद्धि गर्न, ज्ञान तथा शिक्षण सिकाइ र त्यससँग सम्बन्धित समस्याबारे गहिरिएर बुझ्न विशेषज्ञ समूह (Specialist Group) तथा व्यक्तिगत आवश्यकताको (Individual need) आधारमा कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सकिन्छ। यस प्रकारको कार्यक्रम भारतमा इन्दिरागान्धी राष्ट्रिय खुला विश्वविद्यालयले सञ्चालन गर्ने गरेको छ। अब नेपालमा प्रधानाध्यापक हुन १-३ महिने विद्यालय व्यवस्थापन तथा नेतृत्व विकाससम्बन्धी प्रमाणीकरण तालिम लागु हुँदैछ। शिक्षकका चार तह नवप्रवेशी, अनुभवी र विशेषज्ञ हुने र एक तहबाट अर्को तहमा स्तरोन्नतिका लागि एक महिने तालिमको व्यवस्था थालनी हुँदैछ। यस्ता र यस्तै तालिम खुला तथा दूर सिकाइ र शैक्षिक तालिम केन्द्रमा सम्पर्क कक्षा एवम् अन्तर्क्रियासहितको मिश्रित विधि (Mixed mode) अपनाउन सकिन्छ।

शैक्षिक योग्यता बृद्धि :

शिक्षकको व्यावसायिक स्तरोन्नतिको लागि शैक्षिक योग्यता बृद्धि गर्नु पर्दछ। एक तहको पदबाट अर्को तहको पदमा स्तरोन्नति हुन छोटो अवधिको तालिम तथा शिक्षणबाट व्यवस्थापकीय पद (प्रधानाध्यापक)मा बढुवा हुन शैक्षिक व्यवस्थापनसम्बन्धी तालिम अवश्यक पर्दछ र यस्तो तालिमको व्यवस्था खुला तथा दूर सिकाइबाट उपयुक्त हुन्छ। यस्तो अभ्यास अफ्रिकी मुलुक बुर्किना फासोमा भएको छ। शिक्षाको संरचना परिवर्तनपछि कतिपय शिक्षकको शैक्षिक योग्यता तहगत शिक्षणको लागि न्यीकसूनतम योग्यता पनि पुग्दैन। यस अवस्थामा यो विधि अपनाई शिक्षकको योग्यता बढाउने अवसर पाउँछन्। विद्यालय क्षेत्र सुधार योजनाअनुसार आधारभूत तथा माध्यमिक विद्यालयको प्रधानाध्यापक हुन स्नातक तथा स्नातकोत्तर योग्यता र थप प्रधानाध्यापक तयारी कोर्स पूरा गर्नुपर्ने प्रावधान रहेको छ। आधारभूत

तथा माध्यमिक तहको शिक्षक हुनको लागि शिक्षक तयारी कोर्स पूरा गरी प्रमाणपत्र तथा स्नातकोत्तर तह वा सो सरह शैक्षिक योग्यता हासिल गरेको हुनुपर्दछ । भरखरै अखबारमा आएको खबरअनुसार शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रबाट १० महिना तालिम पूरा गरेका शिक्षकलाई उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषदसँगको संयुक्त पहलमा आइ.एड सरह हुने गरी तोकिएको विद्यालयमा अध्ययन गरेर स्तर वृद्धि गर्ने अवसर दिँदा पनि परीक्षामा अनियमितता गर्न नदिएको भनी परीक्षा नै बहिस्कार गरे । खुला तथा दुर सिकाइको माध्यमबाट सो अवसर दिएको भए र समय सीमा नराखी आफू तयारी भए पछि परीक्षामा बस्ने प्रावधान रहेको भए शिक्षकको तर्फबाट यस्तो अशोभनीय कार्य गर्नु पर्दैन थियो होला कि ?

एउटै पहलमा बृहत् जानकारी र प्रसार :

मंगोलियाले १९९० मा एक प्रकारको शासन व्यवस्थाबाट अर्को किसिमको व्यवस्था जाँदा शिक्षाको नीति, उद्देश्य, पाठ्यक्रम, शिक्षण प्रक्रिया, परीक्षा प्रणाली आदि वारे छोटो समयम बृहत् रूपमा प्रशिक्षण दिन यो विधिलाई अपनाएको छ । त्यस्तै नीतिगत रूपमा कार्यरत शिक्षक वा सेवा प्रवेश गर्न इच्छुक व्यक्तिहरूको शैक्षिक योग्यता वृद्धि गर्न शिक्षण संस्थामा पठाउनुको सट्टा यस विधिलाई अफिकी मुलुक नाइजेरियाले १९९०-१९९९ सम्म अपनाएको पाइन्छ ।

नेपालमा पनि नवप्रवेशी शिक्षकहरूलाई ७-१० दिने कार्य अनुभव तालिम तथा पिछडिएका समूहका शिक्षकहरूको क्षमता अभिवृद्धि तालिम विद्यालय क्षेत्र सुधार योजनाअनुसार सुरु गर्ने कार्यक्रम बन्दैछ । यी र यस्तै कार्यक्रम मिश्रित विधि (Mixed mode) अपनाएर सञ्चालन गर्न सकिन्छ ।

यसमा प्रयोग हुने बहुसाधनहरू (Multimedia) मध्ये

स्थान र उपलब्धताको आधारमा नेपालमा निम्न साधन प्रयोगमा ल्याउन सकिन्छ :

पहिलो पुस्ताको साधन-एउटैमात्र प्रविधिको प्रयोग पत्राचार (Correspondence)-वाप्य देशहरूमा कमै प्रयोग हुँदै रहेको साधन नेपालमा अबै पनि उपयुक्त नै रहने देखिन्छ । नेपालको हिमाली भेगका कुना कन्दरामा कार्यरत शिक्षकको लागि यो साधन प्रयोग गरी कठिनतम परिवेशमा काम गर्दै आएका शिक्षकहरूको ज्ञान तथा सीप विकासका सघाउन सकिन्छ । यसको कमजोरी भनेको मन लागेको बूँदामा छलफल वा सवाल जवाफबाट स्पष्ट हुने अवसर दिँदैन । यो साधन केही निरस पनि देखिन्छ ।

दोस्रो पुस्ताको साधन-एकीकृत बहुसाधनहरू को प्रयोगका रूपमा प्रविधि (Integrated multiple media approach) जस्तै-स्वाअध्ययन सामग्री, रेडियो, टेपरेकर्डर, भिडियो, टेलिफोन, टेलिभिजन र प्रशिक्षक तथा प्रशिक्षार्थीबीच दोहोरो कुराकानी गर्न सकिने अन्य साधन हुन् । पहाडीभेक तथा तराईका ग्रामीण क्षेत्रमा कार्यरत शिक्षकहरूको लागि स्पष्ट उद्देश्यसहित तयार पारिएका स्वाअध्ययन सामग्री वितरण, रेडियोको माध्यमबाट पाठहरू प्रसारन, क्यासेट तथा भिडियोको सहायताले थप स्पष्टता हुने र टेलिफोनको सहायतामा प्रशिक्षकसँग प्रत्यक्ष छलफल तथा कुराकानी गर्न सकिन्छ । यी साधन बढी रोचक तथा जीवन्त छन् र सिकाइ क्रियाकलाप बढी प्रभावकारी भएको पाइएको छ । राष्ट्रिय प्रसारन नटिप्ने ठाउँमा स्थानीय एफ.एम.सँग सहसम्बन्ध गरेर रेडियोको माध्यमबाट पाठहरू प्रसारन गर्न सकिन्छ ।

तेस्रो पुस्ताको साधन-दोहोरो सञ्चारका प्रविधि, बहुआयामिक सञ्चारका साधन (Multi-dimensional communication media) प्रशिक्षक

र प्रशिक्षार्थीबीच आधुनिक प्रविधिको माध्यमबाट सिधा अन्तर्क्रिया गर्न सकिन्छ। यसमा स्वाध्ययन सामग्री, रेडियो प्रसारन, टेलिसम्मेलन, सिडीको प्रयोगबाट कम्प्युटरबाट पाठ तथा सिकाइ क्रियाकलाप तथा वेबसाईटको माध्यमबाट तालिम केन्द्रले राखेको सामग्रीहरू हेर्न र पढ्न सक्छन्। प्रशिक्षक र प्रशिक्षार्थीबीच कुराकानी (Chat) गर्न सक्छन्। वेब क्यामराको मदतले प्रशिक्षक र प्रशिक्षार्थी आमने सामने बसे भै गरेर छलफल, अन्तर्क्रिया गर्न सक्छन्। यो तेस्रो पुस्ताको साधन उपलब्ध क्षेत्रको शिक्षकले सिकाइ छिटो, सजिलो, प्रभावकारी र अत्याधुनिक जानकारी सरल तरिकाबाट पाउन सक्छन्। यो सुविधा भएको अन्य ठाउँका शिक्षकले पनि यसबाट फायदा उठाउन सक्छन्।

यिनै तीन पुस्ताका साधनलाई मध्यनजर गरी शिक्षा मन्त्रालय, शैक्षिक तालिम केन्द्रहरू, तालिम दिन जिम्मा पाएका अन्य शैक्षिक सस्थाहरू र उच्च माध्यमिक विद्यालय तथा विश्वविद्यालयले सहभागी शिक्षकको आवश्यकता र सङ्ख्याको आधारमा देशको ग्रामीण क्षेत्र, सहरी क्षेत्र, आधुनिक विद्युतीय तथा सञ्चारका सुविधा पुगेको आधारमा शिक्षकको पेसागत सीप अभिवृद्धि गर्न छोटो अवधिको तालिम, विशेषज्ञता आवश्यकता पर्ने, शैक्षिक व्यवस्थापन, योग्यता बृद्धि, मागमा आधारित एवम् Crash Courses आदि आदि कार्यक्रमहरू तयार गर्नु पर्दछ। कार्यक्रम स्वीकृत गरेर मात्र हुँदैन खुला तथा दूर सिकाइको माध्यमबाट तालिमको व्यवस्थापन, सम्बन्धित सामग्री निर्माण गर्ने विशेषज्ञलाई पर्याप्तमात्रामा राष्ट्रिय तथा अन्तरराष्ट्रियस्तरको विशेषज्ञता ज्ञान प्राप्त गर्ने व्यवस्था (exposure) र आवश्यक सङ्ख्यामा प्रशिक्षक व्यवस्था पनि हुनु पर्दछ। नेपाल सरकार तथा अन्य हितैषी निकायले पनि यस प्रकारका

कार्यक्रमलाई प्राथमिकताका साथ बजेट तथा अनुदान सहयोग व्यवस्था गर्दा नेपाल नेपाली तथा यसमा सङ्लग्न समुहको हित हुने निश्चित छ।

निचोड

बालबालिकालाई गुणस्तरीय शिक्षा दिन योग्यता पुगेको दक्ष शिक्षक हुनु अनिवार्य छ। नेपालको ग्रामीण क्षेत्रमा तहगत योग्यता नपुगेका शिक्षकले पनि अध्यापन गराउँदै आएका छन्। नर्मल तालिमदेखि तीस तथा चालीसको दशकमा तालिम लिएका शिक्षकहरू विद्यालयमा अभै बगेल्ती छन्। विज्ञान तथा प्रविधि विकासको कारणले छ वर्ष अघि सिकेको ज्ञान र सीपले काम गर्न नसक्ने स्थिति आइ सकेको छ। अभै भन्ने हो भने कम्प्युटर र इन्टरनेट सुविधा पुगेको स्थानका बालबालिका नवीनतम खोजपूर्ण ज्ञान तथा आधुनिक प्रविधि सम्बन्धमा शिक्षक भन्दा धेरै अगाडि छन्। यस स्थितिमा शिक्षकहरूलाई खुला तथा दूर सिकाइको माध्यमबाट समयानुकूल तालिम कार्यक्रमको तर्जुमा गरी ज्ञान तथा सीप विकास गर्ने अवसर दिँदा त्यसले बालबालिकाको शिक्षण सिकाइमा अप्रत्यक्ष सहयोग पुर्‍याउने निश्चित छ। यसबाट बालबालिकाले गुणस्तरीय शिक्षा पाउछन् र लगानीको प्रतिफल लामो समयपछि पाउने भए पनि समग्रमा राष्ट्रको लागि हितकारी नै हुन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

शैजविके (२०६५)। दूर शिक्षा। भक्तपुर : शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र।

शिक्षा मन्त्रालय (२०६६)। विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना (२०६६-२०७२)। काठमाडौं : शिक्षा मन्त्रालय।

कोइराला, विद्यानाथ, (२०६२)। गुणात्मक शिक्षाका लागि शिक्षक तालिम। शिक्षक शिक्षा।

भक्तपुर : शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र।

हिमाल एसोसियसन, (पुस २०६६)। शिक्षक मासिक।

ललितपुर: लेखक ।

DOE (2008), *National Assessment of Grade 5 Student*. Bhaktapur: The Author.

DOE (2009), *National Assessment of Grade 8 Student 2008*, Bhaktapur : The Author.

DOE (2008 Nov), *Flash 1 Report 2008-009(2065)*. Bhaktapur: DOE.

DOE (2009 June). *School Level Educational Statistics of Nepal*,

Consolidated Report. Bhaktapur : DOE.

UNESCO (2001). *Teacher Education Through Distance Learning, Summary of Case Studies*. Paris : Author.

UNESCO (2002 March), *Teacher Education Guidelines: Using Open & Distance Learning*. Paris : Author.

सशस्त्र द्वन्द्व व्यवस्थापन र खुला शिक्षा

गोहनाथ गौतम

उपनिर्देशक, शिक्षा मन्त्रालय

१. पृष्ठभूमि

सामाजिक विसङ्गति र असमन्जस्यताको परिणाम स्वरूप नै समाजमा द्वन्द्वको सिर्जना हुन्छ। यस्तो बेलामा अभिभावकहरू द्वन्द्वको मारमा पर्दछन् र पारिवारिक विस्थापन, वियोग र छटपटाहटको अवस्था रहेका बालबालिकाको शिक्षा दीक्षका लागि राज्यले उचित ध्यान पुऱ्याउन कठिन हुन्छ। पारिवारिक हेरचाह र लगानीको अभाव तथा राजनैतिक वा राज्यपक्षीय संरक्षणको अभाव भए पनि बालबालिकाले शिक्षा पाउने नैसर्गिक अधिकारको सुनिश्चितता गर्नु हाम्रो बाध्यात्मक दायित्व हो। द्वन्द्व व्यवस्थापनको मुख्य पक्षको रूपमा पनि बालअधिकारको सुनिश्चितता तथा शैक्षिक जागरणमा अभिवृद्धि गर्ने विषयलाई लिने सकिन्छ। नेपालमा वि.स.२०५२ पछि सघनरूपमा चलेको सशस्त्र विद्रोह र द्वन्द्वको चपेटामा परेको बालबालिका र उनीहरूका अभिभावकलाई समेत उचित शिक्षा प्राप्त गर्न पाउने अवसरको सुनिश्चितताका लागि खुला शिक्षा तथा दूर सिकाइ प्रणाली उपयोगी हुने देखिन्छ।

२. द्वन्द्व र द्वन्द्व व्यवस्थापन

(क) द्वन्द्व: द्वन्द्व भनेको मूल्य मान्यता, विश्वास, बुझाइ र अवधारणामा रहने मत भिन्नताका कारण उत्पन्न हुने मनोवैज्ञानिक अवस्था हो जुन विभिन्न स्वरूपहरू जस्तै असहमति, प्रतिक्रिया, क्रोध, रिसइवी, दुस्मनी, गालीगलौज, उजुरी, मुद्दा-मामिला, कुटपिट वा हिंसा युद्धको रूपमा देखापर्दछ। (उपेती २०६०) सामान्य बोलीचालीमा भगडा, मनमुटाव, दुश्मनी, काटमार, वैरभाव, हिंसा, लडाइ आदिलाई द्वन्द्व भन्ने गरिन्छ। द्वन्द्व सम्बन्धमा ओयवर (१९४८)

भन्छन्-यो सामाजिक जीवनको एक अपरिहार्य यथार्थता हो जुन शक्तिको प्रभाव र भिन्नताबाट उब्जिएको हुन्छ। यस्तै कार्लमार्क्सले 'द्वन्द्व भनेको समाजका शक्ति र उत्पादनको स्रोतमाथि नियन्त्रण गरेको सम्पन्न वर्ग र स्रोतशक्ति कम भएका विपन्न वर्गबीचको उक्त स्रोत र शक्ति आफ्नो पक्षमा पार्ने मानसिकताबाट सिर्जित अवस्था हो, जुन समाजमा असमान भएसम्म रहिरहन्छ' भनेका छन्। विभिन्न interest groups वा personalities बीच पनि सान्दर्भिक विषयमा वैचारिक, कार्यक्रमगत वा लाभांश वितरणमा यस्ता द्वन्द्वहरू हुने गर्दछन्। द्वन्द्व व्यक्ति, परिवार, समूह, समाज हुँदै राष्ट्रिय र अन्तरराष्ट्रिय स्तरसम्म रहन्छ। व्यक्तिमा अन्तरद्वन्द्व चलेर आत्महत्याका प्रयासहरू हुने, बहुलाउने, सामान्य व्यवहार देखाउने वा टोलाउने जस्ता स्वभावहरू देखिन्छन् भने पारिवारिक स्तरमा अन्तरद्वन्द्व बढेर विग्रह हुने मुद्दा मामिला, भैँभगडा हुने, समूहस्तरमा Gang Fight हुने समूह सदस्य बीच मनमुटाव हुने, सामाजिकस्तरमा समूहगत मनोमालिन्य, भैँभगडा हुने जस्ता अवस्था बारम्बार भई रहेको देखिन्छ। यसैगरी राष्ट्रिय स्तरमा सङ्गठित विद्रोह, भैँभगडा, सरकार र जनताबीच टकराव राजनैतिक दलहरूबीच विश्वासको कमी, सडक संघर्ष, अन्तराष्ट्रिय स्तरमा राष्ट्रहरू बीच टकराव, कुटनीतिक सम्बन्ध बिगिने, आरोपपत्यारोप र आक्रमणका समयका घटनाहरू हामीले देखिरहेका छौं। यी सबै कुनै न कुनै तहमा द्वन्द्वका स्वरूप नै हुन्। यस्ता

द्वन्द्वहरू अदृश्य, खुला, हिंसात्मक र छापामार अवस्थामा हुन्छन् ।

(ख) सशस्त्र द्वन्द्वको परिणाम : जोहान गाल्टुड 'द्वन्द्व जीवन हो र जीवन द्वन्द्व हो' भन्दछन् । त्यसैले द्वन्द्व खासरूप र अवस्थामा मात्र खराब हुन्छ तर यो आफैँमा खराब मात्र हुन्न वरु समाज विकासका लागि र यसको रूपान्तरणका लागि महत्वपूर्ण हुन्छ भन्ने मत पनि बलियो रहेको देखिन्छ । यस दृष्टिकोणबाट हेर्दा द्वन्द्वको परिणाम ध्वंस, विध्वंस मात्र होइन त्यसभित्र रहेको परिवर्तनको आकाङ्क्षा, परिवर्तनतर्फ अभिमुखीकृत व्यवहार र अन्तरनिहित सिर्जनको पाटो तर्फ पनि लक्षित हुन जाने देखिन्छ ।

नेपालको सन्दर्भमा द्वन्द्व सदैव सामाजिक विकास तर्फ नै लक्षित भएको पाइन्छ । २००७ सालमा भएको राजनितिक द्वन्द्वको परिणाम स्वरूप नेपालमा प्रजातन्त्र स्थापनाका भयो । यसले सामाजिक रूपान्तरणमा सकारात्मक प्रभाव पऱ्यो । यसपछिको राजनैतिक द्वन्द्व सशस्त्र द्वन्द्व तथा अन्य सामाजिक उत्थानका गतिविधिहरूको परिणाम स्वरूप हाम्रो वर्तमान तत्कालीन रूपमा विभिन्न दुस्प्रभावहरू पारेको अवस्था पनि छ । जस्तै :

१. समाजमा अशान्ति
२. नागरिकको विस्थापन
३. असहिष्णु व्यवहारको वृद्धि
४. जिउधनको असुरक्षा
५. भौतिक तथा मानवीय क्षति
६. बालबालिकाको शिक्षा, स्वास्थ्य, सुरक्षामा प्रत्यक्ष प्रभाव
७. विकास निर्माण कार्यमा बाधा
८. सरकारको प्रभावकारिता घट्ने
९. राष्ट्रिय आय तथा रोजगारीका अवसर घट्ने
१०. राष्ट्र असफलताको दिशातर्फ धकेलिन

सम्भावना प्रवल हुने

(ग) द्वन्द्व व्यवस्थापन: द्वन्द्वरत पक्षहरूका सम्पूर्ण द्वन्द्वयुक्त गतिविधि अन्त्य गर्न यसका आधारभूत कारणहरू पत्ता लगाई निराकरणतर्फ जन चाहने विधि द्वन्द्व समाधान हो भने द्वन्द्व काललाई अधिकतम सहमतिको नजिक ल्याई क्षति वा क्षतिको प्रभाव कम गर्नेतर्फ केन्द्रित हुने विधि द्वन्द्व व्यावस्थापन हो । द्वन्द्व व्यवस्थापन द्वन्द्वलाई सिर्जनात्मकतातर्फ अभिप्रेरित गर्न चाहने पद्धति हो । यसले द्वन्द्वको तत्कालीन अवस्थाको सुधार गर्ने र द्वन्द्वको जरा पहिचान गरी त्यसको निराकरणको दिशातर्फ ध्यान केन्द्रित गर्दछ । यसको व्यवस्थापन आपसी फाइदा, सामूहिक सिकाई र द्वन्द्व रूपान्तरणको आवश्यकतामा आधारित हुन्छ (उप्रेती २०६०) त्यसैले द्वन्द्व व्यास्थापन विशेषतः सशस्त्र द्वन्द्वलाई व्यवस्थापन गर्ने क्रममा ज्यादै महत्वपूर्ण हुन्छ । लिटल जोन र उनका साथीहरूले द्वन्द्व व्यावस्थापनका निम्न छ रणनीतिगत ढाँचा भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् :

१. द्वन्द्व सम्पोषण : यस अनुसार द्वन्द्वलाई उपयोगी भएको मानिन्छ र यसको विस्तार हुन नदिन द्वन्द्वको सम्भार गरिन्छ ।
२. आर्थिक लेनदेन : यस अनुसार आर्थिक लेनदेन गरी सम्भौता गरिन्छ र द्वन्द्व व्यवस्थापनको अन्तिम निर्णयमा पुगिन्छ ।
३. शक्तिको प्रयोग : यस अनुसार शक्ति बढी हुनेले बढी फाइदा लिएर सम्भौता सम्पन्न गर्दछ ।
४. सञ्जाल र संयुक्त पक्षको प्रयोग : यस अनुसार समान इच्छा र चाहना हुने हरू बीच सहकार्य र सहर्मतिका लागि सञ्जाल र संयोजनको उपयोग गरी उचित निकास निकालिन्छ ।
५. सर्वसम्मत शैली : यस अनुसार द्वन्द्वरत पक्षहरू

वीच सर्वसम्मत समाधान खोजेर द्वन्द्व समाधान गरिन्छ ।

यी द्वन्द्व व्यवस्थापनका विधिहरूको उपयोग गर्नका लागि सचेत र सहिष्णुता भएको नागरिकको आवश्यकता पर्दछ । जबसम्म चेतनास्तर सबल हुन्छ तबसम्म द्वन्द्व व्यवस्थापन गरिए पनि त्यो अस्थायी हुन्छ । बालवातिका भाविष्यका कर्णधार हुन् त्यसैले उनीहरू माथि गरिने लगानी जति फलदायी अरू केही हुन्छ । यसैगरी बालबालिकामाथि गरिने लगानीको मुख्य पक्ष भनेको शिक्षा दीक्षा नै हो ।

३. खुला शिक्षाको सन्दर्भ

(क) सन्दर्भ- १: सन् १९४८ डिसेम्बर १०मा संयुक्त राष्ट्र सङ्घको साधारणसभाते मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणा स्वीकार गर्‍यो । यसको धारा २६ मा 'प्रत्येक व्यक्तिलाई शिक्षा पाउने अधिकार छ । शिक्षा कमसेकम प्रारम्भिक र बुनियादी अवस्थामा निःशुल्क हुनेछ । प्रारम्भिक शिक्षा अनिवार्य हुनेछ । प्राविधिक र व्यवसायिक शिक्षा सर्वसुलभ हुनेछ र उच्चस्तरको शिक्षा योग्यताको आधारमा सबैलाई समानरूपले उपलब्ध हुनेछ' भन्ने उल्लेख छ । यस प्रावधानवाट शिक्षा मानवको नैसर्गिक अधिकारका रूपमा स्थापित भएको छ । यस पछि विश्व शिक्षा मन्त्रको सम्मेलन डाकार १९९० र जेमटिन २००० बालअधिकार सम्बन्धी घोषणा १९९०, आपाङ्ग बातवातिकासम्बन्धी सन्धि १९९३ सहश्राव्दी विकास लक्ष्यहरू, युनस्काको शिक्षा प्रयास आदि उल्लेख्य रूपमा रहेका छन् ।

(ख) सन्दर्भ- २ : हमान इलिवको Descholling society, रेमरको The school is dead, पाउला फेरको Pedagogy of the oppressed हुने आदि पुस्तकहरूले शिक्षालाई विद्यालयीकरण गर्न नहुने धारणा राखे । यसवाट निश्चित गरिएका उद्देश्य,

पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, शिक्षण विधि र तोकिएका स्थानमा कैद गरिएको शिक्षाले व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रता हनन् भएको छ भने अवधारणले गति लियो । यस्तो शिक्षा विद्यार्थीले के सिक्ने, कहाँ सिक्ने, कसरी सिक्ने र कति सिक्ने भन्ने स्वतन्त्रताको सट्टा पूर्वनिर्धारित चौघेराभित्र राखेर शिक्षालाई संभ्रान्त परम्परागत शिक्षा पद्धतिलाई banking education concept भन्दै यसका निम्न विशेषता उल्लेख गर्न पुगे (pedagogy of the oppressed) ।

१. शिक्षकले पढाउने विद्यार्थीले पढ्ने । विद्यार्थीलाई पढाउने
२. शिक्षक सर्वज्ञाता हुनन्, विद्यार्थी केही जान्दैनन्
३. शिक्षक वोल्छन्, विद्यार्थी ध्यानपूर्वक सुन्छन्
४. शिक्षक छनोट गर्छन् र दिन्छन् विद्यार्थी ग्रहण गर्छन्
५. शिक्षक भूमिका खेल्छन्, विद्यार्थी उसलाई पछ्याउँछन्
६. शिक्षक सिकाइ प्रक्रियाको विषय हो र विद्यार्थी उद्देश्य मात्र । त्यसैले विचार अनुसार आएको यस नयाँ अवधारणाले औपचारिक शिक्षा प्रणालीमाथि चुनौती खडा गर्‍यो ।

(ग) सन्दर्भ- ३ : सशस्त्र द्वन्द्व प्राकृतिक विपत्तीजस्ता समस्याग्रस्त समयमा औपचारिक पठनपाठनको त के कुरा जीउधनसमेतको सुरक्षा हुन सक्दैन । यस्तो समयमा औपचारिक शिक्षा प्रणाली तहसनहस हुनु स्वाभाविकै हो । फलस्वरूप विद्यालय शिक्षाको निरन्तरता र प्रौढ शिक्षाको समेत निरन्तरतामा बाधा उत्पन्न हुन जान्छ । यस समयमा पनि अध्येताहरूले आफ्नो अध्ययन यात्रालाई निरन्तरता दिन पूर्व निर्धारित आधार पूरा गर्न सक्दैनन् । समाजमा फैलिएको विद्रोहको आगोले आफ्नो प्रभाव विस्तार गर्दै संरचना नै

तहसनहस पाछं । यस्तो परिस्थितिको व्यवस्थापन गर्दै बालवातिका र वयस्कको शिक्षा पाउने अधिकार सुनिश्चित गर्न तथा अल्पअवधिमा नै उपाधि सहितको शिक्षा हासिल गर्न वैकल्पिक शैक्षिक माध्यम आवश्यक देखियो ।

(घ) सन्दर्भ- ४ : छोटो समयमा धेरै जनालाई शैक्षिक अवसर प्रदान गर्न औपचारिक संयन्त्रले काम गर्न नसक्ने अवस्थामा पनि अवसर वितरण त गर्ने पछं । यसै गरी विज्ञान र प्रविधिको उन्नत विकाससँगै आम नागरिक एउटा मात्र काममा अल्मिएर समय गुजार्न चाहन्तन् अझ केवल पढ्ने मात्र भन्दा अभ्यास गर्दै पढ्ने विकासको सिकाइ उपलब्धि राम्रो हुने तथ्य प्रकाश हुँदै आएको छ । यसै गरी एक ठाउँमै बसेर विश्वका कुना कुनामा विकास भएका अवधारणा, अभ्यास र ज्ञानको विष्फोटलाई ग्रहण गरी आत्मविकास गर्ने अवसरबाट सचेत नागरिक बाञ्चित हुन चाहन्तन् । यस परिप्रेक्ष्यमा अब सीमित पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, विद्यालय र शिक्षकको प्रत्यक्ष सम्पर्क विना नै पनि धेरै सिक्न सकिने सम्भावनामा वृद्धि भएर आउन थालेको छ । फलस्वरूप शिक्षार्थी र शिक्षकबीच face to face मोड बाहेक दुर शिक्षण तथा दुर सिकाइ पद्धति लोकप्रिय बनेको देखियो ।

४. खुला सिकाई र सशस्त्र द्वन्द्व

नेपाल जस्तै सशस्त्र द्वन्द्वको चपेटामा परेका मुलुकहरूमा शिक्षा प्रदान गर्ने भरपर्दो माध्यमका रूपमा खुला सिकाइ पद्धतिको प्रयोग भएको पाइन्छ । युनिसेफको लागि Cambridge distance education consultancy ले गरेको दक्षिण एसियाली मुलुकका आधारभूत शिक्षाका लागि खुला तथा दुर सिकाइबारे अध्ययनमा पनि द्वन्द्व र विपत्तिमा परेको बालवातिकासम्म पुग्न सकिने सम्भावना औल्याएको छ । श्रीलङ्काले सिंहाली र तिमल दुवै भाषी समुदायका

लागि मुख्य तीनतीन तहका खुला विद्यालय शिक्षाको अवसर प्रदान गरेको छ ।

Level 1 - which corresponds to grade 6 and 7

Level2 - which covers grades 8 and 9

Level3 - which covers grades 10 and 11

यस्तो शिक्षा १५+ उमेरका सिकारूपति लक्षित छ । यस कार्यक्रममा लक्षित समूहभन्दा अरुका लागि पनि आकर्षण बढेको पाइएको छ । यस्ता कक्षाहरूमा Tutorials हरू प्रति महिना ३ पटक स्थानीय केन्द्रमा जान्छन् र कम्तीमा ३ घण्टा त्यहाँ समय खर्चन्छन् ।

श्रीलङ्कामा अभ्यास भएको खुला विद्यालय शिक्षाको व्यवस्था नेपालका लागि पनि उपयोगी हुनसक्छ । किनकि दुवै मुलुक द्वन्द्वको चपेटाबाट भर्खरै मुक्त भएका छन् । नेपालको विकास स्थिति श्रीलङ्काको तुलनामा निकै कमजोर रहेको र विद्यालय बाहिर रहेका बालबालिकाहरू धेरै भएको हुनाले नेपालका लागि उपयोगी हुने देखिन्छ ।

अफगानिस्तानमा तालिवानी सरकारको पतनपछि त्यहाँको सरकारले Back to school अभियान नै सञ्चालन गर्‍यो । फलस्वरूप ९-१५ वर्ष उमेर समूहका सहित विद्यालय बाहिर रहेको करिब ३.२ मिलियन बालबालिकाले शिक्षाको अवसर प्राप्त गर्ने सके । त्यहाँको कार्यक्रम कार्यान्वयनका ४ चरण रहेका छन् :

१. समुदाय परिचालन : समुदायले शिक्षा समिति बनाई पढ्ने सिकारु र पढाउने Mentors को व्यवस्था गरियो ।

२. पाठ्यक्रम/कार्यक्रमको व्यवस्था : ९-१५ वर्ष उमेर समूहका , १ कक्षामा २५ जना रहेन व्यवस्था तथा हप्तामा ६ दिन पढाइ हुने गरी दैनिक तोकिएको घण्टा अध्यापन हुने व्यवस्था मिलाइयो । विद्यालय समय समुदायले नै छान्न

पाउने व्यवस्था गरियो ।

३. Cascade तालिम : cascade model बाट तालिम प्रदान गरियो ।

४. अनुगमन र मूल्याङ्कन : प्रशिक्षक/ सहजकर्ताको भर्ना र प्रगति तथा विद्यार्थीको चरित्र र प्रगतिको अनुगमन मूल्याङ्कन गरियो ।

नेपाल जस्तै अविकसित यस मुलुकमा उमेर ढल्क सकेको वयस्कहरूका लागि शिक्षाको अवसर प्रदान गर्ने गरिएको यो अभ्यास नेपालका लागि अझ उपयोगी हुन सक्दछ ।

सशस्त्र द्वन्द्वका कारणले विस्थापित भएका परिवार र विद्यालयमा पढ्ने उमेर ढल्किसकेको युवाहरूलाई खुला शिक्षा पद्धतिले अध्ययनको अवसर सिर्जना गर्दछ । यसैगरी सशस्त्र द्वन्द्वमा जनसेनाको भूमिका निर्वाह गर्न वीचैमा पढाइ छोडेका व्यक्तिहरू समेत यसबाट लाभान्वित हुन सक्छन् । यसैले पनि माध्यमिक तहसम्म खुला विद्यालयको अभ्यास प्रारम्भ गरिएको छ । यसबाट लडाकुहरूको समाजोन्मूलक, सामाजिक भूमिकामा पुनर्स्थापना वा रोजगारमूलक सीप हासिल गर्न समेत सहयोग पुग्न सक्दछ ।

नेपालमा द्वन्द्व व्यवस्थापनको चरण द्वन्द्व समाधानतर्फ अग्रसर छ । यस्तो चरणमा द्वन्द्व प्रभावित पक्षहरू (राज्य, नागरिक र विद्रोही) को पुन एकाकारयुक्त सम्मेलनका लागि शैक्षिक चेतना, रोजगारीको अवसर र सहिष्णुताको नैतिक बल प्रदान गर्न पनि शिक्षा अपरिहार्य छ । यस्तो शिक्षा खुला तथा दूर सिकाइको माध्यमबाट सम्भव हुने देखिन्छ ।

५. संस्थागत व्यवस्थापन :

शिक्षक तालिमका लागि प्रारम्भ भएको दुरशिक्षा पद्धति नेपालमा अब विद्यालय र विश्वविद्यालय शिक्षासम्म विस्तार भैसकेको छ । यसको संस्थागत विकासका लागि भने अझै पनि छुट्टा संस्थाको विकास हुन सकेको पाइन्न । यसका लागि शिक्षा विभाग,

अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र र शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रहरू आ-आफ्नो कार्यान्वयन पद्धति अनुसार अगाडी वढेका छन् । उच्च शिक्षामा प्रारम्भ भएको खुला सिकाइ पद्धति पनि विशेषतः प्रमाणपत्र श्रेणीगत सुधार गरी जागिरमा बढ्नुवा लिन बढी प्रयोग भएको देखिन्छ । यसले गुणस्तर नियन्त्रणमा समस्या पैदा गरेको देखिन्छ । सरकारी कार्यालयका रूपमा रहेको दुर तथा खुला सिकाइ महाशाखा शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रभित्र हराएकै छ भन्न कठिन छैन । त्यहाँ रहेको रेडियो स्टेशन औपचारिक काममा मात्र सीमित रूपमा सङ्लग्न छ तर शिक्षा विभागले रेडियो नेपाल र अन्य संस्थासँग शैक्षिक कार्यक्रम विकास र प्रसारणको छुट्टै सम्झौता गरिरहेको छ । यस अवस्थामा अब पुनः खुला तथा दूर सिकाइको छुट्टै केन्द्र स्थापना गरी यसलाई सवल र सशक्तीकरण गर्न आवश्यक देखिन्छ ।

Post conflict को अवस्थालाई समेत मध्यनजर गरी दूर तथा खुला सिकाइको क्षेत्र विस्तार गर्नु आजको आवश्यकता छ भन्न सकिन्छ । यस रूपमा अझ प्रगति गर्दै योजनाका दस्तावेजमा मात्र होइन कार्यान्वयन तहमै खुला विश्वविद्यालयको स्थापना पनि आजको माग हो भन्ने देखिन्छ । यसबाट द्वन्द्व व्यवस्थापन र द्वन्द्व समाधान गर्न महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह हुन सक्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

UNICEF, (2008). *Open and distance learning for basic education in south Asia A report*. Paris: Author

उप्रेती, विष्णुराज, (२०६०)। *द्वन्द्व व्यवस्थापनका सिद्धान्त र विधिहरू* । इनेब्लिड स्टेट प्रोग्राम

शर्मा, चिरन्जिवी, (२०५८) । *शिक्षाका आधारहरू* । काठमाडौं : एम् के पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रीब्युटर्स ।

सु-शासन र विद्युतीय शासन: सम्बन्ध र संभावना

हरि खड्का
इन्जिनियर, शैजविके

परिचय

सुशासन हरेक देश र शासनको माग हो । चाहे बहुदलीय प्रजातान्त्रिक शासन व्यवस्था भएका मुलुकका सरकार हुन् वा सैनिक शासन वा अन्य कुनै किसिमको निरङ्कुश तानाशाही सरकार, प्रत्येकले सुशासनको भाषण गर्दछन् र आफ्ना गतिविधि योजना तथा कार्यक्रमहरू सुशासन कायम गर्ने दिशामा केन्द्रित रहेको दावी गर्छन् । त्यसैले सुशासन व्यापक रूपमा चर्चा गरिने र सार्वजनिक सेवा वितरणको एउटा गतिलो, भरपर्दो प्रभावकारी तथा जनमुखी शासन प्रक्रिया हो भन्ने विश्वव्यापी मान्यताका रूपमा स्थापित विषय हो ।

राज्य सञ्चालन सरकारको नियन्त्रण, स्वार्थ र रुचिमा मात्र भर पर्ने विषय होइन । शासन भनेको परम्परागत रूपमा मानिँदै आएको शासकमुखी व्यवस्था होइन, बरु शासन व्यवस्थाका प्रत्येक विषय जनतासँग सम्बन्धित हुन्छन् । तसर्थ सरकारी संयन्त्रहरूको सुधार र प्रवर्द्धन गरी सरकारी संयन्त्र, वस्तु तथा सेवा सुविधाको जनमुखी व्यवस्थापन र परिचालन हुनुपर्छ, प्रत्येक सेवा र सुविधा जनताको हित र उपयोगिताका लागि निष्पक्ष तथा पारदर्शी ढङ्गले परिचालित गरिनु पर्दछ भन्ने जस्ता विविध मान्यताहरू अँगालेको व्यवस्था नै सुशासन हो भन्न सकिन्छ । जब जनताले सुख, शान्ति, समृद्धिको अनुभव गर्दछन् तबमात्र सुशासन भएको मान्न सकिन्छ । तसर्थ सुशासन भनेको राम्रो वा असल शासन हो, जुन शासन व्यवस्थामा जनतालाई सर्वोपरि ठानी उनीहरूको इच्छा र आवश्यकता अनुसार जनता सन्तुष्ट हुने

किसिमबाट राज्यव्यवस्था सञ्चालन हुन्छ । सुशासन कुनै नौलो विषयवस्तु नभई शासन गर्ने परिपाटीमा सुधार, परिवर्तन वा प्रवर्द्धन गरी राज्यको ढुकुटी तथा स्रोत र साधनको बाँडफाँडमा सम्पूर्ण जनताको समान सहभागितामा निर्भर होस् भन्ने कुराको सुनिश्चित गरिन्छ ।

सुशासनलाई “शासनको वा सरकारको वैधता” (Legitimacy of government) का रूपमा पनि हेर्ने गरिन्छ । चुनिएर वा निर्वाचित भएर आएको कानुनी सरकार हुँदा मात्र सरकार वैधानिक हुँदैन । वैधानिक हुनका लागि सुशासन हुनुपर्छ अर्थात् उसले कानुनले दिएको अधिकारलाई जनताको हित, अपेक्षा र संरक्षणमा प्रयोग गर्नुपर्दछ । त्यस्तो सरकार जनमुखी हुनुपर्दछ, विकास निर्माणका योजना, कार्यक्रम तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन मूल्याङ्कन, स्रोतको बाँडफाँड प्रतिफलको प्राप्तिमा जनसहभागिता गराउन सकेमा मात्र सरकारको अधिकार वैध ठहरिन्छ । अर्को शब्दमा अधिकारको समुचित प्रयोग र अवसरको समानुपातिक वितरणलाई सुशासन मान्न सकिन्छ । यसरी हेर्दा सुशासनका आयाम (dimension) हरूलाई मुख्यतः तीन भागमा बाँड्न सकिन्छ ।

१. राजनीतिक आयाम: सुशासनले जनसहभागितामा जोड दिन्छ र राजनीतिक पार्टीहरूले समेत आफ्नो राजनीतिक प्रचारप्रसार गर्नका लागि पनि जनसहभागिता र नागरिक समाजको भूमिकामा जोड दिन थालेको पाइन्छ । सुशासनले बहुदलवाद, स्वतन्त्र पत्रकारिता, सार्वजनिक

जवाफदेहिता, स्वतन्त्र एवम् सक्षम न्यायप्रणाली, आधारभूत मानवअधिकारको प्रत्याभूति जस्ता विषयहरू समेट्ने र राजनीतिले यी विषयहरूलाई राजनीतिक दृष्टिकोणले हेर्ने भएकाले सुशासनलाई राजनीतिक आयामको रूपमा हेरिएको हो ।

२. व्यवस्थापकीय आयाम: यस अन्तर्गत स्वच्छ, छिटो छरितो, पारदर्शी, मितव्ययी, प्रतिस्पर्धात्मक, कार्यमूलक, नतिजामूलक, सक्षम, उत्पादनशक्ति, सेवामूलक र उत्तरदायी सार्वजनिक व्यवस्थापन, सार्वजनिक स्रोत साधनहरूको उचित र प्रभावकारी व्यवस्थापन, आर्थिक उदारीकरण, निजीकरणजस्ता विषयवस्तुहरूलाई समेट्न सकिन्छ ।

३. नैतिक आयाम: सुशासनको नैतिक आयामले नैतिक जिम्मेवारी, मूल्य, मान्यता, असल र स्वच्छ आचरण, पारदर्शिता, स्वच्छ प्रशासन, भ्रष्टाचार नियन्त्रणजस्ता विषयवस्तुहरू समेटेको हुन्छ ।

त्यसैगरी विश्व बैङ्कले निम्न तत्वहरूलाई सुशासनका आयामको रूपमा लिएको छ : भ्रष्टाचारमुक्त, नातावाद कृपावादमुक्त, बहुमतको कदर, बहुजन हितायमा आधारित, कार्यमा प्रक्रियागत ढिलासुस्ती नहुनु, पछाडि परेका जातजाति, धर्म समुदाय, आदिवासी, जनजाति लगायतका वर्गको हित, गुणस्तरीय सेवा तथा सुविधा, राज्यको नियन्त्रण कम र समानता भएको अवस्था वा जसलाई हामी असफल राष्ट्र भन्छौं त्यसको ठीक विपरीत सुशासन हो भन्न सकिन्छ ।

सुशासनका पक्षहरू

सुशासनलाई विशेषतः दुई पक्षमा विभाजन गरेर हेर्न सकिन्छ ।

१. वैधानिक शासन र कानुनी राज्यको स्थापना गरी शासन व्यवस्थालाई पारदर्शी, र शासकलाई

जिम्मेवार एवं जवाफदेही बनाउने, र

२. नागरिकलाई शासन व्यवस्था र विकास निर्माणका कार्यमा अपनत्व कायम हुनेगरि सहभागी हुने वातावरण सिर्जना गर्ने ।

विश्व बैंकका अनुसार समाजमा विद्यमान निम्न तीन पक्षले कुनै पनि देशको शासन व्यवस्था कस्तो छ भन्ने निर्धारण गर्दछन् :

१. राजनीतिक व्यवस्थाको किसिम (type of political regime)

२. विकास निर्माणका कार्य सञ्चालन गर्ने क्रममा आर्थिक तथा सामाजिक स्रोतसाधनहरूको व्यवस्थापनमा अपनाइने प्रकृया, र

३. नीति निर्माण र तीनको कार्यान्वयन गर्नसक्ने राज्यको क्षमता ।

सुशासनका विशेषताहरू

सुशासनको क्षेत्र व्यापक भएकाले यसले विभिन्न तत्वहरू समेटेको हुन्छ । तर तल उल्लिखित तत्वहरूलाई भने सुशासनका अभिन्न अङ्गका रूपमा लिने गरेको पाइन्छ ।

१. रणनीतिक दृष्टिकोण (Strategic vision): के गर्ने, कसरी गर्ने, कहिले गर्ने, केके स्रोत साधनको प्रयोग गर्ने सुस्पष्ट हुन्छ ।

२. जनसहभागिता (Participation): जनसरोकारका विषयमा के, कहिले, कसरी, किन गर्ने भन्ने जस्ता विषयको निर्णय गर्ने प्रक्रियामा जनतालाई नै सहभागी गराउँछ र यसले विकेन्द्रीकरणलाई प्रोत्साहित गर्छ ।

३. पारदर्शिता (Transparency) : पारदर्शिता सुशासनको अभिन्न अङ्ग हो र यसले सूचनाको अधिकार भन्ने जनाउँछ । सरकारले गर्ने कार्य वा बनाएका नीति, कार्यक्रम र सोको कार्यान्वयन

प्रक्रिया तथा कार्यान्वयन अवस्था आदिका बारेमा जनतालाई जानकारी गराउने, स्रोत साधनको समुचित उपयोग गर्ने र जनताको सहभागितालाई सुनिश्चित गर्ने कार्य समेत गर्दछ ।

४. सार्वजनिक जवाफदेहिता (Accountability): यसले स्रोत साधनको दुरुपयोग र हानि नोक्सानी हुनबाट बचाउने, सार्वजनिक वित्त र अन्य साधनको प्रयोगमा उद्देश्य हासिल गर्दा मितव्ययिता, कार्यक्षमता, प्रभावकारिता तथा औचित्यतालाई ध्यान दिइयो वा दिइएन, उचित लागत र गुणस्तरीयतामा ध्यान पुऱ्याइयो वा पुऱ्याइएन भन्ने कुराको जवाफ जिम्मेवारी वा अख्तियारी पाएको व्यक्तिबाट खोज्दछ ।
५. कानुनी शासन (Rule of Law): यसले कानुनको सर्वोच्चता र कानुनको दृष्टिकोणमा सबै नागरिक समान हुने, स्वविकेकीय अधिकारको दुरुपयोग नहुने, कानुनी प्रक्रिया विना कुनै किसिमको सजाय वा कारवाही गर्न नपाइने जस्ता कुरालाई सुनिश्चित गर्दछ ।
६. संवेदनशीलता (Responsiveness): कुनै पनि सार्वजनिक प्राणालीले जनताको चाहना, आवश्यकता र आकाङ्क्षाप्रति कतिसम्म संवेदनशीलता जनाएको छ, सो मापन गरी जनचाहना अनुरूप कार्य सम्पादन प्रक्रियालाई सुधार गर्न कानुनी तथा संस्थागत कार्यप्रणालीमा सुधार गर्ने जस्ता विषय समेटेको हुन्छ ।
७. सहमतिमा आधारित (Consensus orientation): जनताको सर्वोपरि हितका लागि आफ्नो चाहनाअनुसारका कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुभन्दा सहभागिता, छलफल र बहुमत र सहमतिलाई कदर गर्दै जाने विषयलाई प्रथम दिन्छ ।
८. प्रभावकारिता र सक्षमता (Effectiveness and efficiency): स्वच्छ, छिटो र छरितो रूपमा कम

खर्चमा बढी र गुणस्तरीय तथा प्रभावकारी प्रतिफल प्राप्त गर्ने र सेवा तथा सुविधाको वितरण गर्ने कुरालाई प्रोत्साहित गर्दछ ।

९. स्वतन्त्र एवम् सक्षम न्यायपालिका (Independent and Capable Judiciary): संविधान प्रदत्त मौलिक हकअधिकारको निर्वाध उपयोग गर्न, कानुनी राज्यको अवधारणालाई मूर्त रूप दिन, संविधान र कानुनको परिधिभित्र रही विभिन्न निकायहरूले आ-आफ्नो अधिकारको प्रयोग गर्न, जनताले सेवा तथा सुविधा पाएका छन् छैनन् त्यसको न्यायिक जाँच गर्न एउटा स्वतन्त्र तथा सक्षम न्यायप्रणालीको आवश्यकता पर्दछ ।
१०. प्रतिस्पर्धात्मक वातावरण (Competitive Environment): जनतालाई सेवा सुविधा उपलब्ध गराउन संलग्न हुने विभिन्न निकायहरू जस्तै: सरकार, गैरसरकारी संस्था, निजी क्षेत्र, आदिका बीचमा स्वतन्त्र र स्वच्छ प्रतिस्पर्धा हुँदा जनताले सस्तो, सुलभ, छिटोछरितो र गुणस्तरीय सेवा प्राप्त गर्न सक्ने हुँदा प्रतिस्पर्धात्मक वातावरण सृजना गर्नेतर्फ सुशासनले जोड दिन्छ ।
११. गुनासो सुन्ने व्यवस्था: जनताले उपयोग गर्ने सेवा, सुविधा तथा वस्तु सर्वसुलभ, गुणस्तरीय तथा समय र लागत अनुसार छन् छैनन्, स्रोत र साधनको उपयुक्त बाँडफाँड भएको छ छैन, त्यस सम्बन्धी गुनासो भएमा गुनासो गर्ने ठाउँ, गुनासो सुन्ने व्यक्ति, सुनुवाइ कहिलेसम्ममा हुने, वस्तु सेवा उपभोगबाट नकारात्मक असर भएमा के कस्तो क्षतिपूर्ति दिने जस्ता विषयमा जनतालाई जानकारी हुनुपर्दछ ।

त्यसैगरी सरकारको वैधानिकता, नागरिक सुरक्षा, आधारभूत मानवअधिकारको प्रत्याभूति, समता र लैङ्गिक समानता (Equity and Gender balance), समावेशीकरण जस्ता गहन विषयवस्तुहरू समेत

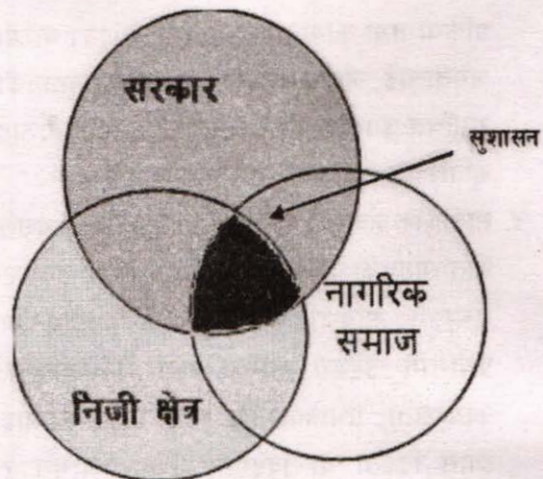
सुशासनको विशेषता अन्तर्गत पर्दछन् ।

वास्तवमा सुशासन आफैमा एउटा लक्ष्य र प्रणाली दुवै हो (both a goal and process) । यो के गर्ने वा के सेवा सुविधा उपलब्ध गराउने भन्नेमा मात्र केन्द्रित नभएर कसरी गर्ने वा कसरी सेवा सुविधा उपलब्ध गराउने भन्ने कुरामा समेत केन्द्रित हुन्छ ।

सुशासनमा मुख्यतः तीनओटा अङ्गहरू संलग्न रहेका हुन्छन् :

१. सरकार (State): केन्द्रीय तथा स्थानीय सरकार मार्फत समानता, न्याय, कानुनी व्यवस्था तथा शान्ति सुरक्षा कायम गर्ने, सामाजिक, आर्थिक नियमन गर्ने । सामाजिक तथा भौतिक पूर्वाधार निर्माण र नागरिक सुरक्षा जस्ता कार्यहरू गर्ने ।
२. नागरिक समाज (Civic society): नागरिक स्वतन्त्रता, समानता, वाक् तथा विचार स्वतन्त्रता, मानव अधिकार जस्ता विषयलाई प्रश्रय दिने र watch dog को काम गर्ने जस्ता कार्यहरू । यस अन्तर्गत NGOs/ INGOs/CBOs लगायत समेत पर्दछन् ।
३. निजी क्षेत्र (Private Sector): आर्थिक बृद्धि तथा विकास, रोजगारी सृजना, उद्योगधन्दा स्थापना, मानवसंसाधन विकास जस्ता कार्यहरू गर्ने ।

माथि उल्लेखित तीनओटै अङ्गहरूको एकआपसमा निकै गहिरो र सहयोगात्मक सम्बन्ध रहनुपर्दछ । यी तीनवटा अङ्गको समन्वयात्मक र सकारात्मक कार्य र त्यसको असरबाट प्राप्त परिणाम नै सुशासन हो । राजनीतिक, आर्थिक र प्रशासनिक क्षेत्रमा यी तीनओटै अङ्गहरू एकआपसमा जति बढी एकीकृत, सन्तुलित र आश्रित हुन्छन्, समाजका लागि त्यति नै बढी राम्रो हुन्छ र सुशासन त्यति नै बलियो बन्छ । सुशासनले सरकारको भूमिका शासकको रूपमा कम र नियमनकर्ताको रूपमा बढी भएको अवस्थालाई

चित्र नं १ सुशासनका तीन अङ्ग र आपसी सम्बन्ध

जनाउँछ । जहाँ कम शासन हुन्छ त्यहाँ नै सुशासन हुन्छ भनिन्छ । तसर्थ सरकारले सेवा, सुविधा आफैले उपलब्ध गराउनुभन्दा प्रतिस्पर्धात्मक वातावरण सृजना गरी निजी क्षेत्र, गैरसरकारी संस्था, नागरिक समाज जुन जुन जे जे क्षेत्रमा बढी सक्षम छन्, त्यो त्यो क्षेत्रमा उनीहरूबाट नै सेवा सुविधा, वस्तु लगायत जनता समक्ष पुर्याउनु लागत, समय, गुणस्तर एवं प्रभावकारिताका दृष्टिकोणले उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

सूचना तथा सञ्चार प्रविधि र सुशासन

सूचना तथा सञ्चार प्रविधिले आजको विश्वलाई एउटा विश्वव्यापी सानो गाउँ बनाइ दिएको छ । एउटा कुनामा रहेको व्यक्तिले अर्को कुनामा रहेको व्यक्तिसँग सजिलैसँग क्षणभरमै सम्पर्क गर्न सक्छ, अर्को कुनाको हालखबर समाचार, गतिविधि विकास निर्माणका कार्य, अरुको अनुभव, सुशासनको प्रभाव आदिका बारेमा जानकारी प्राप्त गर्न सक्छ र आफ्नो गुनासो, सुझाव, सल्लाह तथा आफ्नो आवश्यकताको जानकारी सजिलैसँग केही सेकेण्डभित्रै विश्वको अर्को कुनामा पुर्याउन सक्दछ । सूचना तथा सञ्चार प्रविधिले उपलब्ध गराएको यही सहज, सरल र निकै उपयोगी सुविधालाई उपयोग गरी विकसित देशहरूले

विद्युतीय शासन अर्थात् e-governance (e- means electronics) मार्फत् सुशासन (Good governance) लाई मूर्तरूप दिन थालिसकेका छन् । वास्तवमा e-governance भनेको विद्युतीय माध्यम अर्थात् कम्प्युटर र दूर सञ्चारको प्रविधिको प्रयोग गरी आफ्नो घरमा वा आफूलाई उपयुक्त र पायक पर्ने ठाउँमा बसीबसी सरकारी, निजी वा अन्य व्यापारिक सेवा सुविधा प्रदायक संस्थाबाट सेवाप्राप्त गर्नु वा सेवा प्रदान गर्नु हो ।

सुशासनको चर्चा गर्ने क्रममा माथि नै उल्लेख गरिसकिएको छ कि सुशासनले छिटोछरितो, सर्वसुलभ, गुणस्तरीय, पारदर्शी, जवाफदेही, सहभागितामूलक शासन प्रणाली भन्ने जनाउँछ जहाँ गुनासो सुन्ने व्यवस्था, स्वतन्त्र र सक्षम न्यायपालिका आदि सुनिश्चित हुन्छ । त्यसै गरी e-governance पनि यिनै विषयवस्तुहरूसँग गाँसिएको छ । जहाँ सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको बढी प्रयोग गरिन्छ, e-governance लाई कार्यरूपमा उतारिन्छ, त्यहाँ सुशासन अझ बलियो बन्दछ किनभने जनताले सजिलैसँग प्रविधिमार्फत् आफ्नो क्षेत्रमा सञ्चालित कार्यक्रम, तिनीहरूको लागत, कार्यान्वयन अवस्था बुझ्न सक्छन्, अनुगमन गर्न सक्छन्, सरकारी तथा निजी क्षेत्रबाट प्रदान गरिने सेवा सुविधाहरू जस्तै: कुनै कार्यालय, क्याम्पस आदिमा निवेदन दिनका लागि online फारामको प्रयोग गर्ने, Online नै भरेर पठाउने, सो फारामहरू कहाँ पुगे, त्यसमा के कार्वाही हुँदैछ भन्ने जस्ता जानकारी लिने, सेवा शुल्क क्रेडिट कार्ड आदि मार्फत् Online नै तिर्ने, सेवा प्रदायक निकायका वेबसाइटमा उपलब्ध Feedback फारामहरू मार्फत् सेवा तथा वस्तुको गुणस्तर, मूल्य आदिका बारेमा गुनासा, सुझाव, सल्लाह उपलब्ध गराउने, क्षतिपूर्ति माग गर्ने, जस्ता कार्यहरू छिटो

छरितो रूपमा गर्न सक्छन् । त्यसैगरी कर्मचारीहरूको कार्य विवरण समेत प्राप्त गरी उनीहरूको कार्य मूल्याङ्कन गर्ने, मानवअधिकार तगायतको बारेमा जानकारी प्राप्त गरी नागरिक समाज आदिमा सङ्गठित हुने, त्यसैगरी गाउँघरहरूमा सामुदायिक सूचना केन्द्र, Tele-center आदि मार्फत् आफ्ना गाउँघरमा रहेका सामाजिक, सांस्कृतिक, जैविक विविधता जस्ता विषयमा बाहिरी संसारलाई जानकारी गराउने र पर्यटक आकर्षित गर्ने, आफ्ना स्थानीय कृषि, बालीनाली, फलफूल, तरकारी, नगदेवाली आदिको बजार मूल्य प्राप्त गरी अधिकतम लाभ लिने, मौसम तथा वातावरण सम्बन्धी जानकारी प्राप्त गरी आफ्नो कृषि व्यवसाय तथा अन्य गतिविधि सञ्चालन गर्ने जस्ता कार्यहरू गरी प्रशस्त आय आर्जन गर्न सक्दछन् ।

अझ विकसित देश र हाम्रै देशका पनि काठमाडौं जस्ता सहरको कुरा गर्ने हो भने विद्यार्थीहरू आफ्नै घरमा बसेर विदेशमा रहेका तालिम दिने संस्था तथा विश्वविद्यालयहरूका तालिम कार्यक्रम र उच्च शिक्षा प्राप्त गर्न Online नै भर्ना हुने, पढ्ने, परीक्षा दिने र प्रमाणपत्र प्राप्त गर्ने, विदेशी बैंक तथा स्थानीय एउटा बैङ्कबाट अर्को बैंकमा रकम सार्ने, जम्मा गर्ने, बिजुली पानी, टेलिफोन आदिको महसुल तिर्ने (सम्बन्धित संस्थाको काउन्टरमा गएर घण्टौं लाइनमा बस्नुको सट्टा क्रेडिट कार्ड, भिसा कार्ड, आदि मार्फत् Online महसुल तिर्ने वा आफूलाई पायक पर्ने नजिकको बैंकमा गएर तिरिदिने), पसल, Department store हरूमा गएर क्रेडिटकार्ड मार्फत् नै खरिद गर्ने, घरमै बसेर बस तथा प्लेनको टिकट बुकिङ गर्ने, टाढा टाढा रहेका सेवा प्रदायकहरूबाट सामान अर्डर गर्ने र घरमै बसेर शुल्क तिर्ने जस्ता कार्यहरू हुन थालिसकेका छन् । त्यसैगरी बिरामीहरूले

आफ्नै स्थानीय स्वास्थ्य केन्द्र वा अस्पतालमा बसेर सुविधा सम्पन्न सहरबजारका अस्पतालबाट विशेषज्ञ डाक्टरको सुविधा Tele-medicine मार्फत लिन थालेका छन् भने Video-Conferencing, e-learning तथा e-education मार्फत् विशेषज्ञहरूको सेवा राय सल्लाह लिनदिन सम्भव भएको छ । त्यसैगरी अहिले व्यापक रूपमा प्रयोग बढ्दै गइरहेको CCTV, GPS प्रविधि आदिको प्रयोग हामी जति बढी गर्न सक्छौं त्यति नै बढी मात्रामा हामी चोरी, डकैती, लुटपाट कम गर्न सक्छौं, शान्ति सुरक्षा कायम गर्न सक्छौं ।

तसर्थ Tele-medicine, e-education, e-shopping, e-health जस्ता सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको विकासले ल्याएका अत्याधिक सेवा सुविधाले हरेक किसिमका सेवा सुविधाहरू चाहे त्यो सरकारी, गैरसरकारी वा नागरिक समाज र निजी क्षेत्रको होस्, सजिलैसँग छिटोछरितो, सुलभ, पारदर्शी, प्रभावकारी रूपमा प्राप्त गर्न सकिने हुँदा हामी जति बढी मात्रामा सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको प्रयोगमार्फत् e-governance लाई लागू गर्दै जान सक्छौं, त्यति नै बढी सुशासन प्रदान गर्न सक्छौं भन्ने

तथ्य विभिन्न देशका अनुभवहरूले देखाइसकेका छन् ।

हाम्रा दैनिक जीवनका हरेक जसो गतिविधिमा सूचना तथ सञ्चार प्रविधि प्रयोग गर्न सकिन्छ । सूचना सङ्कलन, प्रशोधन, भण्डारण, प्रसारण र वितरणदखि लिएर नीति निर्देशनको छिटो छरितो संप्रेषण एवं कार्यान्वयन तथा अनुगमन, मूल्याङ्कन जस्ता कार्यहरू समेत प्रभावकारी रूपमा गर्न सक्छौं । ICT को प्रयोगको क्षेत्र कति व्यापक छ भन्ने कुरा केही electronic अर्थात् 'e', ICT, Online, internet, digital लगायतका विद्युतीय सञ्चारका माध्यमहरू प्रयोग हुने क्षेत्रगत विवरणबाट समेत अनुमान लगाउन सक्छौं । त्यस्ता केही क्षेत्रहरू हुन् :

तसर्थ सुशासनका तीन अङ्ग सरकार, नागरिक समाज र निजी क्षेत्रको एकआपसमा समन्वयात्मक, अन्तरक्रियात्मक एवं सहयोगात्मक सम्बन्ध कायम राख्न तथा यी तीन अङ्ग र सेवाग्राही जनतालाई एकआपसमा जोडेर दोहोरो सम्बन्ध कायम गराउनमा ICT को ठूलो भूमिका रहन्छ (चित्र नं. २) । यसका साथै ICT ले एकआपसको सम्बन्ध, अन्तरक्रिया र लेनदेनलाई छिटोछरितो, प्रभावकारी, पारदर्शी र दिगो

- e-banking
- e-commerce/e-business
- e-administration
- e-democracy
- e-services
- tele-medicine
- tele-education
- tele-conferencing/audio-video conferencing
- e-procurement/e-tender ore-bidding
- e-community
- e-citizen
- e-employees
- e-auction/e-advertisement/online

- voice call/video call
- Digital content
- Information society
- Knowledge based industry
- e-library/digital library
- e-transaction
- e-payment
- Office automation
- e-attendance
- Electronic security
- Chat/SMS/instant messaging/web conferencing
- e-voting/e-ballots
- GPS/tracking system

<p>promotion</p> <ul style="list-style-type: none"> • e-monitoring • e-security • e-education/e-learning/online learning/online exam • e-governance • e-mail/internet 	<ul style="list-style-type: none"> • e-application • School net • Traffic management and regulatory enforcement • Opinion polls/feedbacks • Online market • e-news/e-journals
--	---

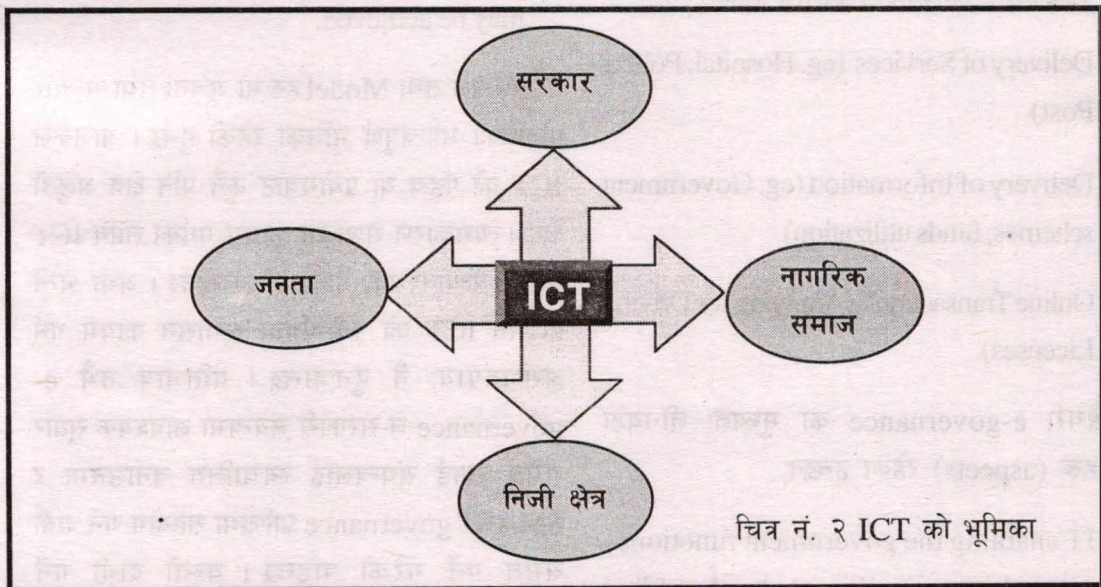
बनाउनमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ ।

विद्युतीय शासनमा सेवा प्रवाहका आधारमा सेवा प्रदायक र सेवाग्राहीको सम्बन्धलाई लिएर विशेषतः चारवटा आधारभूत नमुना (Primary models of e-governance) हरू प्रयोगमा रहेको पाइन्छ । ती हुन् :

१. Government-to-Citizen or Government-to-Consumer (G2C),
२. Government-to-Business (G2B),

विभिन्न प्रकारका e-governance implementation model हरू कार्यान्वयनमा ल्याएको समेत पाइन्छ । त्यस्ता मोडुलहरू मध्ये ICT को पूर्वाधार बलियो भएका मुलुकहरूमा प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयनमा आएको पछिल्लो मोडल हो - Interactive Service Delivery Model, जसलाई Government to Citizen to Government (G2C2G) Model पनि भनिन्छ (चित्र नं ३) ।

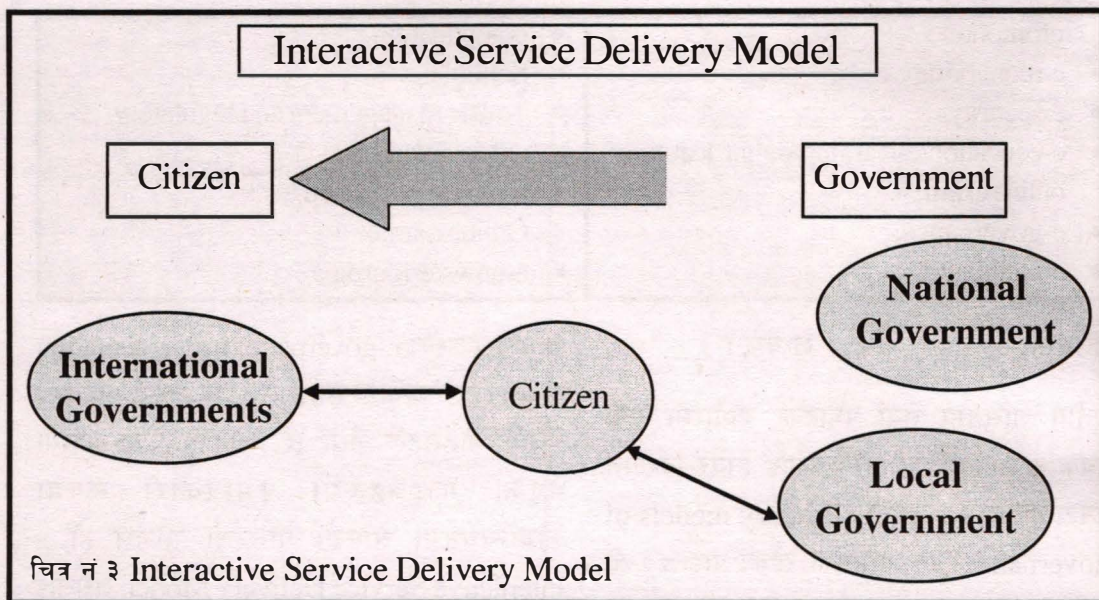
Interactive Service Model ले विशेषतः सरकार वा सेवा प्रदायक र जनता वा सेवाग्राहीका बीचमा

३. Government-to-Government (G2G),
४. Government-to-Employees (G2E).

दोहोरो अन्तरक्रियात्मक सम्बन्ध (Government to Customer to Government) स्थापित गरी एकअर्काका बीचमा प्रत्यक्ष सम्पर्क कायम गर्नमा

यी Model हरू कार्यान्वयनका क्रममा

महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छ र यसको प्रयोगका क्षेत्र पनि व्यापक हुन सक्छन्। जस्तै :

- Delivery of Products (eg. Nepal Telecoms Directory distribution)
- Delivery of Services (eg. Hospital, Police, Post)
- Delivery of Information (eg. Government schemes, funds utilization)
- Online Transactions (Applying for Driving Licenses)

त्यसैगरी e-governance का मुख्यतः तीनवटा पक्षहरू (aspects) रहेका हुन्छन्,

१. IT enabling the government functions— something similar to back office automation.
२. Web enabling the government functions so that the citizens will have direct access,

and

३. Improving government processes so that openness, accountability, accuracy, speed of operations, effectiveness and efficiency may be achieved.

यी सबै पक्ष तथा Model हरूमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ। आजकल ICT को पहुँच या प्रयोगबाट कुनै पनि क्षेत्र अछुतो छैन। त्यसकारण सुशासन कायम गर्नका लागि ICT एउटा अत्यावश्यक माध्यम बन्नसक्छ। अझ भन्ने हो भने ICT को प्रयोगबिना सुशासन कायम गर्नु असंभवप्रायः नै हुनजान्छ। यतिमात्र नभै e-governance ले सरकारी संयन्त्रमा आवश्यक सुधार समेत ल्याई संयन्त्रलाई स्वचालित बनाउनमा र SMART governance प्राप्तमा सहयोग गर्ने दावी समेत गर्ने गरेको पाइन्छ। यस्तो दावी गर्ने विद्वान्हरूका अनुसार SMART governance ले निम्न पक्षहरू समेटेको हुन्छ,

- Speed

- Moral
- Accountable/Accurate
- Responsive and
- Transparent governance

केही विद्वानहरूका अनुसार e-governance ले विकासका लागि सुशासन कायम गर्ने दिशामा तीनवटा पक्षमा सुधारका संभावनाहरू खोलेका छन् । ती पक्षहरू हुन् :

१. Automation: Automating all the work processes executed by human beings currently. eg. office automation.
२. Informatisation: Support current human executed information processes. eg. decision making, communication etc.
३. Transformation: Creating new methods of public service delivery. eg online banking.

यी तीन पक्षमा हुने संभावित सुधारले एकै वा समष्टिगतरूपमा सुशासन कायम गरी विकासनिर्माणलाई अगाडि बढाउने सन्दर्भमा मुख्यत दुईवटा क्षेत्रभित्रका पाँचवटा पक्षमा निकै ठूलो फाइदा पुऱ्याउन सक्छन् । ती दुईवटा क्षेत्र हुन्,

क. Efficiency Gain

१. Governance that is cheaper
२. Governance that does more
३. Governance that is quicker

ख. Effectiveness Gain

१. Governance that works better
२. Governance that is innovative

अन्तमा

सुशासन र सूचना तथा सञ्चार प्रविधिका बीचमा निकै गहिरो सम्बन्ध रहेको हुन्छ । विशेषतः नेपाल

जस्तो भौगोलिक विकटता भएको देशमा भौगोलिक कठिनाइका कारण जनताका लागि भनी तयार गरिएका कार्यक्रम, सेवा तथा सुविधाहरू जनतासम्म पुग्न सकेका छैनन् र जनता तथा राज्य बीचको दूरी अझै पनि कम हुन सकेको छैन । प्रशासनिक सुगमता जनताको पहुँचभन्दा अझै पनि कोसौं टाढा छ । तसर्थ सूचना तथा सञ्चार प्रविधि एउटा मात्र यस्तो विकल्प हो जुन नागरिक र राज्यलाई जोड्ने प्रभावकारी माध्यम वा पुल बन्न सक्छ । तसर्थ अहिले तीव्र गतिमा विकास र प्रयोग भइरहेको ताररहित (Wireless) तथा अन्य सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको प्रयोगलाई सहज, सर्वसुलभ बनाई विस्तार गर्नसकेमा भौगोलिक दूरी कम हुन गई नागरिक बढी भन्दा बढी सुसूचित हुनसक्ने, सरकारी तथा निजी क्षेत्रबाट प्रदान गरिने सेवासुविधा, अवसरहरूमा उनीहरूको पहुँच सहज तथा छिटोछरितो हुने, सेवासुविधाको वितरणमा सहजता एवं प्रभावकारिता आउने, सबैलाई समान अवसर प्राप्त हुने, सूचनाको हक र समान पहुँच (equal access to information) को सुनिश्चितता तथा मानवअधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धन हुन गई न्यायमूलक समाजको स्थापनामा टेवा पुग्ने देखिन्छ । यसका साथै ICT ले सहर र गाउँ तथा राज्य र नागरिकलाई एकआपसमा जोडी विकास निर्माणका काममा बढी सहभागिता तथा अपनत्व आउने हुनजान्छ-सुशासन कायम गर्ने दिशामा अघि बढ्ने अवसर समेत प्राप्त हुन्छ । तसर्थ विद्युतीय शासन मार्फत सुशासन कायम गर्नु बढी सम्भव र सहज समेत देखिन्छ । तर विद्युतीय शासनकालागि आवश्यक पूर्वाधार (जस्तै, technology –hardware, software; provision of electricity, institutional arrangement, human resource and legal issues, leadership and strategic thinking etc) को सुनिश्चितता हुनु पनि

उत्तिकै आवश्यक हुन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

आ. दी, अर्जुनमणि (२०५६, आश्विन) । हाम्रो प्रशासन,
सुशासन र विधिको शासन, कामाद ।
काठमाण्डौ : कामाद ।

नेपाल, राजेन्द्र प्रसाद (२०६३)। सुशासनको अवधारणा
र आधारभूत तत्वहरू, निजामती सेवा पत्रिका ।
काठमाण्डौ : लोक सेवा आयोग ।

G.C., Bishnu Bahadur (2063). Privatization
and Good Governance, निजामती सेवा
पत्रिका । काठमाण्डौ : लोक सेवा आयोग ।

UNDP (1999). *Human Development
Report* . New York: Author.

InfoDev, (2000). *The Networking
Revolution: Opportunities and
Challenges for Developing
Countries.*, Washington DC: The
World Bank Group.

Nath, V; Digital Governance Models: moving
towards good governance in

developing countries;
[www.innovation.cc/volumes-
issues/nath-digital.pdf](http://www.innovation.cc/volumes-issues/nath-digital.pdf)

e-Governance Solutions and its importance;
[www.broadllyne.com/whitepaper%20
on %20e-Governance.pdf](http://www.broadllyne.com/whitepaper%20on%20e-Governance.pdf)

Finger, M. and Pecoud, G; From e-
Government to e-Governance?
Towards a model of e-Governance;
[sdnhq.undp.org/egov/papers/issue1-
art11-finger-pecoud.pdf](http://sdnhq.undp.org/egov/papers/issue1-art11-finger-pecoud.pdf)

C.S.R. PRABHU, eGovernance Principles &
Practice; [www.apspfu.com/docs/.../
csrprabhue governance principles
practices.ppt](http://www.apspfu.com/docs/.../csrprabhue%20governance%20principles%20practices.ppt)

World Bank's E-governance Site
[http://www1.worldbank.org/publicsector/
egov/](http://www1.worldbank.org/publicsector/egov/) accessed on 2067/01/10

Digital Governance website, [http://www.
digitalgovernance.org](http://www.digitalgovernance.org) accessed on
2066/12/27

Audio-Visual Materials in Open/Distance Learning

Dr. Bal Krishna Ranjit
Deputy Director, NCED

The important point to notice that audio-visual materials can be used in all subject areas and are widely employed in various training strategies and methods. The act of communicating views, opinions, desires, thoughts, and other information to others is generally said to be communication. The function of training or instruction may be considered as a process of communication between trainers and trainees. Thus far, so as to improve the effect of instruction, it is necessary to ensure effective communication and the effectiveness of such communication depends to a great extent on the media used, since communicative effectiveness will vary according to the degree of expressiveness and transmittability of the media. Audio-visual materials function as media in educational communication. That is they can convey in specific and sensitive terms even what is usually hard to communicate verbally. Thus viewed, it may be said that audio-visual materials as an educational medium are linked with basic aspects of instruction/training.

It is quite obvious that audio-visual materials are not peculiar to any particular subject or content area, but should be actively utilized in all areas. This type of training materials should not be used separately from other kinds of training strategies/ methods, such as lectures,

floor discussions, interaction, debates, dialogues, group dynamics, focus group discussions (FGD), case study, interviews, survey, project works, action researches, project-by- project training etc, but as a means of enriching the content of the latter category of training strategies/methods. Consequently, all trainers in charge of trainee guidance should study the most effective means of using audio-visual materials and put them into practice. The another pertinent point concerns the relationship of audio-visual materials to training manuals/packages, which play an extremely vital role in educational training program. On account of their long history, training manuals/packages are an established medium in educational training, and, moreover, are a legally prescribed training material. It is, thus, obvious that training manuals/packages are still one of the central training materials.

Hence, so as to clarify the proper place of audio-visual training materials in the whole process of training, it is essential to study their relationship to training manuals/packages.

The retention of a key role for training manuals/packages as training materials for a long period has perhaps led to the misunderstanding that training manuals/packages alone are of

undoubted value, and that other training materials are rather meaningless by themselves, with their educational value depending on their relationship to training manuals/packages. That is, there is a tendency to regard training materials which add to or amplify the content of training manuals/packages as worthwhile, but to brand as unimportant training materials which have little relation to training manual/package content. Similarly, audio-visual materials are quite often considered as significant only when related to training manuals/packages.

It is significant, indeed, that audio-visual materials prove effective in deepening the understanding of and memory for the contents of training materials/ manuals/packages and are widely used for such purposes. And yet the essential character of audio-visual materials can not be truly understood if we try to grasp their significance only from such a viewpoint. Audio-visual materials play a unique role in accurately conveying what is hard to transmit effectively through training manuals/packages and in vividly presenting in the session lesson contents which can not be expressed or communicated well through training manuals/packages. Accordingly, attention should be called to the unique role which audio-visual materials perform in presenting the content of study not as a media subordinate to training materials/manuals but on an equal footing with the latter.

The important point concerns the relationship

between the functions of audio-visual materials and the independence of the trainers activities. This sort of question rarely arises in the case of such audio-visual training materials as Printed Materials including posters, pictures, maps, wall charts, and pamphlets etc, which have already been in use for a long time. Since these training materials can be presented in the course of training according to the trainer's aims, and since their value as training materials is realized only when they are explained by the trainer, it is obvious that the trainer can use them on his/her own discretion.

But the situation is quite different in the case of training materials with a new character, such as movies, television, Enter-net/Email and phone-in program. These training materials not only present complex information and phenomena in a realistic way, but are also able to provide explanations and instruction by themselves. Consequently, the impression may be created at times that the training materials used by the trainer may overlap his/her training activities or that they conflict with the trainers' independent discretion. Such materials are entirely different from conventional training materials, thus giving rise to not a few doubts about their educational significance. Therefore, in order to establish audio-visual materials as an integral part of educational training, it is necessary to form a firm view on this point.

Bearing all these in mind and in keeping with

fulfilling the national goals and objectives of ODL education in the country, major activities under the open and distance learning at National Centre for Educational Development is teacher training by using distance education mode. In line with training policy on HRD for entire Ministry system, NCED was accountable for designing, developing and implementing training curricula and training materials for 10-months in-service (primary, lower- secondary and secondary level teachers) and pre- service (primary level teachers) teachers training. In-service teachers training was used to be delivered through tri-modes: institution-based, distance-based and school-based. The first and third phase of primary level (2002-2007/2009 – TEP/ADB) and the one-month of the first and third modules of lower-secondary and secondary level (2003 ul:- 2008 – SESP/ ADB and DANIDA) were delivered through institutional-based mode whereas, one and half months training was school-based. The second phase of primary and second module of lower secondary and secondary level were being conducted in distance mode. The open and distance learning mode training was being facilitated through self-learning materials, contact sessions/workshops, audio-visual materials, phone-in service, multimedia etc. The aforesaid programs(TEP and SESP) have already been phased out. Further more, NCED has been running various short-courses through the open and distance learning mode.

It has been emphasized that audio-visual materials are essentially a kind of training aid and therefore that the trainer should make effective use of them in the session classroom. As is also the case in regard to training materials used in broadcasts for correspondence courses i.e. ODL modality, this point is valid now and will continue to be valid in the future. Even if the functions of training materials seem to overlap those of the trainers' activities and seem to conflict with his/her independent choice, it is the trainer after all who discovers the values of having the trainees see and hear such materials, and who further integrates what they have seen and heard into their study activities. In this sense, the trainer plays an independent role as the leader in educational training activities.

What has undergone drastic change is the way in which audio-visual materials aid the trainer. That is, as the functions of training materials gradually become more complex, what used to be considered the trainers' job has come to be performed by training materials. This means that the extent to which the trainer can depend on training materials has been increased. Therefore, if the trainer uses training materials effectively, he/she will be able to use the time thus created for other educational activities. Viewed in this way training materials will never replace the trainer's instructional activities, but rather they will make it possible to further increase the quality and effectiveness of his/her instructional activities.

Problems in Open and Distance Learning (ODL) Education and the Role of Audio-Visual Training Materials

The remarkable progress of science and technology and the resulting rapid advancement of industry and the economy have not only been causing great changes in every aspect of society, but have also been creating various problems in open and distance learning education.

Viewed from the standpoint of educational methods, one of these problems is that the amount of material to be trained at Educational Training Centers has been greatly increased. Progress in science and technology demands the improvement of production methods on the one hand, and promotes the effectiveness and mechanization of the teacher's (Trainee's) daily life on the other. As consequences, both the place of work (school) and the ETCs and ETSCs are undergoing great changes.

Teachers/Trainees thus demand much more knowledge, higher technology, and many more cultural activities than before. All of these demands do not necessarily have to be met by open distance learning education, but it is undeniable that growing expectation is placed on ETCs and ETSCs with respect to these demands. Under such circumstances, the content of education tends toward expansion, both quantitatively and qualitatively.

Increases in educational content and in the educational population lead to the problem

of training much more difficult material to trainees whose range of aptitude varies widely. Thus viewed, it can be seen that ETCs and ETSCs are burdened with serious problems, even in regard to training methods alone, which must be overcome in order to meet the social demand. It will be essential for the solution of these problems to provide for greatly increased educational effectiveness through the improvement of training strategies/methods. Only in this way can the difficult problems with which education is confronted be solved. The significance of audio-visual materials should therefore be studied against such a background.

In addition, in regard to the use of audio-visual materials, there is another factor to which attention should be called: their relationship to mass media. It is widely known that mass media are exerting immense influence on stakeholders and particularly on the formation of the attitudes of trainees. It may therefore be said that the proper selection of mass media and their practical use in life form an essential requirement for successful living.

Now, that need is much greater than before, since it concerns all mass media. A new educational problem is expected to arise in this regard in the

"Age of Information" in the future when people will be called upon to select from and handle properly a deluge of information. It is not the role of audio-visual materials, but such

materials will help trainees to acquire the necessary attitude toward such media as television, movies, and radio by giving them training in the proper handling of various types of important information obtained from those media. The significance of such training for effective education concerning mass media should not be overlooked.

References

Ranjit, B. K. (2008). Use of Multi-Media in

Health, Population and Environment Education in *Distance education*, Additional Vol. July, 2008, NCED.

Rowntree, D. (1990). *Teaching through self-instruction: how to develop open learning materials*. New York:

Singh, GB (2008). Design Approach for ODL Material Development in *Distance Education*, Additional Vol. July, 2008, NCED.

Information Communication Technology in Education

✉ Dipendra Kumar Jha
NCED

Abstract

Information and communication technologies (ICT) have become common place entities in all aspects of life. Across the past twenty years, the use of ICT has fundamentally changed the practices and procedures of nearly all forms of endeavor within business and governance. Within education, ICT has begun to have a presence but the impact has not been as extensive as in other fields. Education is a very socially oriented activity and quality education has traditionally been associated with strong teachers having high degrees of personal contact with learners. The use of ICT in education lends itself to more student-centred learning settings and often this creates some tensions for some teachers and students. But with the world moving rapidly into digital media and information, the role of ICT in education is becoming more and more important and this importance will continue to grow and develop in the 21st century. This paper highlights the various impacts of ICT on contemporary higher education and explores potential future developments. The paper argues the role of ICT in transforming teaching and learning and seeks to explore how this will impact on the way programs will be offered and delivered in the universities and colleges of the future.

Keywords

Online learning, constructivism, higher education

Introduction

Information and communication technology (ICT) is a force that has changed many aspects of the way we live. If one was to compare such fields as medicine, tourism, travel, business, law, banking, engineering and architecture, the impact of ICT across the past two or three decades has been enormous. The way these fields operate today is vastly different from the ways they operated in the past. But when one looks at education, there seems to have been an uncanny lack of influence and far less change than other fields have experienced. A number of people have attempted to explore this lack of activity and influence.

There have been a number of factors impeding the wholesale uptake of ICT in education across all sectors. These have included such factors as a lack of funding to support the purchase of the technology, a lack of training among established teaching practitioners, a lack of motivation and need among teachers to adopt ICT as teaching tools. But in recent times, factors have emerged which have strengthened and encouraged moves to adopt ICTs into classrooms and learning settings. These have included a growing need to explore efficiencies in terms of program delivery, the opportunities for flexible delivery provided by ICTs; the capacity of technology to provide support for

customized educational programs to meet the needs of individual learners; and the growing use of the Internet and WWW as tools for information access and communication.

As we move into the 21st century, these factors and many others are bringing strong forces to bear on the adoption of ICTs in education and contemporary trends suggest we will soon see large scale changes in the way education is planned and delivered as a consequence of the opportunities and affordances of ICT. This paper seeks to explore the likely changes we will see in education as ICT acts as a powerful agent to change many of the educational practices to which we have become accustomed. In particular, the paper will explore the impact both current and emerging information and communication technologies will be likely to have in coming years on *what* is learned, *when* and *where* learning will take place and *how* the learning will occur.

The Promise of ICTs in Education

For developing countries ICTs have the potential for increasing access to and improving the relevance and quality of education. It thus represents a potentially equalizing strategy for developing countries.

[ICTs] greatly facilitate the acquisition and absorption of knowledge, offering developing countries unprecedented opportunities to enhance educational systems, improve policy for-mulation and execution, and widen the range of opportunities for business and the poor.

One of the greatest hardships endured by the poor, and by many others who live in the poorest countries, is their sense of isolation. The new communications technologies promise to reduce that sense of isolation, and to open access to knowledge in ways unimaginable not long ago.

However, the reality of the Digital Divide—the gap between those who have access to and control of technology and those who do not—means that the introduction and integration of ICTs at different levels and in various types of education will be a most challenging undertaking. Failure to meet the challenge would mean a further widening of the knowledge gap and the deepening of existing eco-nomic and social inequalities.

How can ICTs help expand access to education?

ICTs are a potentially powerful tool for extending educational opportunities, both formal and non-for-mal, to previously underserved constituencies scattered and rural populations, groups traditionally excluded from education due to cultural or social reasons such as ethnic minorities, girls and women, persons with disabilities, and the elderly, as well as all others who for reasons of cost or because of time constraints are unable to enroll on campus.

- Anytime, anywhere. One defining feature of ICTs is their ability to transcend time and space. ICTs make possible asynchronous learning, or learning characterized by a time

lag between the delivery of instruction and its reception by learners. Online course materials, for example, may be accessed 24 hours a day, 7 days a week. ICT-based educational delivery (e.g., educational pro-gramming broadcast over radio or television) also dispenses with the need for all learners and the instructor to be in one physical location. Additionally, certain types of ICTs, such as telecon-ferencing technologies, enable instruction to be received simultaneously by multiple, geo-graphically dispersed learners (i.e., synchronous learning).

- Access to remote learning resources. Teachers and learners no longer have to rely solely on printed books and other materials in physical media housed in libraries (and available in limited quantities) for their educational needs. With the Internet and the World Wide Web, a wealth of learning materials in almost every subject and in a variety of media can now be accessed from anywhere at anytime of the day and by an unlimited number of people. This is particularly sig-nificant for many schools in developing countries, and even some in developed countries, that have limited and outdated library

resources. ICTs also facilitate access to resource persons— mentors, experts, researchers, professionals, business leaders, and peers—all over the world.

How does the use of ICTs help prepare individuals for the workplace?

One of the most commonly cited reasons for using ICTs in the classroom has been to better prepare the current generation of students for a workplace where ICTs, particularly computers, the Internet and related technologies, are becoming more and more ubiquitous. Technological literacy, or the ability to use ICTs effectively and efficiently, is thus seen as representing a competitive edge in an increasingly globalizing job market. Technological literacy, however, is not the only skill well-paying jobs in the new global economy will require. EnGauge of the North Central Regional Educational Laboratory (U.S.) has identified what it calls "21st Century Skills," which includes digital age literacy (consisting of functional literacy, visual literacy, scientific literacy, technological literacy, information literacy, cultural literacy, and global awareness), inventive thinking, higher-order thinking and sound reasoning, effective communi-cation, and high productivity.

Table 1. Skills Needed in the Workplace of the Future

Digital Age Literacy	Description
Functional literacy	Ability to decipher meaning and express ideas in a range of media; this includes the use of images, graphics, video, charts and graphs or visual literacy
Scientific literacy	Understanding of both the theoretical and applied aspects of science and mathematics

Technological literacy	Competence in the use of information and communication technologies
Information literacy	Ability to find, evaluate and make appropriate use of information, including via the use of ICTs
Cultural literacy	Appreciation of the diversity of cultures
Global awareness	Understanding of how nations, corporations, and communities all over the world are interrelated

Inventive Thinking

Adaptability	Ability to adapt and manage in a complex, interdependent world
Curiosity	Desire to know
Creativity	Ability to use imagination to create new things-
Risk-taking	Ability to take risks

The impact of ICT on *what* is learned

Conventional teaching has emphasized content. For many years courses have been written around textbooks. Teachers have taught through lectures and presentations interspersed with tutorials and learning activities designed to consolidate and rehearse the content. Contemporary settings are now favoring curricula that promote competency and performance. Curricula are starting to emphasize capabilities and to be concerned more with *how* the information will be used than with *what* the information is.

a. Competency and Performance-Based Curricula (CPBC)

The moves to competency and performance-based curricula are well supported and encouraged by emerging instructional technologies. Such curricula tend to require as follows:

- access to a variety of information sources;
- access to a variety of information forms

and types;

- student-centred learning settings based on information access and inquiry;
- learning environments centred on problem-centred and inquiry-based activities;
- authentic settings and examples; and
- teachers as coaches and mentors rather than content experts.

Contemporary ICTs are able to provide strong support for all these requirements and there are now many outstanding examples of world class settings for competency and performance-based curricula that make sound use of the affordances of these technologies. For many years, teachers wishing to adopt such curricula have been limited by their resources and tools but with the proliferation and widespread availability of contemporary ICTs, many restrictions and impediments of the past have been removed. And new technologies will continue to drive these forms of learning

further. As students and teachers gain access to higher bandwidths, more direct forms of communication and access to sharable resources, the capability to support these quality learning settings will continue to grow.

b. Information Literacy (IL)

Another way in which emerging ICTs are impacting on the content of education curricula stems from the ways in which ICTs are dominating so much of contemporary life and work. Already there has emerged a need for educational institutions to ensure that graduates are able to display appropriate levels of information literacy, "the capacity to identify and issue and then to identify, locate and evaluate relevant information in order to engage with it or to solve a problem arising from it". The drive to promote such developments stems from general moves among institutions to ensure their graduates demonstrate not only skills and knowledge in their subject domains but also general attributes and generic skills. Traditionally generic skills have involved such capabilities as ability to reason formally, to solve problems, to communicate effectively, to be able to negotiate outcomes, to manage time, project management, and collaboration and teamwork skills. The growing use of ICTs as tools of every day life have seen the pool of generic skills expanded in recent years to include information literacy and it is highly probable that future developments and technology applications will see this set of skills growing even more.

The impact of ICT on *how* students learn

Just as technology is influencing and supporting what is being learned in schools and universities, so too is it supporting changes to the way students are learning. Moves from content-centred curricula to competency-based curricula are associated with moves away from teacher-centred forms of delivery to student-centred forms. Through technology-facilitated approaches, contemporary learning settings now encourage students to take responsibility for their own learning. In the past students have become very comfortable to learning through transmissive modes. Students have been trained to let others present to them the information that forms the curriculum. The growing use of ICT as an instructional medium is changing and will likely continue to change many of the strategies employed by both teachers and students in the learning process. The following sections describe particular forms of learning that are gaining prominence in universities and schools worldwide.

a. Student-Centred Learning (SCL)

Technology has the capacity to promote and encourage the transformation of education from a very teacher directed enterprise to one which supports more student-centred models. Evidence of this today is manifested in:

- The proliferation of capability, competency and outcomes focused curricula
- Moves towards problem-based learning
- Increased use of the Web as an information source, Internet users are able to choose the experts from whom they will learn

The use of ICT in educational settings, by itself acts as a catalyst for change in this domain.

ICTs by their very nature are tools that encourage and support independent learning. Students using ICTs for learning purposes become immersed in the process of learning and as more and more students use computers as information sources and cognitive tools, the influence of the technology on supporting how students learn will continue to increase.

b. Supporting Knowledge Construction (SKC)

The emergence of ICTs as learning technologies has coincided with a growing awareness and recognition of alternative theories for learning. The theories of learning that hold the greatest sway today are those based on constructivist principles. These principles posit that learning is achieved by the active construction of knowledge supported by various perspectives within meaningful contexts. In constructivist theories, social interactions are seen to play a critical role in the processes of learning and cognition.

In the past, the conventional process of teaching has revolved around teachers planning and leading students through a series of instructional sequences to achieve a desired learning outcome. Typically these forms of teaching have revolved around the planned transmission of a body of knowledge followed by some forms of interaction with the content as a means to consolidate the knowledge acquisition. Contemporary learning theory is based on the notion that learning is an active process of constructing knowledge rather than acquiring knowledge and that instruction is the process by which

this knowledge construction is supported rather than a process of knowledge transmission.

The strengths of constructivism lie in its emphasis on learning as a process of personal understanding and the development of meaning in ways which are active and interpretative. In this domain learning is viewed as the construction of meaning rather than as the memorisation of facts. Learning approaches using contemporary ICTs provide many opportunities for constructivist learning through their provision and support for resource-based, student centered settings and by enabling learning to be related to context and to practice. As mentioned previously, any use of ICT in learning settings can act to support various aspects of knowledge construction and as more and more students employ ICTs in their learning processes, the more pronounced the impact of this will become.

The impact of ICT on *when* and *where* students learn

In the past educational institutions have provided little choice for students in terms of the method and manner in which programs have been delivered. Students have typically been forced to accept what has been delivered and institutions have tended to be quite staid and traditional in terms of the delivery of their programs. ICT applications provide many options and choices and many institutions are now creating competitive edges for themselves through the choices they are offering students. These choices extend from when

students can choose to learn to where they learn.

a. Any Place Learning (APL)

The concept of flexibility in the delivery place of educational programs is not new. Educational institutions have been offering programs at a distance for many years and there has been a vast amount of research and development associated with establishing effective practices and procedures in off-campus teaching and learning. Use of the technology, however, has extended the scope of this activity and whereas previously off-campus delivery was an option for students who were unable to attend campuses, today, many more students are able to make this choice through technology-facilitated learning settings. The scope and extent of this activity is demonstrated in some of the examples below.

- In many instances traditional classroom learning has given way to learning in work-based settings with students able to access courses and programs from their workplace. The advantages of education and training at the point of need relate not only to convenience but include cost savings associated with travel and time away from work, and also situation and application of the learning activities within relevant and meaningful contexts.
- The communications capabilities of modern technologies provide opportunities for many learners to enroll in courses offered by external institutions rather than those situated locally. These opportunities

provide such advantages as extended course offerings and eclectic class cohorts comprised of students of differing backgrounds, cultures and perspectives.

- The freedoms of choice provided by programs that can be accessed at any place are also supporting the delivery of programs with units and courses from a variety of institutions. There are now countless ways for students completing undergraduate degrees for example, to study units for a single degree, through a number of different institutions, an activity that provides considerable diversity and choice for students in the programs they complete.

b. Anytime Learning (AL)

In concert with geographical flexibility, technology-facilitated educational programs also remove many of the temporal constraints that face learners with special needs. Students are starting to appreciate the capability to undertake education anywhere, anytime and any place. This flexibility has heightened the availability of just-in-time learning and provided learning opportunities for many more learners who previously were constrained by other commitments (eg. Young, 2002).

- Through online technologies learning has become an activity that is no longer set within programmed schedules and slots. Learners are free to participate in learning activities when time permits and these freedoms have greatly increased the opportunities for many students to participate in formal programs.

- The wide variety of technologies that support learning are able to provide asynchronous supports for learning so that the need for real-time participation can be avoided while the advantages of communication and collaboration with other learners is retained.
- As well as learning at anytime, teachers are also finding the capabilities of teaching at any time to be opportunistic and able to be used to advantage. Mobile technologies and seamless communications technologies support 24x7 teaching and learning. Choosing how much time will be used within the 24x7 envelope and what periods of time are challenges that will face the educators of the future.

The continued and increased use of ICTs in education in years to come, will serve to increase the temporal and geographical opportunities that are currently experienced. Advancements in learning opportunities tend to be held back by the ICT capabilities of the lowest common denominator, namely the students with the least access to ICT. As ICT access increases among students so too will these opportunities.

Emerging Issues

A number of other issues have emerged from the uptake of technology whose impacts have yet to be fully explored. These include changes to the makeup of the teacher pool, changes to the profile of who are the learners in our courses and paramount in all of this, changes in the costing and economics of course delivery.

a. Expanding the Pool of Teachers (EPT)

In the past, the role of teacher in an educational institution was a role given to only highly qualified people. With technology-facilitated learning, there are now opportunities to extend the teaching pool beyond this specialist set to include many more people. The changing role of the teacher has seen increased opportunities for others to participate in the process including workplace trainers, mentors, specialists from the workplace and others. Through the affordances and capabilities of technology, today we have a much expanded pool of teachers with varying roles able to provide support for learners in a variety of flexible settings. This trend seems set to continue and to grow with new ICT developments and applications. And within this changed pool of teachers will come changed responsibilities and skill sets for future teaching involving high levels of ICT and the need for more facilitative than didactic teaching roles.

b. Expanding the Pool of Students (EPS)

In the past, education has been a privilege and an opportunity that often was unavailable to many students whose situation did not fit the mainstream. Through the flexibilities provided by technology, many students who previously were unable to participate in educational activities are now finding opportunities to do so. The pool of students is changing and will continue to change as more and more people who have a need for education and training are able to take advantage of the increased opportunities.

Interesting opportunities are now being observed among, for example, school students studying university courses to overcome limitations in their school programs and workers undertaking courses from their desktops.

c. The Cost of Education (CoE)

Traditional thinking has always been that technology-facilitated learning would provide economies and efficiencies that would see significant reductions in the costs associated with the delivery of educational programs. The costs would come from the ability to create courses with fixed establishment costs, for example technology-based courses, and for which there would be savings in delivery through large scale uptake. We have already seen a number of virtual universities built around technology delivery alone. The reality is that few institutions have been able to realize these aims for economy. There appear to have been many underestimated costs in such areas as course development and course delivery.

The costs associated with the development of high quality technology-facilitated learning materials are quite high. It has found to be more than a matter of repackaging existing materials and large scale reengineering has been found to be necessary with large scale costs. Likewise costs associated with delivery have not been found to diminish as expected. The main reason for this has been the need to maintain a relatively stable student to staff ratio and the expectation of students that they will have access to teachers in their courses and programs. Compared to traditional forms of

off-campus learning, technology-facilitated learning has proven to be quite expensive in all areas of consideration, infrastructure, course development and course delivery. We may have to brace ourselves for the advantages and affordances which will improve the quality of education in the near future to also increase components of the cost.

Stakeholders and influences

The ideas that have been discussed in this paper suggest that while ICTs may not have had a large impact to date, their use will grow to play a significant role in many aspects of the design, development and delivery of educational programs in the coming years. The various influences that have been discussed provide examples of an agent that has the capacity to influence education at all levels and hence to be an agent supporting and encouraging considerable change. When the future of education is considered in this way, it is interesting to speculate among the stakeholders, for whom the change will be the greatest. Table 1 lists the principal stakeholders and suggests how the various issues discussed in the paper might influence each. Clearly the stakeholders for whom technology would seem to proffer the most influence and change are the students. So while institutions are pondering how they will be influenced in years to come, whatever the outcomes, the beneficiaries of the activity and change will be the students. This would seem to be the outcome everyone would want to see.

Table 2: The influence of ICT on education and its stakeholders

	What is learned and how much	How it is learned	When it is learned	From whom it is learned	Who is learning	What it costs
Students	x	x	x	x	x	x
Employers	x		x	x		
Teachers	x	x	x	x		
Institutions	x		x	x		x
Government	x	x	x	x	x	x

Teacher Professional Development as the Cornerstone of Educational ICT Use

The World Links for Development Program began in Uganda in 1997 under the auspices of the World Bank Institute. Its goal was to help government to bring the benefits of the Internet and the World Wide Web to the country's secondary schools. The World Program has three components: Connectivity, Training, and Monitoring and Evaluation. While many international and local organizations have focused on providing technology to schools, World has, over the years, built an impressive reputation as one of the world's leading providers of professional development services to teachers, school administrators and policymakers in developing countries around the world. World's Professional Development Program for Teachers, which is delivered primarily face-to-face by international and local trainers, with follow-ups online, are in five phases as follows:

Phase 0. Computer Literacy

Objective: To introduce the fundamentals of computer technology and help participants acquire basic computer literacy knowledge

and skills.

Phase 1. Introduction to the Internet for Teaching and Learning

Objective: introduce fundamental concepts, technologies, and skills necessary for introducing networked technology and the Internet to teaching and learning; initiate discussion of new possibilities, generate basic email projects.

Phase 3. Introduction to Telecollaborative Learning Projects

Objective: Introduction to educational telecollaboration—from activity structures to the creation, design, implementation and dissemination of original projects.

Phase 4: Curriculum and Technology Integration

Objective: Develop skills and understanding of how to create, incorporate and facilitate innovative classroom practices that integrate networked technology and curricula.

Phase 4. Innovations: Pedagogy, Technology & Professional Development

Objective: Develop skills and understanding

of how to evaluate and diffuse innovative classroom practices while addressing social and ethical concerns.

Key Challenges in Integrating ICTs in Education

Although valuable lessons may be learned from best practices around the world, there is no one formula for determining the optimal level of ICT integration in the educational system. Significant challenges that policymakers and planners, educators, education administrators, and other stakeholders need to consider include educational policy and planning, infrastructure, language and content, capacity building, and financing.

What are the implications of ICT-enhanced education for educational policy and planning? Attempts to enhance and reform education through ICTs require clear and specific objectives, guidelines and time-bound targets, the mobilization of required resources, and the political commitment at all levels to see the initiative through.

Some essential elements of planning for ICT are listed below.

- A rigorous analysis of the present state of the educational system. ICT-based interventions must take into account current institutional practices and arrangements. Specifically, drivers and barriers to ICT use need to be identified, including those related to curriculum and pedagogy, infrastructure, capacity-building, language and content, and financing.

- The specification of educational goals at different education and training levels as well as the different modalities of use of ICTs that can best be employed in pursuit of these goals. This requires of the policymaker an understanding of the potentials of different ICTs when applied in different contexts for different purposes, and an awareness of priority education needs and financial and human resource capacity and constraints within the country or locality, as well as best practices around the world and how these practices can be adapted for specific country requirements.
- The identification of stakeholders and the harmonizing of efforts across different interest groups.
- The piloting of the chosen ICT-based model. Even the best designed models or those that have already been proven to work in other contexts need to be tested on a small scale. Such pilots are essential to identify, and correct, potential glitches in instructional design, implementability, effectiveness, and the like.
- The specification of existing sources of financing and the development of strategies for generating financial resources to support ICT use over the long term.

Summary and Conclusions

This paper has sought to explore the role of ICT in education as we progress into the 21st century. In particular the paper has argued that ICTs have impacted on educational practice in education to date in quite small ways but that the impact will grow

considerably in years to come and that ICT will become a strong agent for change among many educational practices. Extrapolating current activities and practices, the continued use and development of ICTs within education will have a strong impact on:

- What is learned;
- How it is learned;
- When and where learning takes place;
- Who is learning and who is teaching.

The upshot of all this activity is that we should see marked improvements in many areas of educational endeavor. Learning should become more relevant to stakeholders' needs, learning outcomes should become more deliberate and targeted, and learning opportunities should diversify in what is learned and who is learning. At the same time, quality of programs as measured by fitness for purpose should continue to grow as stakeholder groups find the offerings matched to their needs and expectations.

To ensure that the opportunities and advantages are realized, it will be important

as it is in every other walk of life to ensure that the educational research and development dollar is sustained so that education at large can learn from within and that experiences and activities in different institutions and sectors can inform and guide others without the continual need for re-invention of the wheel. Once again ICTs serve to provide the means for much of this activity to realize the potential it holds.

References

- Encyclopedia of Introduction to Computer (2005).
- British Journal of Educational Technology, (1998).
- Information technologies for education and training, (2002).
- Hand book on Technologies for Information and Training. (1996).
- Handbook of Research Educational on Educational Communications and Technology, (2009). New York: Macmillan.

Issues and Challenges of Distance Learning

Usha Bhandari
Senior Trainer, TITI

Abstract

Distance learning is becoming a persistent phenomenon of today. It is considered as an excellent method to reach those learners competing with the priorities between work, home, and education. It is a way of learning that focuses on releasing learners from the constraints of time and place whilst offering flexible learning opportunities. However, it is not free from challenging issues. Questions of maintaining quality, loss of student motivation due to the lack of interaction with teachers and peers, increasing use of technology and issues regarding access and equity are mostly raised issues in distance learning. This article is an attempt to explore the knowhow of distance learning and issues and challenges associated with it

Introduction

The conventional philosophy about teaching-learning is being replaced very fast by new ideas and strategies. Traditionally students and teachers interacted together about content at the same time and in the same place, as in a lecture or small group discussion. This is no longer the only available approach to instruction now. In distance learning programs, students can be separated from instructors, and from each other while being in the same educational program.

Half a century ago, distance learning was first

introduced in Nepal to support teacher training program. Now, there are growing numbers of academic institutions that have been using distance learning to offer their regular programs. New institutions are also coming up independently or in collaboration with other universities from abroad and are offering several courses in the distance mode. The programs are offered through distance learning and are claimed to be as effective as the regular programs in terms of its design, delivery and evaluation approaches. It is considered as a good way to acquire knowledge without attending the classroom physically as it uses flexible learning approaches. Hence, the access of learning opportunities is said to be increasing among those learners who are motivated to continue their education, but limited by circumstances. However, few issues and challenges are there in terms of quality of education being delivered. This article focuses on some knowhow of distance learning and discusses few issues and challenges associated with it.

Meanings and approaches

Distance learning, distance education, open learning, e-learning, online learning, web based learning etc. are the frequently used terms. Traditionally, distance learning is the instructional program for students who are separated by time and/or physical location

from an instructor. There have been many definitions in literature about distance learning. Valentine (2002) quotes the definition provided by Greenberg (1998) and Teaster and Blieszner (1999). Greenberg (1998) defines contemporary distance learning as "a planned teaching/learning experience that uses a wide spectrum of technologies to reach learners at a distance and is designed to encourage learner interaction and certification of learning". Teaster and Blieszner (1999) say "the term distance learning has been applied to many instructional methods: however, its primary distinction is that the teacher and the learner are separate in space and possibly time". More comprehensive definition is provided by the California Distance Learning Project (CDLP). According to CDLP (2005), "Distance Learning (DL) is an instructional delivery system that connects learners with educational resources. DL provides educational access to learners not enrolled in educational institutions and can augment the learning opportunities of current students. The implementation of DL is a process that uses available resources and will evolve to incorporate emerging technologies."

In the previous days, distance learning included prepackaged text, audio, and/or video courses taken by an isolated learner with limited interaction with an instructor or other students. Today, there are numerous types of distance learning courses available such as correspondence (through mail), internet, telecast, CD-ROM (interaction via stored computer content), and Pocket PC/

Mobile learning (student may access materials through wireless devices) etc. This indicates that the perspective of distance learning is changing gradually as information technologies and the Internet can facilitate interactive discussions that may surpass the interactivity of a traditional classroom.

Hence, two approaches of distance learning can be traced out: Synchronous and Asynchronous. Synchronous approach facilitates the interaction among all students and instructors as it requires the simultaneous participation of them in "real time". Examples include interactive telecourses, teleconferencing and web conferencing, and Internet chats. Asynchronous approach is more flexible than synchronous. This approach does not require the simultaneous participation of all students and instructors. Students may choose their own instructional time frame and interact with the learning materials and instructor according to their schedules. Examples of asynchronous delivery include e-mail, audiocassette courses, videotaped courses, CD-Rom based course, correspondence courses, and WWW-based courses (Taylor, 2006).

Goodness of distance learning

Learner independence and learner autonomy occupy a central place in distance learning (White, 2004). Distance learning is becoming increasingly popular because of its flexible approach as it is credited for overcoming barriers of learning in terms of place and time. Distance learning allows education to reach those who are not able to physically attend

courses on a campus; may be in the case of residing in the remote area or in the case of physical disabilities. Further, distance learning is equally beneficial for the workers who are in need of additional skills to maintain a job or advance in the workplace. It allows these workers to obtain these skills without quitting their jobs, uprooting their families, and moving to a campus. It allows them to complete their study along with their attempt to balance family, work, and education. Moreover, distance learning can also overcome the barriers of individual learning styles. Pace of learning is different among different people as they learn in different ways as per their learning styles. Distance learning allows learners to enjoy their own pace of learning by using video, audio, active learning, simulations, and electronic advances which enhance more than one learning style (White, 2004). In addition, it is often credited that distance learning in essence involves the democratization of education due to its capacity to provide education on a mass scale (Taylor, 2006).

Issues and Challenges

Despite the goodness and obvious advantages to distance learning, many literatures highlight basically four different issues and challenges. These include the quality issues, lack of social interactions, use of technology and equity and access of opportunities. In many ways, each of these issues relates to the others. However, we examine each of these issues separately.

Quality issues

There is considerable dialogue throughout

academia about what constitutes quality in distance education and how to ensure it. The nature of program, the background of the students, the extent and levels of programs offered, the modus operandi and the purpose and scope of the program may vary widely from institution to institution and from one country to another. Hence, it may be almost impossible to recommend a specific quality assurance strategy that can universally be adopted. However, with technological developments and adequate awareness about ensuring quality there is a growing consensus that distance education can be made very effective. There are many factors that may be considered for the improvement of the management strategy of distance education programs in order to achieve higher quality. Following are major aspects that must be paid due attention in order to promote the quality:

- Admission requirements and procedures must follow the set standard that is in line with the accrediting institutions.
- Design of the program must be considered for effective instruction. In designing effective distance instruction, one must consider not only the goals, needs, and characteristics of teachers and students, but also content requirements and technical constraints.
- Distance learning program should employ the development and production of instructional materials as well as monitor the quality of materials used for teaching and promotion of learning
- Student assessment procedures must be

clear, regular and supported with feedback system not keeping student in isolation.

- Effective distance learning providers should consider student support services as one element of quality control including establishment of monitoring, evaluation and feedback systems for the smooth operation of the program.

Above all, another important concern regarding quality of distance learning is the operational procedure which involves planning, administration, management, and economics, all of which are crucial for a successful distance education program. In particular, we must consider the roles of the teacher-facilitator-student triad, training of teachers and staff, implementation and adoption of new technology, and policy issues such as facilities, cost, and scheduling (Goulding, 2009). However, it is to note that quality of the distance learning programs now a day is challenged because of an increase in fraudulent behavior, including false accreditation by "so-called" online learning institutions in country and abroad.

Lack of social interactions

Successful distance education systems involve interactivity between teacher and students, between students and the learning environment, and among students themselves, as well as active learning in the classroom (Sherry, 1996). However, it is also said that there is often a lack of social interaction attributed to this method of delivery, which tends to leave learners feeling isolated due to a lack of engagement, direction, guidance and

support by the tutor. This indicates the opposition of philosophy of educational theories that highlight the fact that learners will learn most effectively when they have the opportunity to interact with other students. In distance learning, learners are usually isolated from peers and tutors. Forming of the study group is not easy due to the difference in the usage of time between students. One particular student may have some free time but another student may still be at work at the exact time. When there is lack of contact and competition with other students, it is obvious that the motivational factors are absent. This may inhibit the learning vigor. Another important point to note is the lack of interaction with the teacher. Except in distance learning with online opportunities, there may be lack of immediate support of a teacher when needed by students. It is also said that in the long run, students might feel uneasy with their teacher and uncomfortable with their learning situation and environment.

For instance, distance learning in the modern day context needs special organization of program and teaching procedures that require structure. For example linking learning material creating protocols and dialogue with regular tutor support response and participation at discussion forums formative feedback on assessments etc are equally important. In this context, specific modalities of online environments as a whole have the potential to open up greater possibilities for interaction, collaboration and dialogue (Goulding, 2009). It is therefore important that

designers of distance learning program should incorporate the needs of learners to facilitate greater dynamic interactions with the tutors and co-learners in order to learn efficiently.

Equity and access of opportunities

Increasing access to more students is often a reason given for providing instruction in a distance learning format. However, these "access" arguments usually focus on people separated by distance and time and rarely include consideration of poor students, students with less knowledge and experience in the technology, students residing in the remote areas with difficult terrain and students with disabilities. Students who have interest and enthusiasm to continue further study through distance learning but leaving in poverty and/or in remote area, the fancy things of distance learning courses are just a dream for them. Further, there are many issues concerning the new technologies and the kinds of borders learners may be required to cross in accessing new learning spaces (White, 2004). As previously stated, distance learning courses may employ a wide array of information technologies, including web pages, specialized Internet-based applications such as chat rooms, multimedia content, and audio and video conferencing. In addition, many educational institutions use commercially available distance learning courseware that integrates on-line tools with administrative features. However, many students may not be experienced with all these technology in advance and may hesitate to join institutions to obtain programs offered through distance

learning. Such students require plenty of time to learn and adopt the technological features that is required to learn first the attempted course through distance learning.

Use of technology

Technology plays important role in distance learning (in synchronous and asynchronous approaches) to overcome the distance between the teacher and the learner. Using these technologies, the teacher prepares the lesson and sends it to the learner, and the learner then interacts with the lesson and sends feedback (questions, assignments, tests) to the teacher. As technologies have improved, so has the quality of this interaction. Successful technological innovations must take into consideration the social and political climate of the school, and must also reinforce the authority of the teacher (Sherry, 1996). It is to note that on the one hand, distance learning provider should be aware of managing appropriate equipment, and training teachers and facilitators to use these technologies effectively as these are necessary conditions of an excellent distance learning program. On the other hand, learners also should comply with the norms of these technological innovations. Overall, it should be the concern and responsibility of the institutions to which the students are enrolled. Institutions can provide orientation and short term trainings to students to make them able to use such technologies.

Conclusion

Despite few issues and challenges, distance learning offers an alternative to the traditional

classroom experience that accommodates many students' individual circumstances and educational needs. Quality distance learning requires careful attention to learning design, organizational commitment to effective program delivery, selection of appropriate technology and using the strategies that enhance social interactions.

References:

- Wright, C. (2004). *Introduction, background, distance education applications, evaluation of distance education programs, future trends: issues and challenges*. Pennsylvania State University: USA.
- Goulding, J. & Ingirige, B. (2009). Maximising social interactions and effectiveness within distance learning courses: cases from construction. *Journal for Education in the Built Environment*, Vol. 4, Issue 1, July 2009 pp. 75-99 (25) ISSN: 1747-4205 (Online)
[http://www.cebe.heacademy.ac.uk/jebe/pdf/BingunathIngirige4\(1\).pdf](http://www.cebe.heacademy.ac.uk/jebe/pdf/BingunathIngirige4(1).pdf)
- Sherry, L. (1996). Issues in distance learning. *International Journal of Educational Telecommunications*, 1 (4), 337-365.
<http://www.cudenver.edu/~lsherry/needs/index.html>
- Taylor, D. (2006). *Issues, Trends, and Challenges in Distance Education: An International Perspective*.
<http://next.eller.arizona.edu/courses/InternationalManagement/Fall2006>
- Valentine, D. (2002) Distance Learning: Promises, Problems, and Possibilities
Online Journal of Distance Learning Administration, 5(3), Fall 2002.
<http://www.westga.edu/~distance/ojdl/fall53/valentine53.html>

Open University in Nepal : A New Concept for Widening Education

✉ Prof. Dr. Shreeram Prasad Upadhyaya
FoE, T.U.

Abstract

The Open University is the need of the hour. The growing population, the desire for higher education and geo-economic position of the country has motivated the people to open virtual or Open University in Nepal.

Structure of the university would be decentralized and federal in nature. The process of the delivery of the information would be both face to face and distance mode. The web page and web design would be available in all networking of e-mail and v-sat technology.

The face to face mode would allow the learner to clarify the problem and make solution through direct communication. The practice around the world would be followed in the process of opening the open university. The model and approach of the university would be need based and technical. The material used in the dissemination and learning would be tested and standardized to meet the national and international demands. The university would be flexible and job oriented in its process and design. It would be developed as no complaining educational institution of the world.

The concept of Open University emerged out of the liberal attitude of the people to expand

education in every nook and corner of the country. It is an implication of flexibility of education as a whole spreading in each area of development. It is also a shift in the relationship between teacher and students towards that of councilor and learners. The course is designed to meet the need of the learner at a distance. The nature of the course is usually interdisciplinary. The delivery process includes print, audio video cassettes, telecast, interactive TV, teleconferencing, computer software and email. The learners also benefit from student support services. The support service would provide study centers, counseling session and assignment responses for both formative and final evaluation. The material produced for the Open University is internal and imported. The imported material would be of high quality.

There are many open universities in the world functioning effectively within and out side the country. These universities may be named as South African Open University, Japanese Open University, Korean Open University, Open University in the United Kingdom and Indira Gandhi National Open University. The oldest Open University of South Africa started its program of distance mode in 1946. Japan started Open University in 1960. Nippon Hoso Kyokais supplies essential materials to

the Open University of Japan in the form of university lecture program series conducted with the cooperation of 16 private universities of Japan. The Korea correspondent university, South Korea was founded in 1972. This university is also expanding its program through out the Korean institutions. Similarly, the Open University in the United Kingdom started in 1977, is also gaining ground and getting popularity in the world. The Indira Gandhi National Open University started in 1985 and is expanding its program every year within India and outside.

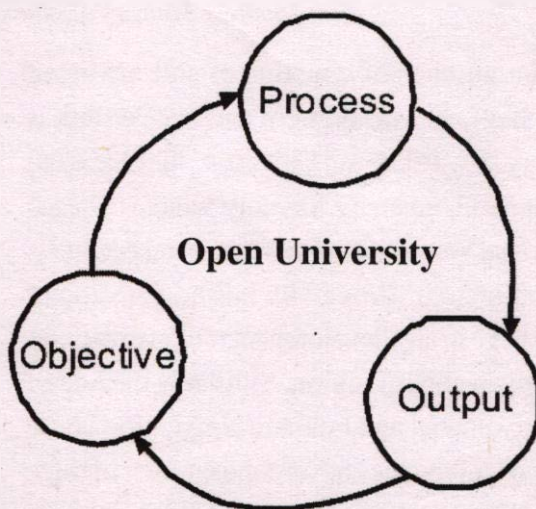
The aims and objectives of all the Open Universities are more or less the same. These may be listed as to provide learner centred and self paced learning, flexible, diversified and open system of education, wider access to higher education to the people of all ages and ability, upgrading the skill and qualification and develop education as a lifelong activity with updated knowledge.

The infrastructures required for Open University are academic standard with model curricular, instruction planning and evaluation system, determination of essential qualification and skill of teaching and none teaching. The proper allocation of land, building, classroom, lab and library are essentially for limited purposes on the basis of cost and benefit analysis.

The delivery of Open University is basically of two ways such as of distance mode and face to face. In the distance mode tools like radio, television, telephone, video text,

computer, internet are used extensively. In the face to face activities experts are involved in the interaction program and present monthly and annual work plan including print material and cassettes. In face to face program the learners will have opportunity to clarify issues encountered in learning process. The process involves simple three stages as follows:

The process of delivery in Open University

Nepal has no experience of Open University. It is the voice of the people to start university to help students deprived from higher education because of many reasons. The geographical position of Nepal has created problems to the students to acquire higher education in different position and situation. The poor economic status and difficult means of transportation do not allow Nepalese to learn in particular institutions and colleges in a comfortable way. The following statistics show the necessity of opening the Open University in Nepal.

Region-wise Constituent and Affiliated Colleges and Universities of Nepal, 2065 (2008)

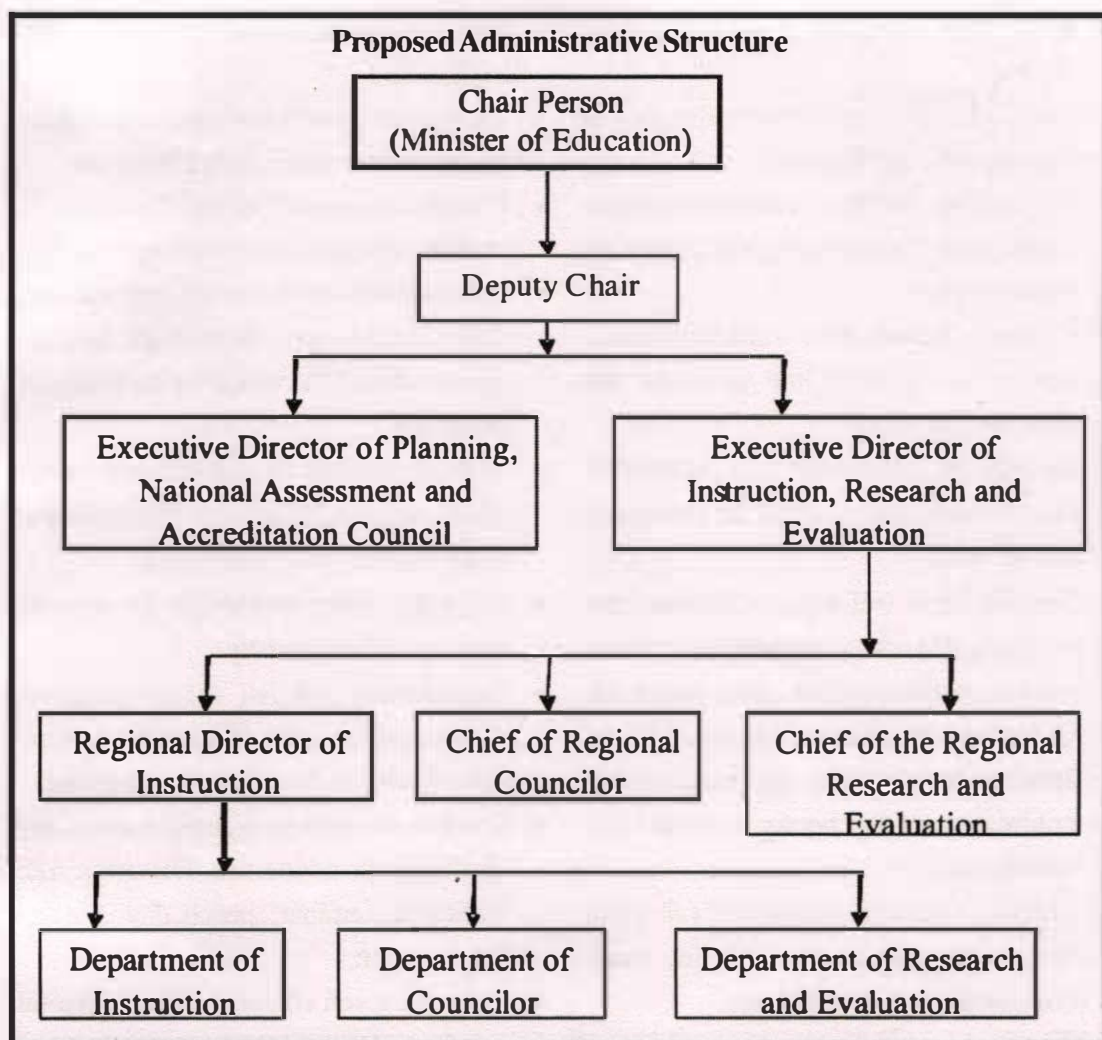
Regions	Name of the Universities									
	TU		NSU		KU		PU		Pokh. U	
	Con	Aff.	Con	Aff.	Con	Aff.	Con	Aff.	Con	Aff.
Eastern	13	75	2	2	-	1	3	29	-	-
Central	28	303	4	7	6	9	-	47	-	12
Western	11	108	4	7	-	1	-	6	3	10
Mid Western	5	37	2	-	-	1	-	-	-	-
Far Western	3	38	1	2	-	-	-	-	-	1
Total Number	60	561	13	18	6	12	3	82	3	23

Source: Ministry of Education, Educational Information, A Glimpse 2009

The number of constituent and affiliated colleges in Mid Western and Far Western is very low. Tribhuvan University, the oldest and biggest University, has only 5 and 3 colleges in Mid Western and Far Western respectively. Kathmandu University has no constituent college in any development region except six only in central region. Similar is the fate of Purwanchal and Pokhara University. These two Universities have same number of three constituent colleges located in Eastern and Western Development Region respectively. Nepal Sanskrit University, Purwanchal University and Pokhara University have no affiliated colleges in Mid Western Development region except one of Kathmandu University. While comparing with other development regions Central Region, has more constituent and affiliated colleges. This unequal distribution of colleges and universities clearly shows the need for Open University to cover all geographical, administrative and development regions of Nepal.

The Proposed Administrative Structure of the Open University of Nepal would help smooth its functioning in the ways suggested below:

The proposed structure would help the planner to develop the concept of Open University in Nepal. The main responsibility of the Chair of the Open University would be to formulate the desired policy and coordinate different faculties. The deputy Chair has to carry out all the responsibility of Chair in his/her absence and also assist to implement the policy and program of the university. The Executive Director of Planning Assessment and Accrediation Council has to formulate planning and determine future strategies of the university. The Executive Director of Instruction, Research and Evaluation has to disseminate the program, conduct research and evaluate the performance of the university. The Regional Director has to help implement the plan and program in each of the regional offices. The chief of the regional counselor has to provide proper counseling to higher authorities and departments under its

jurisdiction. The Chief of regional monitoring and evaluation and publication department would help to prepare monthly and annual report of the progress of the Open University. Each of the regional offices will have Department of Instruction, Counseling and Department of Publication. These Departments will work under regional offices and implement the program at the grassroots level. These Departments will also conduct face to face program to know the progress of the students. The success of the entire

program depends on the activities of these departments. These departments will not only conduct face to face program but also develop materials for distance learning.

Suggestions for the improvement of the Open University.

The following suggestions are made for the Open University in Nepal:

- Select authorities of Open University on the basis of their vision and mission.

- Make monitoring and evaluation action oriented.
- Develop curriculum at par with national and international Standard
- Arrange frequent brain storming and tele-conferencing for during ways of improving the university.
- Develop better communication and understanding with line agencies and affiliated campuses.
- Develop the system of regular publication of cost benefit analysis of all the institutions and faculties.
- Foundation of well equipped laboratory for scientific research and development must be within the reach of the university.
- Create moving library for reading and accessing furnished data and recent publication of the books, journals and newspapers.
- Introduce various means of evaluation techniques such as written, oral, observation and performance.
- Arrange visits of the learners and experts to the best educational institutions to identify differences in the process of learning.
- Introduce the system of timely maintenance of online devices such as telephone, desktop, laptop and other means of communication.
- Provide low cost admission fees and other logistic support
- Develop Open University as no complains institution
- Encourage students to conduct local research for the socio economic benefit of the nation.
- Produce all the necessary materials within the institution of the Open University.
- Coordinate properly with different media centers, radio and television networking.
- Conclude Memorandum of Understanding (MOU) and agreement with famous universities of the world for exchange of programs.
- Motivate students through different modes of advertisement to increase the enrollment of the students in the university.
- Allocate sufficient budget for smooth running of the university.
- Prepare and publish annual progress report of all the affiliated institutions and departments under the open universities.
- Involve everybody, including staffs and students, in academic activities like workshop, seminar, speech, dialogue and talk program.
- Revise and reform curriculum and total program of the university on the basis of need based study.
- Promote technical education with collaboration of the institutions like Nepal Academy of Science and Technology (NAST), Centre for Technical Education and Vocational Training (CTEVT) and Nepal Agricultural Research Council (NARC).
- Identify and specify the role of nation and state to promote the concept of Open University in case of Federalism.
- Apply V-SAT Technology, Video

Conferencing, Asynchronous Transfer Mode (ATM), World Wide Web (WWW), Satellite Telecommunication Programming (STEP), Synchronous Optical Network (SONET) for wider geographical coverage.

- Activate University Grants Commission (UGC) for maximum benefit of the learner.
- Find out services not provided under Open University and supply immediately on the request without any delay or no response approach.
- Follow best examples and success stories worldwide and create model of a good university.
- Give priority to the programs like Business Design Facility (BDF), Business Process Management (BPM), Business Process Reengineering (BPR), Computer Integrated Learning Environment (CILE), Corporate Networking Solution (CNS), Corporate Policy Communication (CPC), Collaboration for Interactive Distance Visual Learning (CIDVL), Computer Aided Design (CAD), Data Conferencing (DC), Decision Supporting System (DSS), Dynamic Feedback System (DFS), Emergency Communication (EC), Executive Communication Design (ECD), Front End Analysis (FEA), Intelligent Tutoring System (ITS), Marker Teaching Support Tool (MTST), Star School Program (SSP), Teacher Training Educational Plan (TTEP), Time Sharing Host Solution (THS), Total Quality Management (TQM), User Network

Interface (UNI) and Shared Institutional Distance Learning System (SIDLS).

Conclusion

The Open University is the demand of the time. It gives freedom of learning without any wall around the process and achievements. Therefore, it is also called the university in the air. A buffalo or horse rider can join these universities with ease and comfort.

The Open University also opens the doors for life long education. There are little chances of failure and dropout in this system of education. It encourages people to move forward with more confidence and continuity. It permits everybody to acquire knowledge and skills in any favourable and unfavourable circumstances. Therefore, everybody should join the hand for mutual cooperation and raise the voice for the opening of the Open University in Nepal.

The virtual university similar to the Open University is also getting popularity worldwide. The purpose and the program are the same but the approach is somehow more flexible in virtual university. The Michigan Virtual University, The New Jersey Virtual University, The Global Virtual University, The Clyde Virtual University, The Minnesota Virtual University, The African Virtual University are most popular among the virtual universities of the world. The African Virtual University has introduced mass tertiary education in science and technology in Africa with the support and collaboration from UNESCO. The UNESCO

is encouraging satellite based university in science and technology in Arab States, Eastern Europe, Central Asia, Latin America and Africa. Nepal can also get benefit from this noble approach of education.

References

Rai, A. N. (2000). *Distance Education, Open Learning Vs Virtual University Concept*.(na)..

MOE (2009). *Educational Information, A Glimpse*. Kathamandu: Author.

Lee J. Cronbach & Suppes P.(eds, 1969). *Research for Tomorrows School Discipline Inquiry for Education*. New York: The Macmillion Company.

Puri U, (2006). *Distance Education*. New Delhi: Pragun Publication.

Cottle, C.W. (1968). *Encyclopedia of Distance Education*. New York : Houghton Miffling Co.

Pedagogy of E-Learning in School Education

✉ Shyam Singh Dhani
Curriculum Officer, CDC

Abstract

Modern constructivist educational theory emphasizes critical thinking, problem solving, "authentic" learning experiences, social negotiation of knowledge, and collaboration as pedagogical methods that change the role of the teacher from disseminator of information to learning facilitator, helping students as they actively engage with information and materials to construct their own understandings. That is, students learn how to learn, not just what to learn. The e-learning is useful to impart knowledge anytime, any where with massive access. It helps in cost saving, time saving, hands saving and increases completion rate and decreases dropout rate. Possibilities of use of technology in education field will be explored. Integration of technology in education should start from school curriculum. Training and teaching should be delivered through computer aided instructions such as e-learning and online learning. Internet and connectivity, infrastructures are main aspects of the use of technology in education. Government has initiated policy and programs for use of technology in education which are not sufficient. ICT has both opportunities and challenges. This article will explore theoretical and practical aspects of possibilities of e-

learning as a pedagogy in education.

1. Introduction

Education is achieved through learning (knowledge), interaction (with people), integration and internalization. The technology provides rich media to explore content and communication assists connecting people.

Information and Communication Technology (ICT) provides many new opportunities for education but also posts many challenges. Technology also fosters new means of communications especially via the internet. To promote ICT in education, online education, e-learning, cyber university, webucation, and like seem to be the buzzwords that make headlines among educators during the past few years. They all refer to the use of technology and the internet in creating a virtual classroom in which teaching and learning can take place anytime, anywhere, anyhow.

Because of advances in digital technologies, it is now possible to integrate multiple media into single educational application. Multimedia applications on CD-ROMs and website may incorporate text, pictures, audio, graphics, animations, simulations, full-motion video, and links to other software or websites greatly enriching the learning experience.

The e- learning service provided by internet is easy to use, flexible and cost effective. The application environment is very simple. Users have only to have personal computer(PC) connected to internet. Necessary services and contents are respectively delivered to users/administrators/managers by internet data centre. The Online can be used for consulting, user accounting, skill assessment, course assessment/assignment, help desk, tutoring and monitoring, progress tracking , examination, automatic marking etc.

Typical contents are IT literacy, business literacy, formal license/vendor certification etc which can be provided through online. The e-learning is useful to impart knowledge anytime, any where with massive access. It helps in cost saving, time saving, hands saving and increases completion rate and decreases dropout rate. To integrate technology in teaching learning process, educators, policy makers, planners should consider hardware, software, human ware, infoware.

2. E- learning in perspective

E-Learning is not education in the complete sense of the term. In order to ensure the best use of ICT in education, we must put e-

learning in a perspective. Firstly, we must recognize that not all students are suitable targets for e- learning. Most on line students, working professionals who want to improve their skills or adult students who want to pick up the knowledge they have missed earlier in life can be the targets. Today ICT makes it possible for all.

Secondly, e-learning is not for all disciplines. Certain specific skill type of training are perhaps most suited for online delivery, like learning particular programming language, or learning languages for specific purposes. For disciplines that require a lot of practical skills (as in engineering), conceptual thinking (like philosophy or poetry) and frequent personal interactions, ICT and e- learning can at best be served as supplementary tools.

Thirdly, all e- learning needs the supplement of a traditional group learning experience (either physical or virtual classes).

Learning environment and pedagogical strategies

A comparison of traditional learning environment vs. new learning environment that incorporates strategies is shown on the following table.

Traditional learning environments	New learning environments
Teacher centred instruction	Student centred instruction
Single sense stimulation	Multisensory stimulation
Single path progression	Multi path progression
Single media	Multimedia
Isolated work	Collaborative work
Information delivery	Information exchange
Passive learning	Active /exploratory/inquiry based learning
Factual, knowledge based	Critical thinking and informed decision

Reactive response	Proactive/planned action
Isolated , artificial context	Authentic, real world context

Source- ISTE, 1998.p2

From a classroom/campus based environment we should be moving toward an appropriate mix of media use where all the good practice principles of distance education are adopted. Present trends of education delivery are for distance, integrated, networked learning model.

At a classroom level, this paradigm shift changes the fundamental nature of the teaching learning process as well as the teacher student relationship. Ideal type roles of teachers and students in the classroom under new educational paradigms are as follows (Tardif, J. (1998).

interactive, ways that may better assess deep understanding of content and processes (U.S. DOE, 1993). The following aspects of pedagogy can be changed through the use of integrated technology.

Traditional vs. online

Technology promotes balance of student study activities-student's study time can be redistributed, a better balance between attending and discussing, practicing and articulating is increased.

Active participation: Learners using technology become active participants in the

Teachers	Students
Creators of pedagogical environment	Investigators of learning
Interdependent professionals, open and critical, sometimes become learners	Cooperators, sometimes become experts
Generators of learning development	Composers of their own understanding
Mediators between knowledge and students	Strategic users of available resources
Mentors and intellectual coaches	Active constructors of knowledge
Collaborators in the success of all students in school	<ul style="list-style-type: none"> • Among students Mutual helpers and assistants
	<ul style="list-style-type: none"> • Interdependent learners.

3. Possibilities of e- learning as pedagogy

ICT has the potential to be used in support of these new educational methods, as tools enabling students' learning by doing. ICT can make it possible for teachers to engage students in self-paced, self-directed problem-based or constructivist learning experiences; and also test student learning in new,

teaching learning process instead of passive listeners. One-to-one technology enables access, manipulation, and presentation of information and knowledge. It can be a very creative process, especially with multimedia. Using technology can reduce discipline problems if learners are more interested in their assignment. It allows learners to take

ownership of their performance. When learners are empowered to find their own answers, the teaching learning process becomes much more interesting

Role shift: Using technology transforms the teacher from authority-expert to facilitator when the learners are guided to use technology to find answers online. Learners are transformed from passive recipients of the teacher's knowledge to active participants in knowledge-seeking and knowledge-construction. Thus, technology assists the teacher to become facilitator in teaching learning process in education.

Multi source of knowledge: The internet provides access to an incredible array of information sources, media, and communications for effective teaching learning process in the classroom in the school. Ultimately, technology assists learners to explore multi sources of knowledge in teaching learning process.

School-Home Connections: Technology can offer increased accessibility if the students have computer and internet access in their homes. In these situations, assignments, activities, assessments, multimedia, etc. can be provided over the web and completed anywhere, providing for a wider range of instructional opportunities for anytime anywhere learning.

Differentiation: Technology frequently provides greater opportunities for differentiation for students. Computers targeted at multimedia applications showing

pictures, sounds, and videos are conducive to the learning styles of various learners. Additionally, several software programs have exercises that are targeted at differentiating the various academic levels of students in the classroom by assigning initial pre-assessment and developing tailor-made activities to improve areas of weakness.

Documentation & Archiving: Learner use of technology can make the thinking and problem-solving process more transparent to the teacher. Digital files can provide documentation of the processes the learner has engaged in to construct knowledge. Documentation is often easier to store and retrieve these files electronically than on paper. Screen-monitoring software allows teachers to observe learners in the process of assignment. Computers provide easy storage and access to a student's accumulating portfolio of work. By viewing previous work, students can better gauge their own progress and avoid repeating tasks already accomplished.

Time saving: Using technology can reduce the workload on the teacher for other tasks such as organization and distribution of electronic learning materials, grading of multiple choice questions.

Cooperative and Collaboration learning: Using technology allows for the free exchange of information. The widespread use of compatible text, presentation, and image software allows information to be exchanged more easily than ever before. Hence, online

assists learners to share their knowledge.

Preparation for further education & Career: With computers and various forms of technology moving more prominently into the mainstream of typical life and business, it is important to expose our learners to different types of technology. Gaining experience in word processing, various software programs, internet research, etc. are essential educational needs for learners to become successful in the workplace. Using technology allows for a smooth transition from school to work and school to college. Technology is used everywhere- in math, science, engineering, transportation, manufacturing, and every business application you can think of. From sales transactions and inventory control, to e-commerce, the uses for technology are limitless.

Double loop feedback Using technology is a tool to provide immediate feedback in learners performance. Technology becomes two way communication for teaching learning. So, technology use is part of the normal learning process for many of these learners; it is in their "comfort zone" and highly integrated into their non-school life in forms of gaming, messaging, cell phones, etc.

Use of new techniques in teaching learning: Problem-Solving and Project-Based Learning can be used as new technique in teaching and learning process. To effective implementation of these techniques, computer aided instructions are must. Technology helps promote a positive shift toward more project

based, hands on learning, away from lecture based learning. Lecture based learning will not, and should not, disappear.

4. Possibilities of using technology in school subjects

Technology in education starts from integrated technology in school subjects. Computer aided instructions are designed and implemented to use technology in teaching learning process. In international practice, the following subjects are integrated with technology.

Mathematics and Science can be made much richer and engaging by helping students explore math with the aid of software tools like spreadsheets, Geometer's SketchPad, Mathematica, and Maple. Science education can be greatly enhanced by the data gathering, data analysis, and simulation software tools that are run within the digital workshop that computers provide.

History, Social Studies instruction can be tremendously enriched by students having immediate access to the vast wealth of information available on the Internet including news, primary sources, and databases.

Foreign Language instruction success correlates highly with the time students are able to spend in immersive environments. The multimedia capabilities of laptops allow students to spend more time listening and speaking in the language of instruction. With the right software, and a set of headphones, a laptop can function just like a language lab

work station. Laptops also provide access, through the Internet, to the media of the countries where the language of instruction is the native language.

Art, Music, and Drama instruction is significantly enhanced when students use various software programs to assist in the creation of artwork, music, scripts and digital video. Students can visit virtual museums, listen to or watch great performances, and have their own music practice supported and analyzed.

5. Present practice of Nepal

Distance and Open education Policy (ODL, 2063) envisioned improving the quality of conventional education through different kinds of support mechanisms and materials by the application of ICT. Similarly, the policy provisioned improving the quality of conventional education by adopting the following strategies:

- A special arrangement will be made to integrate the learning facilities under the ODL system into the conventional system of education in order to create varieties of opportunities for quality education.
- Various programmatic schemes such as application of appropriate media and learner support materials to benefit students of the conventional system; credit transfer system between open and conventional schooling, teacher development programs will be developed and implemented through the distance mode.

- The Council will initiate and develop the programs and establish official collaboration with relevant agencies in the public and private sector for implementation and monitoring.
- Initial investment for such supplementary programs will be borne by the government. At the same time, private sector will be encouraged for large-scale implementation. Possibilities of public private collaboration will be explored and implemented in the execution of the programs.
- School sector reform plan (2009-015) SSRP has emphasized the use of information and communication technologies (ICT) in education. A decade of rapid developments within the field of ICT offers new and cost-effective avenues for capacity development. One example is the Ministry's on-going implementation of its ICT Master Plan that has aimed at improving the speed of internal communication and staff access to essential working documents and information. Much more needs to be done to fully understand and develop a strategy on how the Ministry can benefit from the opportunities offered by modern ICT.
- Three year Interim plan aimed to use ICT in education. The plan adopted ICT reform strategy in education. Moreover, some community learning centres (CLCs) will be equipped with ICT for IT literacy.
- Education for all National plan of action (2001-015) has taken ICT as a long term strategy.

- Use of technology in education is not same in education institutions. It varies from urban to village, private to public, organization to organization. Most education institutions have developed web page to provide their information, services and publications to people. It has become an easy way for people to get information from government institutions. To make teaching and learning effective technology is used as a medium of instruction. Present school curriculum has offered computer science as an optional subject. Because of weak infrastructures, students who want to study computer science is not possible for all. Computer aided instruction has been initiated in training and teaching learning situation in some institutions.
- Government has been piloting one laptop per child (OLPC) program in some districts to integrate technology in education. It is expected to introduce technology in teaching process to improve traditional pedagogy. Moreover, government has provided fund to public schools to arrange computer aided instructions. Public private partnership strategy will be important to integrate technology. It leads towards sustainability of ICT in education.

6. Challenges

Are we capable of rethinking the way we teach? On line learning is still new to many. Online education requires detailed planning. Online education means tolerating a different

style of learning to occur. Online education means resistance. Very few people have access to the internet, computer, and electricity and most live in rural areas. ICT may help to bridge the education divide; the digital divide deprives the needy of the world of the access to e-learning. Although high quality information is available on the web, there is also a lot of false, some time dangerous information and instruction. Many people waste much time surfing the net without learning anything.

We must resist the risk of one-size fits all tendencies. There is simply no best material or best pedagogy or else innovation and development in education. Use of multi media requires resources, expertise and skills. Internet access to all student, school, and classroom is still a challenge for developing countries. Another issue is school connectivity such as distance learning capability, web sites (LAN and WAN) facilities. Developing systems for learning will involve substantial expenses. Finally, skilled teacher (teacher, technology, proficiency skill level) availability is still the issue for the government.

7. Conclusion

Technology in education can bring change in teaching learning process. It brings change in teaching styles and instruction management. Technology integration can be advantageous for teachers, students, administrators, and parents. It enables dynamic media like audio, video, and interactive software to be more readily exploited, allows students to collaborate in ways that were previously impossible, and provides tools to increase

teacher productivity. E-learning is the use of internet technology for improving knowledge and skills in formal education, workplace training and personal study. Key features of e-learning are experiential, personalization, anywhere, anytime availability and lifelong learning. We should aim to use technology as a tool for learning, communication and collaboration. Technology changes education process and lives. It is the bits that touch and change lives.

References:

- MOE (2063). *Distance and Open education policy*. Kathamandu: Author.
- MOE (2009). *School Sector Reform Plan(2009- 2015)*. Kathamandu: Author.
- Hardy, M. (2008). *It's time for technology in mathematics education project*. Journal for Integration of Computers in Mathematics and Science Teaching. (2008) 27 (2), 221-237.
- Mills, S.C. and Ticher, R.C. (2003). *Be the technology: A developmental model for evaluating technology integration*. Journal for Research on Technology in Teacher Education. 35(3), 342-401.

Quality Compliance of Open Learning in Nepal

✉ Chandra Prasad Luitel
Under Secretary, MoE

Abstract

Open schools are in existence in Nepal under role sharing management of National Centre for Educational Development (NCED), Department of Education (DOE) and Nonformal Education Centre. In the context of global phenomenon of open learning, Nepal has devised it as an alternate and flexible model of formal education. In the world, developed countries have run separate open universities, Flexibility, life long, career centered, prior experience-and knowledge based, economy in education and partner in the pace of development are globally accepted indicators of it. This article reviews a compliance status of Nepal's Open learning against these indicators and the indicators mentioned in the Quality Assurance Scheme (QAS) developed By NCED.

NCED, as an initiator of distance education and open learning, has developed indicators

related to DEOL. The QAS (2007) has particularly developed the indicator so as to manage open schooling effectively. The QAS has mentioned some indicators.

Same curriculum, same evaluation scheme and same textbook have been labelled as the two separate modes of education; formal and open school. Though there are diverse history and practices of open school in the world, Nepal has arranged open school in order to bring students in formal education who were out of it due to various reasons: poverty, ethnicity, marriage and difficult geographical setting. China has an old history with a separate open university at the centre and varieties of open schools at the state level. In fact, there are various open schools to deliver open school education in India and Nepal. As the trends of open school, the following characteristics can be found.

Script (Audio and Audio-Video)

Audio	Video
<ol style="list-style-type: none">1. Maximum 5 Characters (Narrator-1, Main Character-2, Supporting Character 1-2 with gender balance)2. Short and sweet dialogue of maximum 30-60 words in a single exchange3. Ratio of presentation with content and entertainment having 80-20 words4. Interactive, recreational presentation by	<ol style="list-style-type: none">1. Script having real situation: interactive and activity based2. Line of theory with encouragement for practical activity based performance3. Variety of modes in presentation (Classroom situation interactive with experts, group work)4. Competent professionals: main

using discussion, classroom situation, story telling, jokes, poem, songs, charts, ice-break game 5. Use of simple and daily used language 6. Inclusion of sufficient situation. environment, soren effect, bridge tunes, signature tune, themative and closing tune 7. Sequential script linked with provision script and vice-versa 8. Selection of artist based on experinece and professionalism	characters 5. Provision of techinal committt for approval of the produced materials
---	--

The QAS has developed the following seven indicators ;

1. Emphasis on picture, audio, animation and visuals
2. Indication of topics and subtopics and clarity of terminologies
3. Involvement of graphics designer, animator while developping script
4. Reinforced contest of audio and graphics
5. Hyperlink with ministry websits
6. Assessment of involvement of subject expert. academician, designer and techinal expert
7. Follow up, documentation, reporting and dissemination

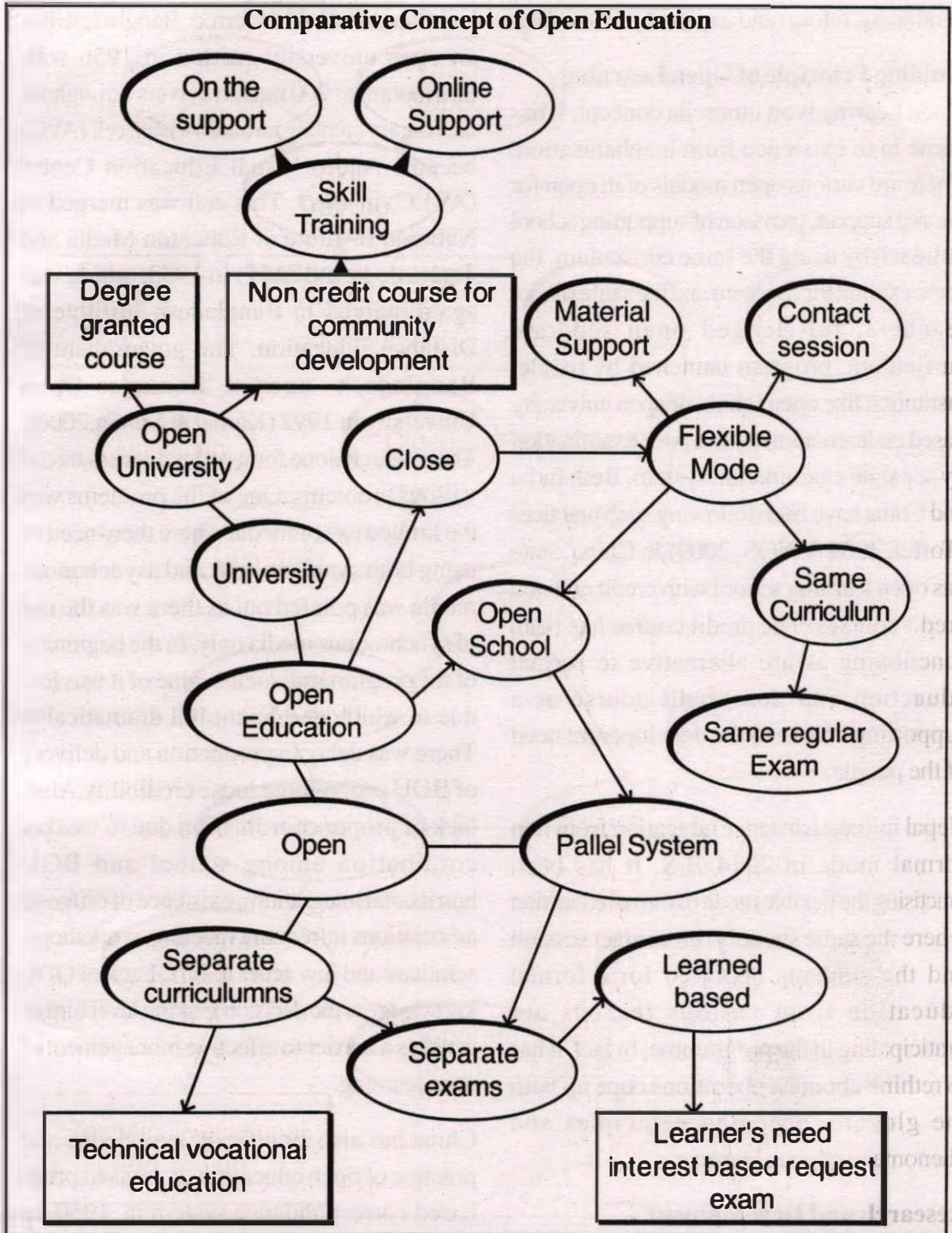
Nepal's initiation of open school is understand as a setting amidst the global trend. It has raised various issues. The open schools are run with same curricula, textbooks with some materials in simplified form. In this connection, an issue has bee raised whether the so called open school is really open in all aspects; Is it learner's need based? Does it have access to all? Has it contributes to community

development? Is there horizontal and vertical linkage between formal and open school? It has been functioning differently in different counties of the world. In India, there is a parallel open school system under the institution of National Open School (NOS). Similarly, China has been delivering open school with separate curricula under the separate institution.

Education in School Sector Reform Programme.

The aim of SSR is to improve the quality and relevance of school education (MOE, P-1). The SSR has stated challenges of basic and secondary education as low levels of learning achievements, high drop-out and repetition rates and the low level of efficiency and effectiveness in the education sector. Another strategy mentioned under basic education is they that from the date of enactment of cumpulsory education law, only children of correct age will be encouraged to central in school. In its indicative cost of basic education, provision of digitization of curriculum, teachers guide and textbook by

Comparative Concept of Open Education

Curriculum Development Centre is envisioned and so are the provisions in secondary level education. The constitution (2063) has

envisaged free and compulsory basic education for the purpose of obtaining these achievements and for facing the challenges of

continuous reform and expansion of learning.

Guiding Principle of Open Learning

Open Learning is an umbrella concept. It has come in to existence from mechanisation. There are various open models of it; open for tutorial support, provision of supporting school outreach by using the same curriculum, the same examination system and the same school teachers, full-fledged open separate curriculum, program launched by parallel institution like open school or open university based on learner's need and pace examination by separate examination system. Both India and China have been following such practices (Toffel, 2009 & NOS, 2009) In China, state has open learning school with credit and non credit courses. The credit course has been functioning as an alternative to formal education and non credit course as a supporting course to the development need of the people.

Nepal initiated distance education from non formal mode in 2014 B.S. It has been practising the flexible mode of formal education where the same schools run contact session and the students deprived from formal education from various reasons are participating in the programme. In fact, it has to rethink about its operations cope up with the globally accepted principles and phenomena of open learning.

Research and Development

The countries with open learning have also studied the effectiveness of open university. Here, the practices of open learning in China

and Bangladesh are referred. Bangladesh has an open university, started in 1956 with distribution of 200 radio receivers throughout the country creating an audio-visual cell (AVC) became Audio Visual Education Centre (AVEC) in 1963. This cell was merged in National Institute of Education Media and Technology (NIEMT) in 1983, which was again merged in Bangladesh Institute of Distance Education. The government of Bangladesh opened 'Bangladesh Open University' in 1992 (Kamal & Sultan, 2000). The research done for its effectiveness traced various problems. One of the problems was the limited use of media where there need of using both synchronous and asynchronous media was pointed out as there was the use of synchronous media only. In the beginning of the programme, social value of it was low due to which enrolment fell dramatically. There was delay in production and delivery of BOU programme, low credibility. Also, lack of proper coordination due to weaker coordination among school and BOU, horizontal integration, existence of different associations, infrequent meeting, workshops, seminars and low access to ICT. Lack of ODL knowledge at the decision making level further acted as a barrier to effective management of open learning.

China has also significant knowledge and practice of open education. It devised print-based correspondence system in 1950. In 1960 China used television as an educational device and by 1966, 8000 students had graduated from Beijing Television University

. In western nations, television based courses were delivered to fairly small audiences (TOFEL, 2009)

Nepal has also short history of distance education and open learning. NCED, after execution of open school did an effectiveness study of open school in 2009. It pointed out the rigorous need of using both synchronous and asynchronous media as mentioned in the study of Bangladesh. The open school of Nepal has similar contact session as the same as in formal education. The development of open learning has the following sequences:

Modality	NTF	RTIP	DEC	DOOL
Time	1957	1988	1993	2003
Client	Illiterate	Primary Teachers	Primary, LS, S Teachers	School Level Teacher and Students

Source: NCED (2003), Luitel(2004)

Knowledge in a Global Society and Open Learning

Nepal is in the threshold of becoming a global knowledge society. In the primitive hunting society people needed knowledge of their natural environment to find food, Knowledge to make tools and the behaviours other people was equally important because of global economy there is a competition. Without proper knowledge of open model, people may suffer from cut throat competition. Education without relevance to social life and more expensive theoretical knowledge may render pupils helpless in a cut throat competition. The way of obtaining knowledge without detached from job can tie both education and job. It can make education

cheaper and a sorting phenomenon. Thus to cope with knowledge in a global society open learning can be a crucial tool.

Principles of Open Learning

South African institute for distance education has given the key principles of open learning as following:

- learning opportunity should be life long and should encompass both education and training
- The learning process should centre on the learners, build on their experience and encourage independent and critical thinking
- Learning provision should be flexible so the learners can choose where, when, what and how they learn as well as the pace with which they will learn
- Prior learning, prior experience and demonstrated competencies should be recognized in order to motivate the learners are unnecessarily barred from educational opportunities by the lack of qualifications.
- Learners should be able to accumulate credits from different learning contexts
- Providers should create conditions for a fair chance of learners success

References

National Centre for Educational Development
(2007). *Quality Assurance Scheme*.
Bhaktapur: Author.

MOE (2009). *School Sector Reform
Plan(2009- 2015)*. Kathamandu:
Author.

Legal Book Management Committee (2063).
Interim Constitution of Nepal.
Kathmandu: Author.

Kamal, M.A. & Sltan, S.A.(2000). Barrier
to development in open learing and
distance education retrieved date 20
January 2010, from.....

Luitel, C.P (2007). A Study on the
Effectiveness of Primary English
Teacher Training program. A thesis
submitted to T.U. For the fulfilment of
masters degree in education.

National Centre for Education Development
(2009). A study on the effectiveness of
open school, A study report.
Bhaktapur: Author.

South African Institute for Distance
Education(n.d) open learning.
Retrieved date 20 march 2010 from
[www.iqpc.com/uploaded files/training/
...../towards](http://www.iqpc.com/uploaded files/training/...../towards).

Reaching the Unreached Through Alternative Mode

डा. Baudha Raj Niraula
Technical Officer, NCED

Abstract

Universal Declaration of Human Rights says "Everyone has a right to education. Education shall be free, at least in the elementary and fundamental stages. Elementary education shall be compulsory. Technical and professional education shall be made generally available and higher education shall be equally accessible to all on the basis of merit". We are committed to this statement, but practically it is more or less impossible to educate all by means of formal mode of schooling for a developing country like Nepal. There is internationally accepted and reputed approach of schooling which is less expensive in comparison to the formal mode. We are obligated to UPE and fifty percent improvement in all levels of literacy by 2015; achievements so far indicate that it is not possible within this time frame. On the other hand rays of hopes are coming from the alternative approach that we have experienced so far. Hence open school system should be strengthened and expanded to the grass roots level of the country as soon as possible to achieve the goal of EFA, and develop the country by means of education through eradication of illiteracy and development of skillful manpower.

Introduction

Formal schools are not the ultimate and absolute destiny to educate people. There are

many rules and regulations that can act as hindrance for success. Fixed time, fixed course, fixed place, fixed instructional strategies, and evaluation procedures are the barriers to education in formal mode. We have vast economic hierarchy in the society; unless and until one can solve the problem of the bread, education becomes the second priority. Moreover, intellectual ability of the people obviously differs from one to another; these issues cannot be solved through formal schooling. That's why Ivan Illich came up with the concept of deschooling society. He says, "Universal education through schooling is not feasible; it would be no more feasible if it were attempted by means of alternative institutions built on the style of present schools".

Government has declared that basic level education up to grade eight will be free; however seven percent school age children are still out of school. We need to think seriously why these students are not joining school. Schools have not reached the remote area and parents are unable to send their children to schools which are far away from home. Poor parents deny to send their kids to school and government is unable to provide subsidized and eventually, it has been possible to achieve are EFA goal of Universal Primary Education (UPE), and a 50% improvements in all levels of adult literacy by 2015. Thus we need to think differently to solve these

problems.

Distance Education and Open Learning (DEOL) could be the alternative means to resolve this problem. Open schooling is defined as "the physical separation of the learners from the teacher, and the use of unconventional teaching methodologies, and information and communications technologies (ICTs) to bridge the separation with a provision of education and training" (Daniel, 2008). The term "open" in Open Schooling indicates the openness of the system; usually there are no rules dictating student ages, prerequisites, content of courses or number of courses in which learners must enroll. As a result, Open Schooling meets the needs of a broad range of learners.

Nepal has started open school program at secondary level in 2007 after formulating DEOL policy and directives in the form of a pilot program. At the beginning, 150 students were admitted in five open schools; so far, open school has been extended up to 85 schools across the country. The deprived and marginalized people, women, Peoples Liberation Army (PLA), employees, school dropout children, adolescents, adults, and those who wish to study through the alternative means are the target people of open school; people of different age group ranging from 16 to 60 are studying in open schools. The success rate of open school is encouraging; the average pass rate of open school students the SLC level is almost 70 percent. Consequently, open schools can act as a useful means for reaching the unreached

people.

The concept of open school was introduced in UK in 1840 as a correspondence course. After this establishment, it has been expanding throughout the world. Open schools with 10,000 students are called mega open schools; there are mega open schools in India, Indonesia, and Mexico each country enrolling over one million students. Common Wealth of Learning (COL) is the leading organization for the enhancement of distance education and open learning. National Institute of Open Schooling (NIOS) has remarkable achievement in the field of open education. Nepal has the youngest open school in South Asia; but its rate of expansion is growing geometric proportion. Documents related to open schools are collected and analyzed and secondary data regarding Nepalese open schools have been collected from National Center for Educational Development (NCED). Moreover, interaction is carried out with the c riveners, facilitators and students of open school.

Theoretical Framework of Open Schooling

Unequal differences in educational achievement are a worldwide phenomenon, as old as the history of formal schooling. These differences in educational achievement and attainment are often based on social class, caste, gender, ethnicity, school type, family background, and a host of the other factors (Mathema & Bista, 2005). There are different prespectives to understand students' achievement called theories as well, some of

them being theory of intelligence, theory of cultural reproduction, theory of correspondence, theory of cultural deprivation, theory of familial effects, theory of fear, theory of school effectiveness, and theory of differential treatment effect. Theory of intelligence says, Intelligence is a birth character, people born with unequal intelligence and more intelligence are able to learn more in comparison to those who have less intelligence. The cultural theories say, School reproduces the elite culture, so school gives elite the unfair advantage and produce the manpower for the wage labour from the lower class society". Moreover, poor have deprived culture and lacks their value system in the curriculum and text books which are dominated by the elite groups. This is one of the major causes of low achievement of the people from the poor class society. The theory of familial effect emphasizes that school achievement is linked to family background and the poor children do poorly in school because there is something fundamentally disabling about being poor. However, theory of school effectiveness dences this concept which says school achievement is independent of family background. On the contrary, it highlighted the school effectiveness being related to instructional leadership, role of principal, school climate, teacher behavior, time on task, frequent monitoring of student progress, teacher behavior in classroom etc. Theory of differential treatment suggests that classroom practices and instructional methods used in classroom produce unequal student outcomes. In addition, some scholars say that

class does not favor the poor; girls, linguistic and ethnic minorities, and children coming from difficult households, suffer from the gap between successful and unsuccessful students. Moreover, this view emphasizes that school achievement is correlated with factors like expenditure per pupil instructional material inputs teacher quality; length of instructional program, home work frequency, teacher's expectation people performance, and time spent on class room preparation; and school management. Each theory analyzes the students' scenario form different prespective. Students come to the formal and open school from more or less the same family background. The only the differences are their age, occupation, family responsibility, and differential treatment for the student. Hence, out of different theories cited above, the theory of differential treatment effect plays vital role to analyze the students' traits of open school. Poor achievement is the major cause of school drop out of the children in their school age; we have huge mass of this type; open school is the second chance of schooling for them.

Targeted people

Formal schooling is not the ultimate program to educate people. Poverty, conflict, early marriage, occupation, lack of time, physical separation, social, cultural and ethnic problems are the barriers to formal schooling. Formal school cannot be managed for small number of students who are living in the remote area but open school can help them. Conflict affected people, Police, Army, Peoples Liberation Army (PLA) are getting

benefit from Nepalese open school. Drop out children are no more interested to rejoin the formal school because of their age, family responsibility, dress, lack of time and personal ego. These issues are more or less similar throughout the world; the concept of open school has been implemented all over the world to address these issues including those of Nepal.

Model of Open school

There are three popular models of open school; complementary, alternative, and integrative. Each model can be distinguished on the basis of its features. These models of open schools are briefly described below.

Complementary Model

Complementary open schools prescribe the same curriculum as the conventional schools to children who never had a chance to attend a regular school or had to drop out because they were too poor or have family problems. Since the curriculum of open school is the same as conventional, the examinations system is also the same, run by the same board; hence the performance of the two systems can be compared. Open schools operating in France, Namibia, Botswana, Indonesia, and Mexico are complementary type.

Alternative Model

Alternative open school deals with a somewhat different clientele from the regular schools; they are usually older, often poorer and frequently disadvantaged in various ways. Alternative open schools try to address the needs of these students more directly with

curricula that have a strong emphasis on vocational education or life skills education. Obviously, alternative open school recommends its own examinations and certification system since the other examining bodies do not cater to such curricula. pe: Indian Open School, NIOS, and the Open College in Papua New Guinea are the examples of this type.

Integrative Model

Integrative open schools are placed at the heart of the whole school system in order to improve and strengthen the quality and reach of that system, to be a source of innovation, and to act as a catalyst for reform; because open schools could be a very important tool for strengthening the whole school system and catalyzing the intended reform. For this quality education is required good curriculum, good learning materials, regular, reliable, and timely assessment of learning; appropriate and sufficient pedagogical materials for teachers; an inclusive learning environment proper treatment for differently able students appropriate language instruction and independent learning environment are the other requirements. Learning materials prepared for open school children could be easily used for the students of formal schools.

As the curriculum, final evaluation system is also like the complementary open school while the nature of students by age is like that of alternative. Moreover, program like SLC support is being conducted by NCED, DEOL division for the improvement of SLC result and to support the open school students.

Hence, Nepalese open school system is more complementary system, but not exactly of the same nature. There is a provision of internal evaluation system, self learning materials and radio lessons also. Nepalese open school system can be said to be the hybrid of the complementary, alternative, and integrative models.

Our Experiences of Open Schooling

Nepal has a three decade of experience of teacher training through the distance mode and the concept of open school was introduced by the 9th plan; however it was started four years back on a pilot basis by giving affiliation to five formal modes of community schools. Once it is brought into practice as a complementary modality its demand has been increased rapidly. Initially, people were neither familiar nor did they believe this system, since the curriculum and evaluation system is the same. Those who passed grade eight at least two years ago and are at the age of fifteen, their quality to join

the open school. Formal interaction with the facilitators is very limited i.e. 35 days only. Its result in SLC is comparable with the formal school. Teaching learning activities and provision of interaction is very limited in open school; however, their achievement level is comparable with students of formal school because of their high motivation towards the program; proper orientation and guidance of facilitators, and stipulation of alternative modality of student's support system is therefore the need.

Private students are being motivated to this program because there is no means of interventions for them. The popularity of open school has increased unexpectedly. There is high demand of open school across the country, but the government is in the position of wait and see as it says that the program has been implemented on a piloting bases, and it will be expanded soon according to the demands. The present scenario of open school is given in the table below.

Table: Present status of Open School

S.N.	Year of affiliation	Open school	Students	Access districts	SLC Result	Remarks
1	2007	5	150	5	71%	
2	2008	22	1522	22	69.03%	
3	2009	53	5300	44	-	result has not been published yet.
4	2010	85	-	75	-	admission is going on

Source: Open learning training section, NCED

Students beyond the Formal Schools

Government says about seven percent schoolage children are out of primary schools. It is a big challenge to bring them into schools; we need to think seriously why they are not

joining schools even though it is said to be free. The out of school children is increasing as the flash report shows that NER of lower secondary and secondary level being 57.7 and 36.4 percent respectively, it indicates that

42.7 percent lower secondary school children are out of school, and 63.4 percent children of secondary level are not going to school. The details of GER and NER are given below.

Table: Present status of GER and NER

Level	GER			NER		
	Girls	Boys	Total	Girls	Boys	Total
Primary	145.6	140.2	142.8	90.4	93.2	91.9
Low Sec	79.0	81.1	80.1	56.6	58.0	57.3
Secondary	57.3	61.6	59.5	35.0	37.8	36.4

Source: Flash Report I: 2008/ 2009

Survival rate of students is equally important as the enrollment, Flash report I 2008/2009 shows that survival rate at primary level is 73.4 percent; other students either leave the school system or repeat the class again. The dropout rate is highest in grade ten, eight, and one respectively; it is 18.6, 13.1, and 12.1 respectively. These dropout students rarely rejoin the schools. So there is a huge mass of students beyond the school which cannot be addressed by the existing formal schooling. The details of promotion, repetition, dropout, and survival rates of school level children are given below.

Table: Promotion, repetition, dropout and survival rates of school children

Rates	Grade1	Grade2	Grade3	Grade4	Grade5	Grade6	Grade7	Grade8	Grade9	Grade10
Promotion	59.6	80.5	82.5	85.4	83.4	84.2	80.6	79.1	86.2	74.3
Repetition	28.3	12.9	10.1	9.7	7.3	9.2	8.1	7.7	8.7	7.1
Drop out	12.1	6.6	7.4	5.0	9.2	6.6	11.2	13.1	5.1	18.6
Survival	-	-	-	-	73.4	-	-	-	-	-

Source: Flash Report I: 2008/ 2009

Means to Achieve EFA

The National Plan of Action of Nepal has outlined its framework according to six major goals set by the Dakar Forum for the year

2015; out of these goals the following three are directly related to educational achievements.

1. Ensuring that by 2015 all children,

particularly girls, children in difficult circumstances and those belonging to ethnic minorities have access to free and compulsory primary education of good quality.

2. Achieving a 50% improvement in all levels of adult literacy by 2015, especially for women, and equitable access to basic and continuing education for all adults.

3. Eliminating gender disparities in primary and secondary education by 2005 and achieving gender equality in education by 2015, with a focus on ensuring girl's full and equal access to and achievement in,

basic education of good quality.

Initially, EFA was a global agenda like other countries, Nepal endorsed the concept of EFA for the betterment of basic and primary

education in Jomtien in 1990 and in Dakar in 2000. After 2000, it has been the national agenda; all the policies, strategies, program, and interventions have focused to fulfill the goal of EFA set by the Dakar Frame Work within 2015. All the educational efforts such as Teacher Education Project (TEP), Secondary Education Support Program (SESP), and School Sector Reform Program (SSRP) after 2000 are focused to achieve the EFA goals. The achievements so far made are not as expected before. The following table shows that we are far away from the target, and it is more or less impossible to achieve the target by 2015 as well.

the targeted people. One will not achieve Universal Secondary Education with conventional methods alone, open schooling can help; put the open school at the heart of the secondary school system and address the need of achieving Universal Primary Education which will be to send a tidal wave of children towards secondary school in the countries that are already struggling to achieve UPE. These countries will not have the resources to accommodate the use of conventional approaches (Daniel, 2009). Therefore, we can say that the only alternative way to achieve the goal of EFA is open school program.

Table: EFA Target and Achievements

Indicators	Target 2000/01	Target 2008/09	Achievement 2008	Target 2015
Gross Intake Rate at Grade 1	141	110	147.7	102
Net Intake Rate at Grade 1	53.7	95	83.1	98
Gross Enrolment Rate (Primary)	119.8	104	142.8	105
Net Enrolment Rate	80.4	96	91.9	100
Repetition Rates Grade 1 Grade 5	4211	103	28.37.3	108
Survival rate to Grade 5	63	85	73.4	90
Percentage of Learning Achievement at Grade 5	40	40	60	80
Literacy Rate Age Group 15-24	70	82	80	95
Literacy Rate Age Group 6+yearsAdult Literacy Rate (15+years)	5448	7666	7263	9075
Literacy Gender Parity Index (15+years)	0.6	0.9	0.84	1.0

Source: EFA mid Decade Assessment National Report 2007, MOES /Joint Evaluation of Nepal's EFA 2004-2009, Norad

The uncertainty of achievements of EFA goal is not only a national problem; internationally it is a serious matter of concern. Only the formal school system cannot meet the target of EFA; to address this issue we must implement and expand open school as much as possible to address the critical needs of

Cost of Open schooling

At the beginning the cost of open school is definitely very high; once the system is established and materials' are prepared the cost is gradually decreased. Study materials such as self learning materials, self exercise books, audio and audio visual CDs/DVDs,

web based materials etc prepared for the students of open modes are more interactive and easy to understand, and students of formal modes also prefer these materials. Hence these materials can be sold to the students of formal mode whose population is obviously huge so that it becomes a good source of income. Ultimately, when the virtual concept of open school is fully applied it will be run with zero cost. Moreover, cost depends on the number of students enrolled, costing is inversely proportional to the number of students increased. India has mega open school, enrolls million a year and its cost is 10% less than that of formal mode. The costing of open school of Namibia and Papua New Guinea is 33% and 50% less of formal mode respectively. We permitted only a limited number of students i.e. 50 in each open school; hence its cost is relatively high (Rs 2100 per student). Research has not been done yet to analyze and compare the costing of formal and open school; however, it can be speculated easily that the cost of open school is very low with respect to the formal school; because major amount of cost goes to the teacher's salary, and open school runs with part time tutors for 35 days.

Use of ICT in Open Schooling

Information and Communication Technology (ICT) certainly simplifies the DEOL system. ICT can be used to enhance the administration, pedagogy and management of student learning in open school. Audio, audio visual, phone in, audio conferences, audio visual conferences, and interactive multimedia

not only make the study easy but also enhance the student support mechanism, making the study live by experiences like that in face to face teaching. Today, mobile learning is also being popular in the field of distance education and open learning; mobile learning indicates learning with the help of mobile phone. Mobile technology in open schools is equally useful for institutions, tutors, and students. Messages can be sent from the institution to the students focusing on course summaries, a difficult assignment, and other difficulties of students; enrolment or assignment deadlines, tutorial advice or multiple-choice questions (Mishra, 2009).

There is no alternative of ICT in 21st century to facilitate teaching learning; however there are practical challenges for handling the intended learning so that many institutions which face there particularly in a developing country like Nepal, are equipped with the made materials and resources.

Conclusion

It is nearly difficult to enroll all the school age children in formal school in a country like Nepal where education still remains as the second priority for many economically backward people. In this critical stage it is difficult to achieve the goals of EFA which are committed by the government before international community. We do have two choices; either government should take the responsibility to solve their problems of different learning of the problem or adopt supporting living open mode of education throughout difficult towards of the country.

Open mode education is comparatively less expensive; it can be expanded by investing little amount of money. It has been extended throughout the country within a four year time period. There are many issues to be solved in the future. We neither have separate institutions nor sufficient manpower, and existing mechanisms cannot hold the pressure of increasing demand of the people and manage it properly. The only way to solve this problem is to expand this program and make the separate institutions to look after the DEOL program including open school. To a great extent, the future direction of the open schools depends on the decisions taken at this stage. For this reason, adequate time should be allocated for stakeholders to discuss their concerns in relation to the issues regarding implementation, and sustain the development of this program.

References

- Bhandari, A.B. (2062). Open School within Framework of Open and Distance Learning System in *Distance Education*. Bhaktapur: NCED.
- DOE. (2008). Flash I Report (2008-09). Bhaktapur: Author.
- Jamison, D.T. and Orivel, Francios. (2005). The Cost Effectiveness of Distance Teaching for School Equivalency. In *Distance education, global educational series -7* (Edt). BM Sharma., New Delhi: Commonwealth Publishers.
- Mathema, K.B. & Bista, M. B. (2005). *Study on Student Performance in SLC*. Kathamandu: MOE.
- MOES. (2007). *Educational for All: Mid Decade Assessment*. Kathmandu: Author.
- Niraula, B. R. (2009). Operating Open School Possibility and Challenges. In *Distance Education* Bhaktapur: NCED.
- Sinha, R.S. (2064). Open Schooling: Reaching to Unreached, *Distance Education*, Bhaktapur : NCED.
- Sujatha, K. (2002). Distance Education at Secondary Level in India: the National Open School. Retrieved from unesco.org/iiep
- Common Wealth of Learning. (2009). Open schooling, Retrieved from <http://www.Col.org/open schooling>

Study on Identification of Appropriate Communication Subjects, Methods and Media on Diversified Characteristics of Nepal

Dr. Madhab Adhikari
Chairman, NSCEH

Abstract

This study on identification of appropriate communication subjects, methods and media for local culture, geographical area, different ethnicity, janajati and dalit in five districts of Nepal : Kanchanpur, Dang, Udaipur, Gorkha and Rasuwa representing five development regions from mountains, hill and terai belts, was carried out in 2066 BS.

The data collected from the above districts were analyzed and interpreted by applying participatory method with findings to meet the objectives as health facilities available in the locality, utilization of these facilities by the local people, behavioral change of the local people in the use of these facilities and making those facilities more effective through identification of appropriate subjects so that such subjects can be imparted with appropriate messages through various means as media newspapers, posters, pamphlets etc. In line with the objectives, the findings and recommendations were made simultaneously.

The study was based on data and information collected from 500 households from 5 districts using FGDs. The social class was defined as the underprivileged by Ministry of Local

Development is considered as socially disadvantaged which included Damai, Sarki, Sunar/Kami, Magar, Tamang, Rai, Limbu, Rana, Tharu, Khatwe, Koiri, Teli, Rajghar, Mushar, Mallaha and Muslims. Socially advantaged class included upper caste groups such as Brahmin, Chettri, Thakuri and Newars.

Besides the in depth household level interviews, focus group discussions of community people, school teachers, students, political leaders, health workers, household family members were also organized in each district. A checklist was used for 100 households of each district making altogether 500. A dissemination workshop with the key personnel of the Department of Health Services including the stakeholders of NGOs and INGOs was conducted at the central level and from this workshop many pertinent suggestions were incorporated to prepare this report.

These people in general mentioned the health issues as Diarrhea, Fever, Dysentery, Worm Infection, Wounds, Acne, Pimples, High Altitude, Headache, Accident, Poison, Pneumonia, Cold and Cough, Blindness,

Stomachache, Malnutrition, Asthma, TB, Hypertension, Measles, Diabetes, Malaria, Typhoid, Jaundice, Hepatitis, Scabies, Snake bites, Cholera, Sunburn and Smallpox.

Besides, radio, FM, TV, posters, pamphlets, FCHVs, Health workers, telephone, newspapers, magazines, Health posts, teachers, students, friends, neighbours, seminars, hoarding boards, street dramas, training programme, mothers group meetings, staff of different organizations, cultural programmes, folk songs, Lok dohari geet, rallies, sub-health posts, Video, and transportation network were very often used as media and materials by the respondents.

Less than 11 percent people read newspapers regularly, however about 96 percent of all the household families visited in the field have access to radio. About one in five people listen to radio regularly. About one in 35 people have access to TV.

For over 96% interviewees, the best source of information is radio either national or FM stations. TV was reported as the best source of information by about 25 percent of respondents. It appeared from the study that for people of such kind mass media programme including radio and TV would be the best media to convey health related messages in local languages, if possible, otherwise, the Nepali language will also serve the purpose.

Other useful local media available were books/newspapers, hoarding boards/wall paintings, friends, posters/pamphlets/

booklets, cinema halls, dramas/street dramas etc. for enhancing the health facilities available in localities. A few respondents also mentioned video, i.e. 1 percent as a means of getting access to the health facilities.

Lack of understanding of cleanliness and hygiene poses a major challenge in environmental health. IEC programmes are needed to educate the public about the value of hygiene and sanitation. Also in rural areas environmental sanitation is still not appealing to the rural folks as they think that open toilets are convenient and free.

There are many people, particularly poor and less educated who are engaged in heavy and cottage industries. There is therefore a need to initiate work on the education of such people about the health hazards of their occupations.

Use of literary language in IEC/BCC programmes/materials, use of one-way—from source to receiver, channel of communication unaccompanied by interactive programmes/discussion, cultural norms preventing women and girls from accessing media channels, delay in delivering of IEC/BCC materials to district level and below and low budget for IEC/BCC programmes/materials are acting as barriers to dissemination of IEC/BCC information on health issues.

In child health and nutrition, a number of IEC/BCC activities are carried out by the NHEICC that aim at changing people's attitude and behaviours. In accordance with government's decentralization policy, activities

are undertaken at the regional and district level too. The various IEC activities in the districts are contributing to improving health services with special focus on reproductive health, control of diarrhoeal diseases, acute respiratory infections and other primary health care services.

The IEC/BCC programmes/materials on child health and diseases and nutrition are disseminated through audio, audio-visual channels (Radio Nepal, FM stations and NTV), and print media. These programmes/materials have been produced with appropriate audience in mind. Most programmes/materials are targeted at parents. Flip chart for health care providers including community volunteers such as TBAs and FCHVs, Radio and TV spots and radio jingles reach the general public as well as mothers, parents and mother-in-laws.

The messages given in the IEC/BCC programmes/materials are about diarrhea control and treatment, how to recognize the health problem of a child by observing signs and symptoms shown by the child and important information to the mother/parent/guardian on what to do, whether to take the child to a health facility or in case of community, volunteers to refer the sick child to a health facility. Parents and community members are urged to have their children immunized and to take them for polio drop to a place organized by NID. The mothers are urged to breastfeed their neonates soon after birth and benefits of exclusive breastfeeding are also given in the IEC/BCC programmes/

materials.

ARI is one of the major public health problems in Nepal among children less than 5 years of age. Indoor air pollution, tobacco smoking and malnutrition are reported to be the main causes of ARI. It is the mother who should have the knowledge to identify the difference between the need for home care and the need for referral to health facilities. Therefore all health workers are required to communicate the necessary messages effectively to mothers and caretakers. Most IEC/BCC activities are needed to address the ARI and diarrhea problems among children less than 5 years of age.

Of all the IEC/BCC health programmes/materials collected, the largest number was that of health messages. They consisted of brochure, poster, booklet, book, flyer, leaflet, TV serial/film/video film, radio spot, flip chart, health diary or calendar, TV spot, newsletter and game. They are mostly in print formats, but there are some audio and audio-visual materials too. The materials are targeted to 32 different types of audiences. Most materials were targeted at the general public.

1. Introduction

Nepal practices different public health services for people based on different caste, culture, occupation and geography that determine the health of the people. Because many communicable diseases are emerging and reemerging in the world they can be prevented and controlled by adopting healthy life styles through upgrading knowledge,

changing attitude and practicing desired behaviour from the IEC/BCC activities on health. This study is about an identification of appropriate communication subjects, methods and media for local culture, geographical area, different selected and limited ethnicity, janajati and dalit people of Nepal especially concentrating on five districts of Nepal i.e. Mahendra Nagar, Banke, Chitwan, Doti and Jhapa representing five regions of the country.

2. Society and Religion

Nepal is characterized by four patterns of social or caste stratification largely based on religion : the Brahmins (priests), the Kshyatrias (warriors), the Vaishas (traders) and the Sudras (untouchables); besides this, there are Buddhists, Muslims & Kirats. Though constitution of Nepal eradicated the caste system in the early 1960s (Ministry of Law and Justice, 1977), the Nepalese people still practice it especially in the rural areas. In addition, there are many ethnic groups and tribes in both the mountain areas and the Terai of Nepal. The last population census of 2001 identified 100 caste/ethnic groups living in Nepal (CBS, September 2003) which was only 60 in 1991, (CBS, 1993, Population Census 1991, Vol. 1 Part VII).- Nepal is also a multi cultural contry with and different geographical area.

The majority of the Nepalese are Hindus. According to the latest population census of 2001, 80.6 % are Hindus, 10.7% Buddhists, 4.2% Moslems, 3.6% Kirat and the rest 0.9% other religions (CBS and UNFPA, June 2002).

3. Language

Nepali is the official Language in Nepal. Of the total population, nearly half 48.6% have their mother tongue as Nepali while the corresponding figures for other mother tongues are 12.3 % Maithili, 7.5 % Bhojpuri. 5.9% Tharu. 5.2 % Tamang. 3.6 % Newar, 3.4 % Magar, 2.5 % Awadhi, 1.6 % Bantawa, 1.5 % Gurung, 1.5 % Limbu, 1.1 % Bajjika and the rest, i.e. 5.3 0/0 of the population speaking 80 different mother tongues) languages/dialects, (CBS/UNFPA, June 2002). Despite the existence of many languages and dialects, Nepali is spoken and understood by the majority of the population of Nepal.

4. Communication Situation

Nepal is still a "traditional" society. It is changing slowly. The people remain rooted to the land, and agriculture is principal occupation (60 %) (CBS and UNFPA, June 2002). At present different middle and higher classes use modern communication media. But marginalized people still use traditional methods. In terms of social organization, people are tied to each other through family and kinship, or through deeply established beliefs, and traditions that guide their behaviour in almost all aspects of social life.

5. Objectives

- To describe the essential health care services provided in the selected area, local culture, geographical area, different ethnicity, janjati and dalit population.
- To identify the reasons that affect utilization

of essential health care services by the local people, culture, geographical area, different ethnicity, jangati and dalit population in the selected areas.

- To identify the health selecting behaviour and source of health information of the people in local geographical area, different ethnicity, janjati and dalit population in the selected areas.
- To identify different appropriate health messages, communication methods, media and languages in the culture, geographical area, different ethnicity, janjati and dalit population in the selected areas.

6. Methodology

The methods and tools were developed as such:

- i. Review of literature/ Questionnaires/ Interviews/Interaction with the stakeholders
- ii. Observations/Counseling/ Discussions through checklists, materials and media.
- iii. Participatory discussion in a dissemination workshop

To achieve the over all objectives of the study the following strategies were applied:

- Five districts representing five development regions as Kanchanpur, Dang, Gorkha, Rasuwa, Udaipur were selected in consultation with NHEICC.
- 100 people, balancing a gender and representing ethnicity, jana jati and dalit, were selected at random for household indepth interviews and focus group of 20 each in each district making altogether 100

of five focus groups of five districts and 100 households each of VDCs of each district was conducted.

- A team of 11 persons including a team leader was formed.
- Persons in each district were sent to collect the data.
- The collected data were analyzed by using mixed techniques and the findings were discussed with 20 NHEICC staff and stakeholders in a dissemination workshop.
- A final report was prepared.

7. Findings

Over 50% of all respondents who had experienced health problems visited health facility, got examined and took medicines. The rest of the respondents somehow were reluctant or ignorant or bothered less to get benefit from the health facilities available in their localities.

- Almost 90% respondents in the survey who visited health posts and hospitals reported that they saw health materials. The materials were mostly posters and pamphlets and they preferred them to be written in local languages.
- Only about 10% respondents watched TV/video programmes. Most of these IEC/BCC materials were on safe motherhood, the second largest number of IEC materials was on immunization/polio followed by diarrhea, communicable diseases and nutrition. In urban areas more than half of all the male respondents reported seeing anti-smoking/tobacco IEC/BCC materials.
- Over 50% of the respondents who

preferred not to go to hospital/health facility mentioned that the treatment facilities in hospitals were not good. Doctors/Health workers were absent, medicines were not available, good medicines were expensive.

- The respondents mentioned about the different sources of information on health issues. They were as follows> Radio, FM, TV, Posters, Pamphlets, FCHVs, Health workers, Telephone, Newspapers, Magazines, Health posts, Teachers, Students, Friends, Neighbours, Seminars, Hoarding boards, Street dramas, Mobile phones, Post offices, Training programme, Mothers` group meetings, Staff of different organizations, Cultural programmes, Folk songs, Lok Dohari geet, Bhailo programmes, Rallies, Sub-health posts, Video, Email, Internet, and Transportation network. The most frequently used media and materials were radio, FM, TV, posters, pamphlets, newspapers, and magazines etc.
- The responses revealed that radio was the most important source of information on any health issue. The second best was friends/neighbours in rural areas while it was TV in urban areas. For many health issues in rural areas, family members/relatives were equally important. About 50% respondents also mentioned that health providers or FCHVs in rural areas were important.
- Audio and audio-visual, posters, pamphlets, flip charts, calendars, etc. on health issues are provided by the center. These materials are very useful for literate and educated people but for uneducated people they are

less helpful because they cannot read and in such case only pictures can be helpful. Such materials which will be prepared in future for both educated and uneducated people should mostly focus on illustrations with a simple language.

8. Recommendations

Based on the analysis of quantitative survey data and content analysis of qualitative information derived from FGDs and in depth interviews with beneficiaries from five districts and then incorporating the pertinent suggestions from key informants in relation to organizing a dissemination workshop, the following recommendations are made from the findings of the study:

- Provision of trainings for health workers, doctor should be ensured.
- Provision of necessary medicines for the patients should be made.
- Provision of local language experts should be there in the health services.
- Provision of skilled health workers instead of office assistants in the health services is required.
- Free treatment of diseases should be provided.
- No discrimination on patients while treating them is necessary.
- Permanent availability of health workers and doctor in local health posts should be ensured.
- Provision of necessary materials and medicines and free treatment is to be specified.
- School curriculum on health education be

made compulsory and it should be implemented initially through guardians, parents and social workers.

- Conduct health programmes for illiterates.
- Availability of adequate and appropriate medicines in the locality should be ensured.
- A claim for a similar TV drama serial programme as "Jeevan Chakra" is suggested.
- Priority should be given in appointing local manpower for the health services.
- Provide more interesting health programmes with the themes of dramas, folk songs, traditional songs, plays etc.
- Orient Mothers' Community on health issues and programmes.
- Minimum provision of electricity and telephone in the community is required.
- There should be no political interference in the health sector.
- Provide trainings for local group chairmen and involve them in their localities for health services.
- Prepare illustrated printed materials (short and catchy) to convey effective health messages.
- Encourage on using various kinds of health messages through radio programmes for the adolescents as many of them listen to such programmes,
- Provide adolescents with information on sexual maturity, sexuality and gender equality through various outlets including counseling and family life education centers, health clinics, youth and women clubs/groups, peer groups etc,
- Follow up communication with education

to adolescents from which they receive, process and internalize the information to change and improve their behaviour, attitude and action is needed.

- Household and personal health could be maintained if latrines were built and used properly. But more than 60% of the respondents did not have their own latrines because they could not afford to build them.
- IEC materials should be produced in districts in local languages and tested in the district. It would be better if they are produced locally to suit the local needs. Also to effectively utilize the materials the health workers should be given training on how to use the IEC/BCC materials in local places.

References

- National Foundation for Development of Indigenous Nationalities (2007) A Brochure.
- Report on *Situation of Women Children and Households between Census Households Information, Monitoring and Evaluation System* Centre for Policy Studies (2060). *An Evaluation Study of National Health Education Information and Communication Programme*. Katmandu: Author.
- Ministry of Health (2006). *Formative Research on BCC/IEC Programmes in Health* Katmandu: Author.
- Ministry of Health (2008). *Population Survey of Occupational Health services Situation and Health Problems of Labourers* (2008). Katmandu: MoH.

The use of ICT in teacher training: Nepal's experience

Usha Dixit
Director, NCED

Abstract

The use of ICT in teacher training in Nepal was initiated with radio based distance education system in 1980. Its focus was to enhance professional capabilities of under SLC in-service primary teachers. Later on, in 1993, as per the Government policy, every primary teacher was supposed to undergo 10 month training. The 10 month training package was split into 4 modules of 2.5 months each of which, the second and the third modules were imparted through the distance mode. When Teacher Education Project was implemented in 2002 multi purpose media centers were constructed in Educational Training Centers with a focus on media based teacher education system. ICT policy of the Govt is developed and ICT was given a high priority in education, especially in teacher training. ICT labs are being developed in 5 development regions of the country and Master Trainers are being prepared. ICT can play a vital role not only in meeting the needs of local situation and coordinating inter-sectoral needs of disadvantaged population but also in enhancing teaching learning environment and teaching learning outcome.

Background

Teachers are the pillars of nation building. It is they who bring out the potentials hidden in

every child. Like other countries in the world it is natural for Nepal to aspire for quality education to be imparted to each and every child. Quality education, among other things, depends heavily on trained teachers. Truly speaking, quality education and trained teachers are complement to each other.

After the introduction of National Education System Plan (NESP) in 1971, minimum requirements to be a primary teacher were SLC pass and teacher training. It was the need of the hour to develop the professional capacity of a large number of untrained and under SLC primary teachers in a very short period adopting cost effective measures. Alternatives were thought and analyzed. Radio based education/training through distance mode emerged as a tool to upgrade the teachers' qualification in the remote and rural areas relatively at a low cost. A feasibility study was done to determine the potential for using radio for developmental and educational purposes in Nepal. (Perraton 1993). The Ministry of Education, with the technical and financial support from the USAID, launched an innovative approach -Radio Education Teacher Training Project (RETTP) in 1978. Though ICT includes media like audio, audio-visual, audio/ audio visual conferencing, computer conferencing, multimedia, online

and offline , radio remained to be the only feasible choice to play a vital role in the field of teacher training-eventually to facilitate and promote classroom teaching learning practices. After the institutionalization of the program multimedia centers were established in order to facilitate teacher training through audio and video conferencing.

One laptop per child (OLPC) program is introduced by the Department of Education in 6 piloting districts in order to expand the ICT from teacher training to classroom teaching and learning.

Open School System, under the NCED, was introduced in 2007 focusing disadvantaged and unprivileged groups of people who could not attend formal school at their school age. It has been expanded to 44 out of 75 districts of the country up to now. Some sessions of ICT awareness program were conducted for the facilitators and program coordinators of Open Schools including representatives from District Education Offices.

The IT Policy of the government includes- (a) Use of information technology to promote e-commerce, e-education, e-health among others and to transfer technology in rural areas and (b) to enhance distance learning system through the internet and intranet as well as through radio and television.

The development of ICT application in Teacher Education System:

(a) Radio based distance education system

- The initial stage

From 1978 radio lessons were produced and Self Learning Materials were prepared. In 1980 radio lessons produced in the project's own studio were broadcast through Radio Nepal -a national broadcasting station as a pilot program. 1980-86 was the first phase and the target audience of the project was under SLC in-service primary teachers with an objective to enhance their professional capabilities. Radio lessons covered in the first phase were pedagogy / education including major subjects taught in primary grades such as Nepali, Maths, Social Studies, Health, Physical Education, Rural Development and Arts. Total of 72 out of 75 districts of the country were covered during this period in a phased way.

The second phase of the RETTP was effective during 1986 - 1988. Target population of the project was the same under SLC primary teachers of only 10 pilot districts. The objective was to provide them English tuition to enhance their educational qualification and help them pass the SLC exam. In 1987 Govt decided to upgrade the qualification of primary school teachers to minimum SLC pass. So from 1988 the focus was on SLC pass primary school teachers. The RETTP conducted 150 hour basic teacher training program for the SLC pass untrained in-service teachers. The technical and financial

support for the project was not continued by USAID after 1990. From 1988-89 in addition to regular program, Radio Math Nicaragua Model was translated and produced in the Nepalese context and piloted in one district. Though successful, it was not continued.

Modality of RETTPI and II

- ✓ Curriculum approved by the FOE/TU
- ✓ Each trainee teacher provided with a set of radio and batteries on different modalities
- ✓ Each trainee teacher provided with a set of self learning materials (SLMs)
- ✓ Face to face contact sessions organized during the training period
- ✓ Interactive radio lessons broadcast 6 days a week for 1 hour through national broadcasting
- ✓ Exam taken at the end of the sessions

- The institutionalization stage

MOE implemented a teacher training project known as Primary Education Development Project (PEDP) with a financial support from ADB from 1992. In the mean time, RETTP was upgraded to the status of Distance Education Center (DEC) in 1993. Primary Education Development Project (PEDP) helped the establishment of National Center for Educational Development (NCED) along with nine Primary Teacher Training Centers (PTTCs) in different parts of the country in 1993. These PTTCs are known as

Educational Training Centers (ETCs) these days. The projects designed to provide in-service training to school teachers were Basic and Primary Education Project (BPEP, 1992), and Secondary Education Development Project (SEDP). NCED played a role of an umbrella Institution for the primary teacher training and SEDP was made responsible for Lower Secondary & Secondary level teacher training. The country has 75 districts and in every district resource centers have been established in different numbers. Resource persons are appointed for each resource center to conduct teacher training, collect educational data, and provide feedback as well as support to the teachers when needed. They also facilitate teacher training program through the resource centers.

Modality of DEC

- ✓ Provision of resource centers (RCs)
- ✓ Provision of resource teachers/ persons (RPs) to conduct contact sessions
- ✓ Cassette player and cassettes made available in the resource centers
- ✓ Radio Lessons broadcast via Radio Nepal
- ✓ Distribution of subject specific audio cassettes and video CDs to Lower Secondary and Secondary Level Teacher Training participants

As per the policy of the Govt, it was mandatory for every primary teacher to access to 10 months teacher training. The 10 month training package was split into 4

packages of 2.5 month each. The first and the fourth packages were implemented through face to face mode by PTTCs of NCED whereas the second and the third packages were implemented through distance mode by DEC.

Process of Developing Audio/Radio Materials

- ✓ Development of teacher training curriculum (in which competencies and contents are clearly spelt out)
- ✓ Selection of writers team for developing radio lessons
- ✓ Selection of Media (audio / print / audio-visual)
- ✓ Selection of topics for lesson development
- ✓ Development and finalization of format for audio lessons
- ✓ First draft writing
- ✓ Review and discussion on the first draft among the writers, experts and teachers
- ✓ Finalization of the first draft based on the feedback received from the review workshops
- ✓ Content as well as language editing to make sure it is radio-users friendly
- ✓ Finalization of the audio script
- ✓ Selection of artists for the roles such as students, teachers and so on as demanded by the script
- ✓ Recording
- ✓ Editing
- ✓ Final recording

- ✓ Interaction with teachers for feedback (as needed)
- ✓ Final production
- ✓ On air (by Radio Nepal and in some cases by FM radios)
- ✓ Feedback collection including monitoring and evaluation.
- ✓ Revision of audio/video materials following the processes of rewriting, editing, recording and broadcasting.

The DEC also implemented Dual -Audience Interactive Radio Instruction (DA-IRI) for recurrent teacher training in English and Math with a support from Unicef and Danida from 2002. The objective of the program was of course, to train the working teachers to equip them with knowledge and skills related to teaching-learning and enhance the quality of education. The program was in air through Radio 1 :Nepal .Before this, the program was conducted through audio- cassette as a pilot in 2 districts during BPEP I. It was a combination of teacher training and classroom teaching program conducted through radio. In the program, students as well as teachers would follow the instructions provided through the radio and interact with each other.

Modality of DA-IRI

- ✓ A teacher guide provided to the teachers of the piloted districts
- ✓ Provision of contact sessions in the resource centers after 5 broadcasts
- ✓ Radio lessons were broadcast via radio Nepal during the class hours at around

1.00 PM

- ✓ Radios were distributed to all the schools of 10 districts

(b) Media based teacher education system

• The stage of professional development Side by side with multidonor funded EFA, MOE started Teacher Education Project in 2001 to establish an effective and sustainable teacher education system for primary education, with the financial and technical support from ADB. It was built on ADB's Primary Education Development Project and the sole responsibility to run the project was given to NCED. In 2004 separate teacher training institutions such as NCED, DEC and SEDEC under the MOE were merged in NCED. NCED, as an umbrella institution, became the only apex body of MOE for teacher training. NCED has the extensive network/management system for teacher training.

The specific objectives of TEP were to improve the quality and coverage of teacher training by enhancing institutional capacity for teacher training system that encompasses pre-service, in-service, and recurrent training of primary school teachers; and to improve access for girls and other disadvantaged groups.

In order to build an effective and sustainable system for teacher education and enhance the capacity of 9 ETCs, multipurpose media centers were constructed and furnished in

2003. On top of it, a Video conferencing facility was established in one of the 9 ETCs and it was linked with the same kind of facility at the center.

Modality of teacher training

- ✓ Face to face : with some use of multimedia
- ✓ Distance mode :
 - Provision of print media -self learning material and training guide
 - Development and broadcasting of 120 radio lessons equivalent to 40 hours for primary teacher training
 - Provision of phoning program using a toll free number on every Friday from 2-4 PM during the training period.
 - Development and distribution of 6 audio cassettes to each trainee teacher enrolled in lower and secondary teacher training
 - Development and distribution of 1 CD for each trainee teacher enrolled in lower and secondary teacher training
 - Provision of 18 contact sessions and 3 workshops (3 x3days) during primary teacher training and lower/secondary teacher training periods of 5 months each

Activities performed

These are some of the activities performed in the process of using ICT in teacher training- Multimedia projector and desktop/laptop computers are used to develop training

materials and make presentations whereas cassette player, color printer, photocopy machine and scanner are used as needed. Digital camera is used to record and follow up the training/ seminar/ workshop activities and publish the newsletters whereas movie cameras are used to record the training/ seminar/workshop activities, follow up the micro teaching activities and to exchange feedback in TOTs (training of trainers) practice training. Computerized TMIS has been developed to update and manage the teachers record to help teacher training.

Every year around 7,000 teachers are trained through distance mode. NCED has developed and distributed audio visual and multimedia CDS to each ETC as supplementary materials for primary, lower secondary and secondary teacher training. Printed self learning materials are being digitized and will be made available for public use through the NCED's website.

NCED is conducting SLC support program for the students of class 10 for the last 5 years. Different medias of ICT such as self learning materials, news paper series, audio and audiovisual are in use in this program.

NCED has its own website www.nced.gov.np. Resource materials such as training curriculum, SLC support materials and educational information are usually kept in this web site. World Wide Web (www) has been used by the teachers and trainers

whenever possible for training purposes as a source of information and communication.

Curriculum for ICT awareness program is developed and ICT Teachers Awareness Program is being introduced for teacher educators. Awareness programs for parents in different ethnic languages are also run through radio.

Master trainers for ICT are undergoing 10 month training and ICT labs /centers in 5 regional FOE campuses are being developed through the support of NCED. This will help to produce ICT teachers and enhance ICT based teaching learning activities

Lessons learnt

With the introduction of ICT in teacher training and the achievements made, some of the lessons learnt are as following-

- Needs assessment of the target group is very necessary to help the learners motivate in learning and make the program interesting and effective.
- Text/lessons broadcasted through Radios and FM help clarify the content but face to face contact sessions is a must when difficult or abstract concepts need more clarification. If the programs are broadcast through FM radio they will be accessible and learners friendly.
- Women and disadvantaged population can benefit more from the radio broadcasting as it is more accessible in remote parts of the country.

- Audio/audio visual play in classroom/ training hall is the trouble free way of teaching/training. Interactive multimedia is the popular means of self learning materials such as text, animation, images and sound. In this line, development of audio-visual materials should also be interactive as much as possible.
- Regular power is a must for the use of ICT in teacher training.

Way forward

With the experiences on the use of ICT in teacher training in Nepal the following can be considered as way forward measures.

- Model classes, activities, project work, practical work, real events etc should be captured via camera and either broadcast through television or copied and distributed in CDs/DVDs.
- As multi media centers established in the ETCs are under used (for example TV, VCR and amplifier are not used) they should be used not only for teacher training but eventually for enhancing classroom teaching learning activities as well as empowering gender.
- CD on teacher training materials should be developed and NCED with support from the DOE should disseminate them not only to ETCs but also to RCs and finally to schools.
- Live interaction of participants with experts/subject experts need to be organized either by audio or audio visual conferencing.
- Live interaction of participants with experts/subject experts need to be organized either by audio or audio visual conferencing Intranet facilities and local area networking need to be installed to make the program more effective.
- Website needs regular updating; Also, all the training materials such as model text, audio/ visual lessons along with self learning materials can be uploaded in the website and access should be provided to the teachers/students.
- As an umbrella institution for teacher training it would be beneficial if the MOE has its own FM station under the control of NCED.
- In the same manner, CD based audio/ visual and multi media materials should be developed and distributed to the RCs and community open schools.
- As per the Government's plan, CLCs should be utilized to provide ICT access to community people including teachers and reach each school and the students through wireless technologies and alternative energy where electricity is not available specially to coordinate local issues like human rights, education, health, drinking water, sanitation, income generation, labor -wage etc related needs of women and disadvantaged population by creating an ICT based teaching-learning environment and enhancing teaching - learning outcome/capacity .

- On line teacher training materials need to be developed to provide access of training in districts or centers where optic fibres are used for high speed internet.

References

Adhikari, Khubiram (BS 2059). Dursiksha hijodekhi ajasamma, DEC/MOE (Ed), Distance Education, page (65-70), Bhaktapur, Nepal.

NCED(2009): BMER.Benefit Monitoring and Evaluation Report 2009, Bhaktapur : Author.

Perraton, H.D.(1993). Distance Education for Teacher Training ,resource link - books.google.com, ISBN #0415094658

ADB : PCR (20001). on the PEDP, loan 1141-NEP, resource link -http//www.adb.org

Wagley, M. P. & Shrestha, P. M. (ND). Use of ICT in Pre-service Teacher Education in Nepal resource link - <http://www.unescobkk.org/>

fileadmin/user_upload/ict/Next_Gen_Project/4th_Deans_Forum/Nepal.pdf

Pouzevara, S. L. & Parajuli, B. (2007). *Old Technology or New ? A Study of Video Recording as an Innovative Method for Primary School Teacher Training in Rural Nepal*. Nepal Country Report : RTI International, ADB TA 6278-REG .Research Triangle Institute.

Nepal : Teacher Preparation - OLPC, wiki.laptop.org/go/Nepal:_Teacher_Training (The paper was presented in 13th UNESCO-APEID, International Conference on Education and World Bank-KERIS ,High Level Seminar on ICT in Education. 15-17 November 2009 Hangzhou, People's Republic of China)

Visual Illustrations and Oral Questioning for Effective Teaching: Useful Resources for Distance Education

Dr. Bhawani Shankar Subedi
Director, TITI

‘The ability to express an idea is nearly as important as the idea itself’ -Bernard Baruch.

Interactive presentation, also called illustrated talk, is an instructional method used in presenting knowledge using verbal and visual illustrations. The knowledge presented may be facts, concepts, principles, processes, procedures or structures. Lectures delivered to impart knowledge without visual support or illustrations are not only boring but also weak in purpose and subsequent effectiveness. Most people tend to learn by using multiple senses. The impact of visual aids in learning and retention has been found significant. Research has shown that three days after an event, people retain 10% of what they heard from an oral presentation, 35% from a visual presentation, and 65% from a visual and oral presentation.

Likewise, experimental psychologists and educators have found that retention of information after three days of a meeting or other event is six times greater when information is presented by visual and oral means than when the information is presented by the spoken word alone. Educational researchers suggest that approximately 83% of human learning occurs visually, and the remaining 17% through the other senses - 11% through hearing, 3.5% through smell, 1% through taste, and 1.5% through touch.

Verbal and visual Illustrations

Let us concentrate now on how to support your message with both verbal and visual illustrations.

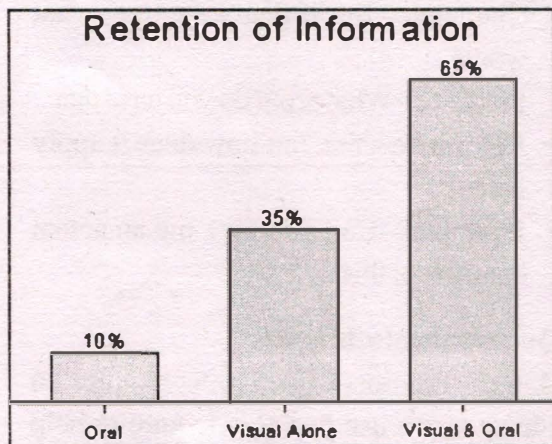
Verbal illustrations

Most commonly used verbal illustrations are:

- analogies (make similarities appear between known and unknown)
- frames of reference (create links with previous knowledge)
- anecdotes (illustrate your topic with an amusing or interesting related story).

Visual illustrations

Visuals are meant to reinforce objectives, content and message of your presentation, not to confuse them. After selecting appropriate

visuals, be critical about their use. Too many, or not appropriate ones, may negatively affect your interactive lecture.

Among the variety of visual aids, most commonly used to illustrate an interactive lecture are models, photographs, charts, drawings, transparencies, graphs, chalkboard, slides, video tapes, computer generated graphics, without forgetting the body language of the speaker.

Oral questioning and probing

The purpose of asking questions is to:

- Involve learners;
- Assess the knowledge of the learner and get evidence of what they have learned;
- Challenge existing ideas;
- Identify learners having difficulty;
- Ensure complete understanding of the subject matter.

The two most common types of questions are:

Closed questions

Closed questions are restrictive-- only a "yes" or "no" or one very short answer is required. Examples are:

Can you weld?

What is the capital of France?

Closed questions are useful for starting questioning exercises.

Open questions

Open questions are thought provoking and challenging. They allow different answers. Examples are:

Why is wool warmer than cotton?

Why does a hard disk give faster access than a floppy disk? Open questions normally begin with "What?" "Why?" "When?" "How?" "Where?" and "Which?"

Levels of questions

Make sure you develop and ask questions that require different levels of thinking:

Recall level questions

- Name the capital of Nepal?
- Who is the General Secretary of the UN?

Apply level questions

- What could happen if you add water to acid?
- Why do you believe this is true?
- What type of color harmony is this?

Probing

Probing is the technique for "digging" into the learners mind to see what is actually there!

Effective techniques are:

- Silence--Allow the learner time to think and possibly tell you more.
- Encouragement--Please go on...
- Elaboration--Tell me more...
- Clarification--What do you mean by...
- Challenge--But if that were true, what would...
- Evidence--What proof do you have that...
- Relevance--Yes, but how does it apply here...
- Examples--Can you give me an actual example of this...

Questioning techniques

One of the most effective techniques an educator can use during a lecture to help

ensure interaction is to ask and encourage questions. Questions can be used to introduce lectures, stimulate interaction throughout the lecture and summarize content. Involving students through questioning helps to maintain their attention, which is critical when topics are complex and lectures are long. Suggestions for using questions include:

- Ask questions to the entire group. Those who wish to volunteer may do so, although the educator must guard against some students dominating the discussion.
- Target a question to a specific student. When the audience is relatively small, this technique can be used to involve more students.
- Use students' names when asking and answering questions-this recognition is a powerful motivator.
- Provide positive reinforcement when students respond. This praise will help to create a very positive climate and will encourage more students to enter into the discussion.
- Repeat students' questions and answers to ensure that all students hear the discussion.
- When a student asks a question, the educator can answer the question directly, respond by asking the student different, related question or offer the question to the other students.

The key in asking and answering questions is to avoid a pattern. If the educator always asks and answers questions using the same pattern, this critically important teaching skill will have

limited impact.

Knowledge types and teaching strategies

Knowledge is one of the learning domains. Other domains include skills and attitudes or behaviors. Types of knowledge include facts, concepts, principles, processes, procedures and structures. Effectiveness in the teaching, learning and evaluation of different types of knowledge require different approaches.

Teaching 'facts'

Let us say that you are teaching a business planning process. The process requires your learners to remember the following components of the process--Context, Inputs, Process, Products. Using a mnemonic device, "CIPP" would help the learners remember the components. Then, provide practice activities where CIPP is used to solve a problem.

Teaching 'concepts'

Let us say that you are teaching the concept of democracy. First, give a clear definition of democracy. Discuss the critical features that separate the concept of democracy from other concepts such as a monarchy. Provide many examples of countries classified as democracies. Describe the features of countries, which are not a democracy. You could also provide an analogy. An analogy is a simple story or parable, which helps to clarify a point you are making. A good analogy here would be to discuss how decisions are made in a family. In some families, all members play a role in decision making. In some families, one member makes all decisions.

To evaluate the learning of the concept, provide the learners with descriptions of various countries. Have them identify democracies. Ask learners to design a new democracy. They should describe how decisions would be made in the new country.

Teaching 'principles'

If you are teaching the principle of supply and demand, first, present the principle. Describe the cases where the principle can be used (in open markets) and where it cannot (where markets are controlled.) Present many examples. Use graphs to show what happens when supply goes down or demand goes up. Provide simulations for learners to practice with the principle. Finally, evaluate the understanding of the principle by having the learner use the principle to solve specific market cases. Also, test to see if the learner applies the principle in cases where it should not be used.

Teaching 'processes'

Let us say that you are teaching business planning process. First, state the general process. Describe each component or step in the process. Use the process to show how different businesses would conduct planning (different types of businesses might use a slightly different process.) Provide learners with cases where they must use the process to develop a plan for that business. Finally, evaluate the plans to see if the learner is using the process correctly.

Teaching 'procedures'

The learning of a skill also has a knowledge

component. This component is the procedure (list of steps) required to perform the skill. Let us say that you are teaching how to take the blood pressure of a patient. Provide the learners with a list of the steps in the performance guide. If the steps contain new facts or concepts--teach these first! Demonstrate the procedure slowly and carefully. As you demonstrate, explain the reason for each step and note any critical steps. Allow your learners to practice on each other using the list of steps as a guide. After a number of practices, the learners should be capable of performing the procedure without any memory aid or guide. Finally, evaluate the performance of each learner using the list of steps as a performance test.

Teaching 'structures'

If you are teaching about the relationship of solid objects, molecules, and atoms, an outline could be used to show this relationship:

Solid object

Molecule

Atom

First you would teach each concept (see teaching 'concepts' above). Using the outline you would show (with visuals) how many atoms make up a molecule, and then how many molecules make up a solid object. You could also show how the concepts should not be arranged. Finally, provide different exercises requiring the learner to apply the relationships.

Conclusion

A great deal is known about teaching and

If you want your audience to be enthusiastic about the ideas you present, you must be enthusiastic yourself.

References

- Collum, J. (1992). Teach Knowledge. Swisscontact/TITI Nepal.
- Noel, M. and Rick, S. (December 1996). Delivering Effective Lectures. THIEGO Strategy Paper.
- Stegmann, G. (1994). Give an Illustrated Talk. Skill Card, Swisscontact/Nepal.
- Stuedi, B. S. (1996). Teach Problem Solving. Skills Card, Swisscontact/TITI Nepal.
- U. S. Department of Labor, OSHA Office of Training and Education (May 1996). Effective Presentations with Visuals. Accessed August 29, 2004.
- Walther, E. and Batliner, R. (1994). Use Oral Questioning. Skill Card, TITI-Swisscontact/Nepal.
- <http://www.osha.gov/doc/outreach/training>

learning of knowledge. For many years, famous educators and psychologists (Ausubel, Bruner, Clark, Gagne, Horn, Piaget, Skinner) have developed various ways to describe different types of knowledge and have studied how each type is best learned and taught.

Asking good questions is a challenging and worthwhile activity, both for the students and educators. Verbal, vocal and visual elements need to be consistent. Delivering an interactive presentation or an illustrated talk is an art. Make sure you have done enough in planning and preparation before meeting the audience. The impact of a presentation is strongly affected by how it is delivered. Visual aids and verbal illustrations reinforce the retention and application. The use of visual aids, then, is essential to all presentations in training and education.

पुस्तकालय
शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र
सानोठिमै

learning of knowledge. For many years, learning educators and psychologists (Ausubel, Bruner, Clark, Gagne, Horn, Piaget, Skinner) have developed various ways to describe different types of knowledge and have suggested how each type is best learned.

Assessing and questioning is a challenging and worthwhile activity, both for the students and educators. Verbal, vocal and visual elements must be consistent. Delivering an interactive presentation or an illustrated talk is an art. Like any art, you have done enough in planning and preparation before meeting the audience. The impact of a presentation is strongly affected by how it is delivered. Visual and verbal illustrations reinforce the retention and application. The use of visual aids, the presentation of all presentations in training.

If you want your students to be enthusiastic about learning, you must be enthusiastic yourself.

References

- Collins, J. (1995). *Teach Knowledge*. Swisscomact (TITI) Nepal.
- For, M. and Paul, S. (December 1996). *Delivering Effective Lectures*. JIPTEGO Strategy Paper.
- Stegmann, G. (1994). *Give me Illustrated Talk Skill*. Swisscomact Nepal.
- Trivedi, R. S. (1996). *Teach Principle*. Swisscomact (TITI) Nepal.
- U.S. Department of Labor, OSHA Office of Training and Education (May 1996). *Effective Presentations with Visuals*. OSHA 3090-100-29, 2004.
- Wagner, J. and Leach, R. (1994). *The Oral Presentation Skill*. TITI, Swisscomact Nepal.
- www.mhhe.com/education/teaching/

370
NEP-d
2010
Education Janny